

NA PUTU U SRBIJU

Početak oktobra 1943. godine Vrhovni štab NOV i POJ je odlučio da se Peta krajiška udarna divizija, u čijem su sastavu bile Prva, Četvrta i Deseta krajiška udarna brigada, uputi u Sandžak i Srbiju da pomognu jačanju i širenju narodnooslobodilačkog pokreta, da prošire slobodnu teritoriju do Užica, Zlatibora i Nove Varoši. Komandant divizije Milutin Morača o tim pripremama i odluci za pokret kaže u svom Ratnom dnevniku:

»Politički komesar divizije i ja bili smo u Vrhovnom štabu u Jajcu. Drug Tito nas je upoznao sa novim zadatkom naše divizije: idemo u Sandžak da zajedno sa Drugim udarnim korpusom, koji se već nalazio u Crnoj Gori i Sandžaku, proširimo slobodnu teritoriju u pravcu Nove Varoši, Zlatibora i Užica, da tamo pomognemo stvaranje i jačanje narodne vlasti i vršimo mobilizaciju za našu vojsku.

Drug Tito nam je rekao da u sastav divizije dobijamo Desetu krajišku udarnu brigadu, koja će nam uskoro stići u Bugojno. Takođe nam je rekao da izvršimo sve pripreme za skori pokret divizije«.

Izvršene su političke i vojne pripreme brigade za krupne i složene zadatke. Borcima je objašnjeno šta ih očekuje. Naročito je istaknuto od kakvogje značaja pravilan odnos prema žiteljima mjesta i krajeva kuda se bude prolazilo.

Pokret je uslijedio 9. oktobra. Borci Prve krajiške su stigli u Ščit i Kute. Na kraćem zastanku vršene su pripreme za prelazak željezničke pruge između Sarajeva i Mostara i pokret je nastavljen do Stojkovića, Bulatovića i Hasanovića. Brdoviti teren usponi i padovi, zamarali su borce pod oružjem i ratnom opremom. Prije nego što se stiglo na mjesto određeno za prelazak dobro čuvane komunikacije prethodio je sastanak komandanta divizije s komandantima Prve i Desete krajiške brigade i Ramskog partizanskog odreda. Tom prilikom je utačeno kako da se pređu željeznička pruga i drum: Prva krajiška će savladati jedinice 1. bojne 2. domobranske gorske pukovnije u željezničkoj stanici Bradini, a Deseta u Lukač mostu i Podorašcu. Organizovana je prethodnica i zaštitnica. Neprijatelj se odbranio u Lukač mostu, a potučen je u Bradini i Podorašcu. U toku noći obje brigade prešle su prugu i produžile u Džep i Vrdolje. Na željezničkoj pruzi i drumu ostala je prilična pustoš: porušeni su kolosjeci u dužini od 900 metara i 3 propusta i uništene 2 lokomotive. Zarobljeno je 19 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 18 pušaka, 2 sanduka minobacačkih granata i 16.000 pušanih metaka.

Četvrta krajiška udarna brigada imala je zadatak da noću 13. i 14. oktobra pređe preko željezničke pruge između Ivan Sedla i Pazarića i protivniku nanese poraz. Prugu je uspješno prešla, ali Pazarić nije mogla zauzeti.

Četrnaestog oktobra Prva krajiška napadala je ustašku miliciju u Bjelimićima, a Četvrta krajiška četnike na Igmanu. Gubici četnika: ,5 mrtvih i 19 zarobljenih.

Pokret je nastavljen prema Kalinoviku. Uz put su vođene manje borbe i tučena je ustaška milicija u Dubočanima, Grašću i Bjelimićima. U pomenutim mjestima uhvaćeno je nekoliko zlikovaca koji su u vrijeme pete neprijateljske ofanzive učestvovali u zarobljavanju i strijeljanju ranjenih i zdravih boraca koji su se tuda provlačili. Od zločinačke ruke izdajnika na ovome terenu ubijeni su Ivan Goran Kovačić, pjesnik »Jame« jedne od najpotresnijih poema ispjevanih u narodnooslobodilačkoj borbi, Veselin Masleša i dr Sima Milošević, članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a, i drugi. Zločincima je sudio brigadni vojni sud; konfiskovana je i njihova imovina. U čišćenju pomenutih uporišta zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 50 pušaka i 5.000 pušanih metaka.

Prije polaska iz Bjelimića Štab brigade je dobio obavještenje da se u Kalinoviku nalazi neka četnička jedinica. Stoga je komandantu Prvog bataljona naredeno da jednu ojačanu četvu uputi tamo i dozna stvarno stanje, sastav i jačinu četničke jedinice, da je napadne, potuče i obezbijedi dolazak ostalih jedinica Prve krajiške u Kalinovic. Obavještajni oficir bataljona je doznao da se 60 četnika, pod komandom jednog poručnika, utaborilo u planinskom selu. Priređeno im je iznenađenje. U kratkom okršaju ubijena su 3 i zarobljena 2 izdajnika, a ostali su iskoristili mrak i pobjegli. Zaplijenjeno je nešto oružja, municije i drugog ratnog materijala.

Borcima je bio potreban odmor i bataljoni su razmješteni da se okrijepe za predstojeći marš: Prvi, sa Štabom brigade i prištapskim jedinicama u Kalinovic, Drugi u Mjehovine, Treći u Jaziće i Vihoviće, a Četvrti u Jelašće. O stanju u brigadi najbolje svjedoči izvještaj njenog štaba upućen 18. oktobra Štabu Pete krajiške divizije. U izvještaju se kaže:

»I pored napornog marša i borbi, vojničko i političko stanje brigade je dobro. Raspoloženje i moral boraca i starješina su na visini. Vojskaje na ovom maršu dobro hranjena. Dezerterstva uopšte nije bilo. S obzirom na dobro raspoloženje i držanje boraca na ovom maršu i izvršene zadatke, mislimo da bi im trebalo bar približno saopštiti naš opšti zadatak. Vjerujemo da će poslije toga raspoloženje i spremnost brigade biti još veći. Zdravstveno stanje u brigadi je vrlo dobro«.

Na osnovu naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ, Štab Pete krajiške udarne divizije je odlučio da se Prva, Četvrta i Deseta krajiška udarna brigada angažuju u borbama za oslobođenje Višegrada, Rudog i Priboja, na tromeđi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, kako bi se na taj način donekle rasteretile jedinice Drugog udarnog korpusa koje su vodile teške borbe na području Sandžaka.

Iz rejona Kalinovika Prva krajiška brigada je krenula prema Foči, 20. oktobra prešla žičani most kod Broda na Drini i produžila prema Čajniču i Limu.

U jutarnjim časovima, 25. oktobra, Prva i Četvrta krajiška brigada počele su forsirati Lim. Nabujalu rijeku valjalo je preći pomoću nekoliko gumenih čamaca i priručnim sredstvima. Štab Prve krajiške je utvrdio red prelaska bataljona, koji će odmah uspostaviti i širiti mostobran na suprotnoj obali. U čamce su najprije ušli puškomitraljesci i bombaši da smjelim naletom iznenade i potisnu četničke jedinice u blizini Rudog. Četnici su pripucali na prethodnicu kad je iskočila iz čamaca, ali su zasuti puškomitraljeskom vatrom i odmah su umakli. Sada su stvoreni početni uslovi da bataljoni prelaze rijeku. Nešto kasnije četnici su se pribrali i pokušali posjesti nove položaje da bi bataljone Prve krajiške zadržali u njihovom borbenom pohodu. Komandanti bataljona i komandiri četa su naredili da se juriša i izdajnici su bili primorani da pobjegnu.

Poslije prelaska Lima Štab Pete divizije dao je sljedeće zadatke brigadama: Prvoj krajiškoj da oslobodi Višegrad, Dobrun i Bijela Brda i dejstvuje prema Vardištu i Mokroj Gori; Četvrtoj krajiškoj da napadne Rudo i produži prema Priboju; Desetoj krajiškoj da sadejstvuje Četvrtoj krajiškoj brigadi u napadu na Rudo i Priboj.

Štab Prve krajiške brigade raspolagao je podacima da Višegrad brani jedna četnička brigada, Dobrun i Vardište, Bijela Brda oko 900 talijanskih vojnika divizije »Venecija«, koji su poslije kapitulacije fašističke Italije nastavili da se bore, u saradnji sa četnicima, protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U pripremi napada je predviđeno da Prvi bataljon potuče neprijatelja u Višegradu, Drugi i Četvrti - neprijatelja na Dobrunu i Vardištu, a Treći na Bijelim Brdima.

- Već u prvom naletu neprijatelju u Višegradu i okolinim uporištima nanijeti su ozbiljni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici i nije imao drugog izlaza do da položi oružje. U borbi je zarobljeno 50 četnika i nekoliko stotina talijanskih vojnika. Zaplijenjena su ogromna skladišta oružja, municije i ratnog materijala, čak i cio divizion artiljerijskih oruđa. Većina zarobljenih Talijana izrazila je želju da stupi u redove Narodnooslobodilačke vojske i nije bilo razloga da im se ne udovolji.

Prilikom oslobođenja Višegrada spaseno je više staraca, žena i djece da ne stradaju od četničkog noža. Tu nejač su četnici držali u zatvoru, a od njih su nekolicinu svakodnevno odvodili na most na Drini, te klali i bacali u brze i mutne talase.

Višegrad je oslobođen noću između 26. i 27. oktobra, a Dobrun i Bijela Brda od 28. do 30. oktobra 1943. godine.

Poslije zauzimanja Višegrada i okolnih uporišta, Prvi bataljon je raspoređen da zatvara pravac prema Rogatici, Drugi u Dobrun u rezervu brigade, Treći na Bijelim Brdima da zatvori pravac od Priboja na Limu, a Četvrti na položaju u Donje i Gornje Vardište da spriječe nastupanje neprijatelja od Mokre Gore. Štab brigade i prištapske jedinice su bili u Dobrunu.

U oslobođenom Višegradu je organizovana narodna vlast i Komanda mjesta. Za komandanta je određen Milan Novaković, a za njegovog zamjenika Vaso Đurović. Narodnooslobodilački odbori su izabrani i u ostalim oslobođenim mjestima u okolini Višegrada. Njihov je zadatak, pored ostalog, bio da se brinu o ubiranju ljetine i snabdjevanju jedinica na njihovom terenu.

Početkom novembra u Štab brigade stigla je poruka političkog komesara divizije Ilije Materića da se borbeno i svečano proslavi godišnjica velike oktobarske revolucije. U poruci je, pored ostalog, rečeno:

»Narodi Jugoslavije i njegova Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi neće izostati u proslavi međunarodnog praznika radničke klase i svih porobljenih i nacionalno ugnjetenih naroda. Mi ćemo ga slaviti ove godine po treći put u jeku teških borbi koje vodi naš narod i u znaku velike moći i jedinstva našeg naroda i snaga naše Narodnooslobodilačke vojske. Mi ćemo ga slaviti po uzoru sovjetskih naroda i sovjetskih boraca, uzimajući u dužnost, svi skupa i svaki pojedinac, da doprinesemo što više stvari narodnog oslobođenja ispod fašističkih osvajača i stvaranja sretne Demokratske Jugoslavije. Svaka jedinica NOV i POJ, svaki borac na frontu, svaki rodoljub naše zemlje, treba u ove dane da se natječe i da daje još više od sebe da bi se ubrzala pobjeda nad neprijateljem naših naroda.

Tako isto ni mi, borci Pete divizije, nećemo i ne smijemo izostati a da ne proslavimo valjano, s puškom u ruci, svoj veliki praznik. Zadaci i borbe koje mi sada vodimo omogućuju nam baš da ga proslavimo na dostojan način, tj. da izvršimo svoj zadatak u razbijanju i uništenju izdajnika našeg naroda na ovom terenu, Draže i njegove bande«.

U poruci je sugerirano da se izvrše smotre bataljona, podnesu odgovarajući referati i pripreme kulturno-zabavni programi. Naglašena je i potreba takmičenja, od 1. do 15. novembra, između brigada, bataljona i pojedinaca, ko će više istrebiti izdajnika i fašista, doprinijeti da se mladići i djevojke javljaju u redove Narodnooslobodilačke vojske, da se organizuje i učvršćuje narodna vlast.

U čestitki Štaba Pete krajiške udarne divizije upućenoj povodom 26. godišnjice oktobarske revolucije borcima i rukovodiocima, rečeno je i ovo:

»Podignimo našu oslobodilačku zastavu još više. Pojačajmo još više našu borbu da bismo dali što veći prilog borbi naših velikih saveznika - Šovjetske Rusije, Engleske i Amerike. Pomognimo braći Srbijancima, Makedoncima, Sandžaklijama da zajednički očistimo našu zemlju od fašista i njihovih slugu. Pokažimo porobljivačima i izdajnicima da smo Krajišnici, potomci Petra Kočića, Vase Pečlaga i drugih nacionalnih boraca Bosanske krajine. Pokažimo im daje nacionalna sloboda iznad svega i kaznimo ih kako zaslužuju. U to ime mi vas pozdravljamo i čestitamo vam 7. novembar i kličemo svi: da živi 7. novembar, 26-to godišnjica velike Oktobarske revolucije«.

U bataljonima i četama zavlada je živost. Pojačan je, u čast predstojećeg praznika, partijsko-politički rad ne samo u jedinicama nego i u mjestima u kojima su one bivakovale i držale položaje. Održavani su politički zborovi na kojima je mještanima objašnjavan značaj oslobodilačke borbe, koju vode svi naši narodi i narodnosti protiv okupatora i domaćih izdajnika. Naročito je uspio politički zbor u Macutama, u kojima se nalazila Treća četa Drugog bataljona. Njen komandir Branko Knežević, politički komesar Dragoje Macura, njihovi zamjenici Mile Kecman i Mile Budimir, sa vodnicima, delegatima vodova i borcima, politički su tako umješno djelovali da su omladinci iz pomenutog mjesta svakodnevno tražili da se uključe u borbenu jedinicu. Za kratko vrijeme njih 19 je uključeno u četu i dobilo oružje. Slično se događalo u ostalim mjestima i brojno stanje Prve krajiške brigade je osjetno povećano.

Sedmi novembar, godišnjica oktobarske revolucije, svečano je obilježen u svim jedinicama brigade. U prigodnom izlaganju komandant brigade je pošto je najprije govorio o političkim prilikama u našoj zemlji i u svijetu, izdvojio nekoliko momenata od izuzetne važnosti za brigadu; to su: borbena spremnost, moralno-političko stanje i naoružanje. Komandant je iznio uspjehe, ali nije prećutao i izvjesne nedostatke. Rekao je, pored ostalog, cija je vojno stanje u brigadi dosta dobro, ali da nije na onoj visini na kojoj je bilo prije pete neprijateljske ofanzive, da borcima i nekim rukovodiocima nedostaje teoretskog vojnog znanja, koje oni nadoknađuju znatnim ratnim iskustvom, stečenim i provjerenim u mnogim borbama. O moralno-političkom stanju je rekao daje na zavidnoj visini, daje rezultat svijesti boraca i borbene tradicije jedinice kojoj pripadaju.

Na proslavi u Foči i Višegradu 10. novembra uveče učestvovala je i kulturna ekipa Pete krajiške divizije. Borcima i mještanima je prikazan prigodni skeč, a hor je otpjevao nekoliko borbenih i revolucionarnih pjesama. Snažan aplauz je upućen dobro uvježbanom horu kada je otpjevao borbenu pjesmu: »Druže, tvoja kuća gori«, koja je pozivala u borbu za slobodu. I zamjenik političkog komesara brigade Raja Nedeljković je nastupio, ali nije održao govor, nego je pročitao sopstveni zapis o doživljajima proletera u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

PROTIV NJEMAČKIH I BUGARSKIH FAŠISTA I ČETNIKA U SRBIJI

Početak novembra su u Štabu brigade sređivani obavještajni podaci i pripremani napadi na neprijatelja. Iz izvještaja Štaba Pete divizije dobiven je širi pregled brojnog stanja, naoružanja i rasporeda neprijateljskih jedinica u Užicu, Palisadu, Kremni, Mokroj Gori i drugim mjestima. Na tome se nije ostalo. Obavještajci su prikupljali pojedinosti o protivniku u Mokroj Gori, u kojoj se nalazilo 200 njemačkih vojnika i Pogranični komesarijat izdajnika Nedića. Na to uporište su upućeni Drugi i Četvrti bataljon Prve krajiške brigade. Komandanti bataljona Cvijo Mazalica i Savan Kesić su upoznali komandire četa da se neprijateljski vojnici nalaze u nekoliko tvrdih zgrada i rovova, da će ih prethodno tući naša ar-

artiljerijska oruđa iz Smiljevca i neutralisati njihova vatrena gnijezda. Dvije čete su raspoređene u zasjedu na drumu za Šargan da postave prepreke i Nijemcima onemogućće odstupnicu za Užice. Nijemci su otkrili što se priprema i planirali su da se izvuku iz uporišta...

Prije ponoći 12. novembra zagrmjela su artiljerijska oruđa i granate su fijućuci pronašle cilj. Kratkotrajni plamen i eksplozije nisu neprijatelja naveli da odgovori. Komandanti bataljona su bili u izvjesnoj nedoumici, pomišljali su da su njemačke jedinice, možda, umakle iz Mokre Gore i otišle prema Šarganu. Takva pretpostavka ipak nije mogla značiti da se napad ne izvodi kako je planirano. Naprotiv, uslijedila je brza artiljerijska paljba i čete su pošle na neprijateljsko uporište. O njihovom nastupanju je u izvještaju Štaba brigade, od 12. novembra, rečeno i ovo:

»Počeli su naši mitraljezi da djeluju, ali neprijatelj nije na to odgovarao svojom vatrom i naši su bili izgubili nadu daje tu neprijatelj i kretali su se sasvim sigurno. Kad su naše čete prišle na 10 metara neprijatelju, a neke rovove i prošle, neprijatelj je onda osuo očajnu vatru... U tome je nastala zabuna i naši su se morali povući nazad i ponovo izvršiti napad. U ponovnom jurišu naši su uspjeli uhvatiti 4 živa Nijemca i nekoliko ubiti, a ostali su pobjegli u pravcu motorizacije koja se nalazila kod stanice, a u koju su se utovarili Nijemci«.

Borba je nastavljena u željezničkoj stanici i njenoj okolini. Nijemci su koristili oklopna vozila i nastojali da se izvuku iz vatrenih kliješta. Vod boraca, pod komandom Marka Dropca, žestokom je paljbom pokušao da zaustavi njemačku motorizaciju i daje uništi. Nijemci nisu imali drugog izlaza nego da jurišaju na neobičan način: oklopna i ostala vozila su rasporedili u streljački stroj da preko njiva i brisanog prostora jurnu na borce koji su sprečavali njihov pokret. Zahvaljujući oklopnim kolima, nadmoćniji protivnik je uspio daprokrći izlaz iz Mokre Gore i produži za Šargan. U žestokom okršaju imao je gubitaka. Ni Dropčev vod nije prošao bez žrtava. Hrabro je poginula Stana Maričić u času kad je trčala preko brisanog prostora da iznese jednog ranjenog druga. U borbi je zarobljeno nekoliko pripadnika Srpske straže izdajnika Nedića, među kojima i komesar Pograničnog komesarijata Popović, koji je kasnije izveden pred narodni sud i osuđen.

Čete u zasjedi na drumu preko Šargana nisu sačekale i pokušale da unište neprijateljsku motorizaciju. U izvještaju Štaba brigade od 12. novembra se konstatuje da su se one uplašile motorizacije i povukle na visove udaljene i do 1.000 metara od drumu, pa tek odozgo otvarale vatru, koja nije bila dovoljno efikasna da spriječi neprijatelja da pređe Šargan.

Četvorica zarobljenih Nijemaca nisu se ponašali miroljubivo i stalno su vrebali pogodan trenutak da pokušaju pobjeći. Da bi ih preduhitrili, sprovođnici su ih svezane doveli u Komandu čete, gdje su očekivani komandant i politički komesar birgade. U seoskoj kući Nijemci su krišom uspjeli da odvežu ruke. Zarobljeni njemački oficir je skočio na političkog komesara čete, oteo mu oružje i bajonet, a zatim se bacio na komandira čete i pokušao ga ubiti. Komandir je međutim bio vještiji i njemačkog oficira je preduhitrio svojim bajonetom. Samo jedan zarobljenik je ostao miran i on je upućen u Štab Pete divizije.

Poslije oslobođenja Mokre Gore Prvi bataljon je raspoređen u Dobrun, a Drugi u Presedo, s tim da jednu četu postavi na Šargan da bi obezbeđivala pravac od željezničke pruge između Šargana, Kremne i sela Vitoša. Trećije bataljon bio u Bijelim Brdima, a četvrti u Milekićima, s jednom četom na položaju sjeverno od komunikacije i željezničke stanice Šargana. Kada su jedinice Prve krajiške brigade posjele položaje na visovima Šargana, neprijatelj je napustio željezničku stanicu i povukao se u Kremnu i Šljivovicu.

Iako napad na Mokru Goru nije sasvim uspio, jer su se Nijemci, uz male gubitke u ljudstvu i ratnoj opremi, izvukli prema Užicu, politički je postignuto

mного više. Narod je oduševljen dočekaao svoje oslobodioce i mladi ljudi izražali su spremnost da stupe u jedinice Prve krajiške udarne brigade.

Neprijatelj nije olako prepuštao komunikacije i uporišta između Višegrada i Užica. Protivnapadima je želio da preotme dominantne visove, da se tu utvrdi i zaštiti sopstvenu pozadinu. Dolijetali su neprijateljski avioni da izviđaju, bombarduju i mitraljiraju.

Šesnaestog novembra Nijemci i Bugari su pošli iz Kremne, uz padine Šargana, da nasilno izviđaju i pokušaju ovladati dominantnim visovima. Cio bataljon Bugara približavao se vodu boraca Treće čete Drugog bataljona. Sunce je grijalo i vidljivost je bila dobra. Borci su nestrpljivo očekivali komandu da otovare vatru i zaustave Bugare u uspinjanju. Vodnik je mirno posmatrao i upozorio drugove da nikako ne otvaraju vatru dok neprijatelja ne pripuste sasvim blizu, čak na nekoliko koraka. U zaleglom i razvučenom stroju moglo se čuti da Bugara ima mnogo i da neće biti lako. Vodnik je pronikao šta borce muči i zatražio da se pripreme ručne bombe. Iz torbica su izvučene i rezervne bombe. Pognuti bugarski vojnici, s oružjem na gotovs, odmjereno su uzlazili ka vijencu Šargana, ponekad zastajkivali, osmatrali i nasumice otvarali vatru. Kada su prišli pritaženim borcima, aktivirane ručne bombe poletjele su jedna za drugom. S njihovim eksplozijama slilo se čekićanje oružja i ljudski jauci. Više bugarskih vojnika nepomično je ostalo na padini, a preživjeli su se pribirali i opet navaljivali. I njihove ručne bombe su poletjele, ali su neke vraćene da im zagrme u zaklonima. Borba je dostigla kulminaciju u času kada su Bugari zauzeli jedno uzvišenje na desnom boku Krajišnika i tu postavili minobacač da granatama preoravaju njihove položaje. Kada je oruđe počelo dejstvovati, odjednom se prolomila strahovita eksplozija i raskomadala minobacačije. Tom prilikom je ranjen i komandant bugarskog bataljona. Među Bugarima je zavládala zbunjenost, pa i panika. Preživjeli vojnici počeli su okretati leđa i brzo silaziti, nastojeći da umaknu u podnožje planine. U operativnom dnevniku Štaba brigade zapisano je o toj borbi ovo:

»Nijemci i Bugari su pokušali nasilno izviđanje iz Kremne na naše položaje kod Šargana. Neprijateljsko nastupanje potpomognuto je tenkovima, topovima i bacačima. Naši hrabri borci odbili su neprijatelja koji je pretrpio gubitke od 30 do 40 ranjenih i mrtvih. Naši gubici su 1 mrtav i 5 lakše ranjenih«.

NAPAD NA BUGARE U KREMNI

Sredinom novembra 1943. godine Štab Pete krajiške divizije poslao je u Mokru Goru talijansku brigadu, iz divizije »Venecija«, sastavljenu od doborovoljaca koji su izrazili želju da stupe u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, da se bore protiv njemačkih fašista i njihovih pomagača. Pomenuta talijanska brigada privremeno je bila potčinjena Štabu Prve krajiške brigade i ispoljila je dobre borbene kvalitete. Saradnja štabova obiju brigada započela je pripremnom napada na dobro utvrđeno neprijateljsko uporište Kremnu, u kome se nalazilo oko 500 bugarskih i 30 njemačkih vojnika. Sem dobrim utvrđenjima i rovovima oni su raspolagali vodom tenkova, izviđačkim oklopnim kolima i divizionom artiljerije, koja je bila najaktivnija i svakodnevno bombardovala položaje jedinica Prve krajiške brigade. Planom napada štabova brigada bilo je predviđeno da se oslobodi Kremna i okolna sela, da se proširi slobodna teritorija, položaji pomjere prema željezničkoj stanici Biosci i bliže Užicu. U pripremi napada se pokazalo da borci talijanske brigade nemaju dovoljno iskustva u vođenju noćnih borbi. Stoga je odlučeno da u napadu učestvuju tri bataljona Prve krajiške i jedan bataljon talijanske brigade. Bataljoni Prve krajiške su pripremani da Kremnu napadnu od padina Šargana, a bataljon talijanske brigade - duž komunikacije između Šargana i Kremne. U skladu s takvom odlukom, komandanti

brigada i bataljona izvršili su izviđanje i jedinicama saopštili borbene zadatke. Izviđanje su izvršili i komandiri četa i vodovima odredili precizne zadatke. Baterija topova zauzela je položaj na drumu između Mokre Gore i Šargana i obezbijedila potrebne elemente za noćno gađanje neprijateljskog uporišta.

Noć 18. novembra bila je toliko mračna i kišovita da se neprijateljskim položajima vrlo teško podilazilo. Čete Drugog bataljona prilazile su Kremni sa istoka i jugoistoka, Trećeg s juga, na željezničku stanicu, a Četvrtog bataljona s jugozapada. Talijanski bataljon je pošao komunikacijom da uporište napadne sa sjeverozapadne strane i ugrozi željezničku stanicu. Početak napada objavila su artiljerijska oruđa dosta precizno zasipajući granatama neprijateljske rovove i bunkere. Artiljerijska paljba je trajala pola časa, a onda su streljački strojevi četa krenuli na protivnika. Razvila se žestoka borba. Nastupanje je usporeno. Talijanski bataljon je zakasnio.

Neprijatelj je to iskoristio da pojača odbranu na pravcima nastupanja streljačkih strojeva bataljona Prve krajiške brigade. U borbu su stupili tenkovi, oklopna vozila i neprijateljska artiljerija. Odbrana se, očigledno, stabilizovala i nastupanje Krajišnika je bilo zaustavljeno. Sa vatrene linije u Štab brigade nisu stizale povoljne vijesti. Preokret je uslijedio kada su borci Talijanskog bataljona, pošto je neprijatelj odveo svoje jedinice da pojačaju odbranu na ugroženim sektorima, gotovo bez borbe ušli u željezničku stanicu i udarili protivniku u leđa. Zahvaćeni panikom, bugarski vojnici su počeli bježati, a neki su odmah digli ruke uvis.

I pored toga, otpor nije malaksavao na svim pravcima napada. Naročito žestok okršaj imala je četa Branka Surle, neustrašivog komandira, čiji su borci uskakali u rovove, hvatali neprijateljske vojnike za gušu i primoravali ih na predaju. Za taj podvig četu je pohvalio vrhovni komandant Josip Broz Tito.

Do 6 časova ujutru protivnik je savladan u Kremni, a neke njegove grupe su izmakle prema Bioski i Užicu. U borbi je ubijeno 50, a zarobljeno 66 bugarskih vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjena su 2 brdska topa, 4 minobacača, 3 teška mitraljeza, 4 puškomitraljeza, 60 pušaka, 60 sanduka topovske i puščane municije, 2 kamiona, 10 zaprežnih vozila, znatna količina ručnih bombi, 100 konja i mazgi, prilične količine vojničke opreme i drugog ratnog materijala. Već te noći plijen je otpremljen u Mokru Goru.

Vojni uspjeh postignut oslobođenjem Kremne imao je i veliki politički značaj, jer se narod ovoga kraja uvjerio ko su stvarni borci za njegovu slobodu i ljepšu sutrašnjicu.

Neprijatelj je brzo i oštro reagovao na gubitak tog značajnog uporišta i na dolazak jedinica Prve krajiške udarne brigade na položaje u neposrednoj blizini Užica.

Ujutru 19. novembra preduzeo je protivnapad na linij Maleševac, Strmac i Kodina glava. Razvila se žestoka borba. Kako su u njenom toku neprijatelju pristizala pojačanja iz Užica, Štab brigade ne želeći da se jedinice izlože suviše riziku u frontalnoj borbi, naredio im je da se povuku na Veliki vrh, Tabačku kosu, željezničku stanicu Šargan i Milekiće.

Uz velike gubitke, neprijateljske jedinice su 19. novembra uveče ušle u Kremnu i počele se utvrđivati. Njih su napali borci Trećeg bataljona, izbacili iz rovova i protjerali prema Bioski i Užicu. U isto vrijeme su borci Drugog bataljona razbili jaču neprijateljsku kolonu koja je nastupila od Šljivovice ka Velikom vrhu i nanijeli joj osjetne gubitke. Neprijatelj je kratko mirovao, potom pošao u napad, domogao se Šljivovice i Kremne i pripremio akciju širih razmjera. Dva bataljona bugarskih vojnika nastupala su prema Velikom vrhu i Šišatovcu, kota 1231, bataljon Nijemaca, uz podršku tenkova, u pravcu željezničke stanice Šargan, a bataljon bugarskih vojnika na kotu 1255 i Milekiće. Njihov je napad potpomagala artiljerija i avioni.

Bataljoni Prve krajiške brigade su u prijepodnevnim časovima odbili nekoliko žestokih juriša neprijatelja i nanijeli mu znatne gubitke. Borba nije malak-savala ni u popodnevnim časovima. Najprije je uslijedilo žestoko artiljerijsko bombardovanje i naleti aviona koji su prosipali bombe, a zatim juriš neprijatelj-skih jedinica da bataljone Prve krajiške potisnu sa položaja. Kada im to nije po-šlo za rukom, napadač je u borbu uveo pojačanja i postigao izvjestan uspjeh za-uzimanjem Velikog vrha i podilaženjem kotama 1231 i 1255. Ali kada je pokušao da se utvrdi na dostignutoj liniji, osujećen je protivnapadom Drugog i Trećeg ba-taljona. Tada su neke jedinice Drugog bataljona zašle dublje u bok i pozadinu glavnine neprijateljskih snaga, uz istovremeni udar s čela, pa su vojnici počeli u neredu odstupati u Kremnu i Biosku. Za njima je uslijedila potjera, koja je 10 vojnika ubila i 15 ranila. Neprijatelj je uvidio da napadima ne može postići što želi i počeo se utvrđivati u Kremni, Šljivovici, Bioski, duž željezničke pruge i dru-ma prema Užicu. Bataljoni Prve krajiške brigade držali su položaje na Šarganu, spremni da odbiju napade, a takođe i u Semegnjevu da bi obezbijedili pravac Ča-jetina, Semegnjevo i Mokra Gora.

Kratkotrajno zatišje je iskorišćeno da se u Štabu brigade planira napad na Kremnu, u kojoj se prema obavještajnim podacima, nalazilo oko 1.500 bugarskih nešto njemačkih vojnika, a i četnika. U napadu su učestvovala tri bataljona Prve krajiške brigade, jedan bataljon Desete krajiške brigade i baterija brdskih topo-va. Borba je vođena za svako uzvišenje i svaki rov. Premda su trpjeli gubitke, bu-garski vojnici su se žilavo branili. Štab brigade je pratio razvoj borbene situacije i ujutru naredio da se bataljoni povuku na polazne položaje.

Prilično je zahladnjelo, rominjao je snijeg i sužavao vidik. Neprijateljska ar-tiljerija se oglašavala iz okoline Kremne; granate su dolijetale i eksplodirale bli-zu željezničke stanice Šargana i na obližnjim brdima. Mještani su se za to vrijeme sklonili u željeznički tunel i tako zaštitili od artiljerijskog bombardovanja.

Dok je Prva krajiška vodila teške borbe na Šarganu, u isto vrijeme su Četvrta i Deseta krajiška brigada napadale i tukle neprijatelja u području Nove Varoši i Sjenice.

LIMSKO-DRINSKA OPERACIJA »KUGELBLIC«

Sredinom 1943. godine Nijemci su reorganizovali sopstveno komandovanje na Balkanu i doveli nove jedinice u Jugoslaviju. U Beogradu je formiran Štab Grupe armija »F« da komanduje operativnim jedinicama na »Jugoistoku«. Ob-razovan je i Štab Vojnog zapovjednika »Jugoistoka«, koji je održavao red i mir na pomenutom okupiranom području. Vojni zapovjednik »Jugoistoka« bio je u isto vrijeme i vojni zapovjednik Srbije. S istočnog fronta je doveden štab 2. nje-mačke tenkovske armije. Čije su operacijsko područje sačinjavale Albanija, Crna Gora i takozvana Nezavisna Država Hrvatska. Pod komandom Štaba 2. njemač-ke tenkovske armije su, pored 3. armijskog brdskog SS-korpusa, bili novoformi-rani 15. i 21. armijski korpus.

U Makedoniji i anektiranom dijelu Srbije, 5. bugarska armija je ojačana 17. i 29. divizijom.

Ovako reorganizovanim i ojačanim krupnim jedinicama, Nijemci su pos-ljednih mjeseci 1943. preduzeli niz ofanzivnih dejstava protiv jedinica Narod-nooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Njihov se plan zasni-vao na zamisli da brzim dejstvima motorizovanih i drugih jedinica, uz podršku avijacije, zaposjednu, poslije kapitulacije fašističke Italije, cijelu obalu Jadrans-kog mora, da osiguraju komunikacije prema unutrašnjosti naše zemlje i jakim snagama pokušaju uništiti jedinice Narodnooslobodilačke vojske, naročito u isto-čnoj Bosni, da bi se tako oslobodili pritiska na značajne komunikacije, na

željezničku prugu od Slavenskog Broda do Sarajeva i Mostara, a takođe na komunikacije prema Srbiji i Crnoj Gori.

U skladu s tom zamisli, njemački generali su isplanirali i započeli operaciju »Kugelblic« protiv Drugog udarnog korpusa na teritoriji Sndžaka, protiv Druge proleterske, Pete krajiške, Sedamnaeste i Dvadeset sedme udarne divizije. Za izvođenje te operacije prema planu Štaba 2. njemačke oklopne armije, angažovane su jedinice 5. njemačkog brdskog SS-korpusa. Cilj operacije bio je: da djelovi 369. njemačke legionarske divizije, 1. lovački rezervni puk i 92. motorizovani puk iz Sarajeva, dijelovi 187. njemačke rezervne divizije i 901. motorizovani puk iz Tuzle i Zvornika, dijelovi 24. bugarske divizije iz Užica i Kremne, gotovo u isto vrijeme energično i brzo zaposjednu zaprečnu liniju na pravcu Romanija, Sokolac, Han Pijesak, Vlasenica, Srebrenica, rijeka Drina, te da tu opkole i unište Sedamnaestu i Dvadeset sedmu udarnu diviziju iz sastava Trećeg udarnog korpusa NOV i POJ. U isto vrijeme su 1. njemačka brdska divizija iz rejona Sjenice, 7 SS-divizija »Princ Eugen« sa prostorije Gacka i Nevesinja imale zadatak da nastupaju s juga i jugoistoka, da napadnu Drugu proletersku i Petu krajišku udarnu diviziju i primoraju ih da odstupe iz graničnih područja Srbije u istočnu Bosnu, a onda da ih u narednim borbama opkole i unište.

Operacija »Kugelblic« je započela 3. decembra 1943. godine. Nijemci i njihovi pomagači žestoko su napali jedinice Drugog udarnog korpusa NOV i POJ, raspoređene u Sandžaku i dijelovima zapadne Srbije. Prva njemačka brdska divizija uspjela je, u vremenu od 3. do 5. decembra, da zauzme Prijepolje i Pljevlja. Njeni prednji dijelovi ušli su 6. decembra u Čajniče i namjeravali dalje. Poslije zauzimanja Prijepolja, štab pomenute divizije uputio je 99. brdski njemački puk prema Priboju da napadne jedinice Pete krajiške udarne divizije. Njemu su sadejstvovali dijelovi 24. bugarske divizije i četnici, svakodnevno napadajući bataljone Prve krajiške udarne brigade koja je zatvarala pravac Kremna, Vardište i Dobrun.

Ubrzanim pokretima i vodeći borbe, neprijatelj je 9. decembra ovladao komunikacijom Srebrenica - Vlasenica - Han Pijesak i Sokolac. Na odsjeku Sokolac-Han Pijesak bili su dijelovi 369. njemačke legionarske divizije, 1. rezervni njemački puk i 92. motorizovni puk. Jugoistočno od Vlasenice, orijentisane prema jugoistoku, bile su jedinice 187. rezervne divizije, a lijevo od njih, zaključno sa Srebrenicom i frontom prema jugu, dijelovi 901. motorizovanog njemačkog puka.

U vrijeme početka operacije »Kugelblic«, jedinice Pete krajiške udarne divizije zauzimale su ovaj borbeni raspored: Prva krajiška udarna na liniji Bijela Brda, Vardište i Višegrad; Četvrta krajiška udarna i dva bataljona Desete krajiške udarne brigade na prostoriji Kaluderovići i Boljanići, sa zadatkom da sadejstvuju jedinicama Druge proleterske divizije, da vrše bočne napade na neprijatelja i zatvore pravac prema Čajniču; Deseta krajiška udarna brigada, bez dva bataljona, držala je položaje na lijevoj obali Lima, na liniji Uvac - Priboj. Jedan bataljon Druge proleterske brigade, odsječen u borbama kod Prijepolja, povukao se u Priboj i privremeno ostao u sastavu Pete krajiške udarne divizije.

U teškim i složenim borbenim usiovima, bez dovoljno tačnih podataka o brojnom stanju i namjerama neprijateljevih jedinica, imajući na umu da su one ovladale Čajničem i da nadiru prema Goraždu, Štab Pete krajiške udarne divizije, privremeno smješten u Strmcu, donio je odluku da prva, Četvrta i Deseta brigada posjednu prostoriju Rudo, Uvac, Višegrad i dejstvuju u skladu s razvojem borbene situacije.

Na putu za istočnu Bosnu 12. decembra je prešla preko Drine, kod Starog Broda sjeverno od Višegrada, Prva južnomoravska udarna brigada i uspostavila vezu s jedinicama Pete krajiške udarne divizije.

U skladu s naredjenjem Štaba divizije, Prva krajiška udarna brigada prikupila se 9. decembra u rejonu Višegrada i krenula prema Rogatici, na teritoriju na kojoj su ranije operisale jedinice Trećeg udarnog bosanskog korupusa. U to vrijeme četnici su pokušali da upadnu u Višegrad, ali su odbijeni uraganskom vatrom Trećeg bataljona, koji je štitio prelaz preko čuvenog mosta na Drini.

Ujutru 10. decembra, kada su posljednje jedinice Pete krajiške divizije napustile Višegrad, mineri su prionuli svom poslu da miniraju most i ometu neprijatelja u nastupanju preko Drine. Vodila se briga o tome da se most, s obzirom na njegovu istorijsku vrijednost, sruši samo između dva stuba kako bi se kasnije mogao lakše obnoviti. Minerima je pošlo za rukom da to znalački urade i potom su zajedno s obezbjeđenjem stigli kolonu koja se udaljavala od Drine.

U pokretu prema Rogatici, 12. decembra su čete Četvrtog bataljona napale njemačku kolonu kod Sjemeča i razvila se ogorčena borba. Premda su im nanijeti osjetni gubici, Nijemci su uporno navaljivali. Na kraju im je, zbog nedovoljne budnosti lijevokriline čete Četvrtog bataljona i slabe vidljivosti, pošlo za rukom da dođu za leđa borcima u streljačkom stroju i izvrše juriš. Budući odsječena od glavnine Četvrtog bataljona, jedna četa je bila primorana da odstupi u Hadroviće, a ostale u Žepu, u sastav brigade. Nijemci su iskoristili postignuto preimućstvo i produžili u Rogaticu. U isto vrijeme su znatnim snagama osigurali komunikaciju između Rogatice i Višegrada i gonili odsječenu četu, koja se uporno branila i nešto kasnije uspjela doći u sastav bataljona.

Dok je Četvrti bataljon vodio borbe na pomenutoj komunikaciji, Drugi bataljon je 12. decembra uveče napao neprijateljski garnizon Rogaticu. Prije napada dogodilo se nešto neobično: u Seljane je dojurila njemačka izvidnica na motociklima, osula paljbu na Štab bataljona i kuhinju i umakla nazad. Njena pojava nije omela jedinice da uveče pođu na izvršenje zadatka. Dvije čete, s komandantom bataljona Cvijom Mazalicom i zamjenikom političkog komesara Mirkom Kesićem Kešom, neprimijećene su ušle u Rogaticu, a jedna četa, sa političkim komesarom bataljona Jusufom Imamovićem, ostala je u zaštitnici u Seljanima. Kada su borci stigli u prazne neprijateljske rovove, komandantu bataljona se učinilo da su nešto ranije dobijeni podaci da garnizon brane manje ustaške i domobranske jedinice tačni i da neće biti teškoća da se one savladaju. Stvarno stanje bilo je međutim drukčije. U toku popodneva u Rogaticu su pristigle znatne njemačke snage, a takođe i u njenu okolinu, da opkole Petu krajišku udarnu diviziju. O toj neizvjesnosti i o namjerama protivnika, komandant divizije Milutin Morača kaže u svom Ratnom dnevniku:

»Kada smo u Štabu divizije u toku 14. decembra razmatrali situaciju, računali smo da je lijeva kolona 1. brdske divizije, koja je nastupila od Prijepolja, preko Pljevalja i Goražda, već stigla u rejon Sokoca, a kako nismo znali za pokret 7. SS-divizije sa juga - od Foče ka Prači i Sokocu, mislili smo da ćemo bez većih teškoća sa divizijom preći put od Žepe do Prače. Međutim, situacija je bila mnogo teža. Njemačka 1. brdska divizija izbila je 13. decembra na liniju sjeverno od drumu Višegrad - Rogatica. Ona je održavala vezu - desno sa 24. bugarskom divizijom na rijeci Drini, a lijevo sa borbenom grupom »Gros« 7. SS-divizije, koja se nalazila u rejonu Sokoca. Na taj način bio je stvoren već dosta solidan обруч oko prostorijske na kojoj su se 13. decembra nalazile 27. i 5. divizija, a najjače neprijateljske snage nalazile su se upravo na pravcu pokreta 5. divizije.«

U tako nepovoljnoj situaciji u rovovima kod Rogatice bile su dvije čete boraca Drugog bataljona. Na njihovim licima stalno se ogledalo čuđenje zašto se neprijatelj ne oglašava, ali su strpljivo čekali. Komandir Treće čete Branko Knežević i politički komesar Dragoje Macura su otkrili da iza njihovih leđa, na ravni pod razapetim šatorima, logoruje neka njemačka jedinica. O tome je obaviješten komandant bataljona i čekala se njegova odluka. Pošto se u mrklom mraku nije moglo procijeniti koliko ima njemačkih vojnika i kako su naoružani,

zamjenik političkog komesara čete Mile Budimir, Jovan Stojanović Ćolin i Mile Banjac puzeći su se uputili ka njemačkim šatorima, ali su najednom zastali primjetivši da jedna kolona vojnika sa priličnim brojem tovarnih grla nailazi iz centra Rogatice. Po razgovoru se moglo zaključiti da su to njemački vojnici i da se namjeravaju pridružiti onima pod šatorima na ledini. Na njih su tada okrenute cijevi oružja.

Miči Kokorušu, Gojku Lučini, Miši Kecmanu, Tihomiru Kruniću, Joci Stefanoviću, Voji Novakoviću, Aleksi Ćeranu, Petru Rakiću, Jovanki Obradović, Novi Kneževiću i drugima zastajkivao je dah u očekivanju komande da otvore ubitačnu vatru. Nijemci su koračali na desetak metara udaljenosti, a mazge i konji neujednačeno su udarali kopitama. Jedna mazga je prodorno riknula i komordžiju izazvala da nešto opsuje. Uto se ulio zaglušujući prasak pušaka i štektanje puškomitraljeza. Grunule su i ručne bombe. Njemački vojnici su padali i jaukali. Konji i mazge su sumanuto jurili da izmaknu iz vatrenog pakla. Borci su iskakali iz rovova i grabili ratni plijen. Municija je najpotrebnija. Komandiri ne propuštaju priliku da napomenu da se rančevi i džepovi napune municijom. A paljba neprijateljskog oružja se začula od centra Rogatice i zrna su prijeteći zviždala. Počeše pripucavati i njemački vojnici od šatora na ledini, ali se nikako ne usuđuju da pođu u protivnapad. Njima je, izgleda, bilo čudno i neshvatljivo: otuda partizani u njihovim rovovima? Među zaplijenjenom opremom i oružjem našla se i radio stanica u rancu pogodnom za nošenje. Prilično je teška. Jedan borac nije razumio koliko ona može vrijediti u održavanju veze i namjeravao ju je ostaviti. Komandir čete je naredio da se radio-stanica ponese. Pred zorom je počelo iskradanje iz rovova i uzmicanje ispod unakrsne neprijateljske vatre. Čete su stigle u Seljane, produžile preko Osova u Borike, a odatle prema Žepi i došle u sastav brigade.

U toku pokreta i borbi Štab brigade je obaviješten o odluci Štaba divizije da se pravac pokreta mijenja, da je teško proći na srebrenički sektor jer su ga zaposjeli Nijemci i njihovi pomagači, da je najprihvatljivije preći komunikaciju između Rogatice i Višegrada i otići u rejon Jahorine i Kalinovika.

Iz Žepe se pošlo prema željezničkoj pruzi Sarajevo-Višegrad i gornjem toku rijeke Prače. U sastavu Pete krajiške udarne divizije, pored Prve, Četvrte i Desete krajiške udarne brigade, našla se Prva južnomoravska udarna brigada, koja je stigla po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ da pomogne u teškim trenucima i osujećuje napade nadmoćnog protivnika. Na čelu divizijske kolone, u prethodnici, bili su bataljoni Prve krajiške brigade. Išlo se preko Godomilja, Šetića, Osova i Zaka. Umorni borci teško su koračali. Neki su u hodu drijemali, izlazili iz kolone, spotali se o neravnine i dolazili sebi. Mali Šaban, veseli dječak iz Treće čete Drugog bataljona, koračajući je zaspao, skrenuo prema nekoj provaliji i sigurno bi nastradao da komandir nije priskočio, dobro ga prodrmusao i vratio na puteljak. Prišao je i komesar čete da malog borca podstakne da otpjeva omiljenu pjesmu: »Svima date zelenu, meni date uvelu, uvela ti duša«. A Šaban se ne može pribrati od teškog umora i nesаницe i zamuckujući uzvraća da nije kadar da zapjeva.

Ujutru 15. decembra granulo je sunce i magla se razišla. Sada se dobro vidjelo. Komandant brigade je očima prinio dvogled da pretraži okolna uzvišenja. Odjednom se trgao ugledavši njemačke vojnike. Teško je mogao povjerovati da su im se već primakli tako blizu. Začuden se okrenuo političkom komesaru brigade i rekao daje mnogo Nijemaca u neposrednoj blizini brigadne kolone, koja se izdužila preko osniženog i nepokrivenog predjela.

Komandanti bataljona su odmah upozoreni na to da opasnost vreba s obližnjih čuvika i da se o tom povede računa. Ubrzo su i borci primijetili neprijatelja i priželjkivali da se što prije domognu pošumljenog ali još udaljenog terena. Počelo je izvjesno pregrupisanje.

Jedan bataljon se izdvojio iz kolone i pošao ulijevo da posjedne dominantno uzvišenje. Dočekan je žestokom paljbom prikrivenih njemačkih vojnika i morao je nazad. Borci su trčeći uzimali sa brisanog prostora da zađu za obližnju kosu i pruže otpor.

U susretnoj borbi našli su se ostali bataljoni na liniji Oškoplje, Mednik i Rujnik. Nijemci su nastupali smjelo. Čak nisu hvatali ni zaklone kada su krenuli na čete Drugog bataljona. Paljba je započela na bliskoj razdaljini i gubitaka je bilo na obje strane. Nijemci su dovukli trocijevni top da naposredno gađaju borbeni poredak Prve krajiške brigade. Granate su zaredale i činile svoje. Jedna je raznijela vodnika Marka Dropca i nekoliko drugova. Za kratko vrijeme ranjeni su Radenko Šimšić, Mika Knežević, Petar Rakić, Nedo Rakić i još nekoliko boraca. Ubijalo je i kamenje raznijeto eksplozijama granata. Doletjeli su avioni, prosuli bombe i ošinuli mitraljeskim rafalima. Bataljoni su odolijevali silovitom kombinovanom napadu i odstupali prema Devetaku. Tamo su uzimale i ostale jedinice Pete krajiške divizije.

U VATRENOM I LEDENOM OBRUČU

Dejstvo neprijateljske artiljerije i bombardovanje iz vazduha pojačano je miobacačkom vatrom. Pravi uragan zahvatio je nešto prorijeđenu četvu pod komandom Boška Karalića, ali su borci imali prilike da se zaklone i umješno izmiču. Nijemci su bjesomučno nasrtali i ne štedjeći municiju. Kada su naletjeli na grupu boraca sa zamjenikom političkog komesara čete Živkom Dojčinovićem, obračun je počeo ručnim bombama. Ubijeno je nekoliko Nijemaca, ali nisu odbijeni. U borbi prsa u prsa palo je i nekoliko boraca pored mrtvih Nijemaca. U sudaru se ugasio i život jednog od mlađih u četi, Momira Popovića, koji se neustrašivo tukao s napadačima.

Minulo je podne a borba nije jenjavala. Lakši ranjenici su sami uzimali, a težima su pomagale bolničarke. Nedostajalo je zavoja i ostalog sanitetskog materijala. Mnogo gaje utrošeno u zaustavljanju krvi boraca na prilazima Devetaku, a još više je bilo uništeno i propalo u tutnju paklene borbe. Bolničarke su kidale sopstvenu odjeću, od nje iskrajale primitivne zavoje i previjale ranjenike. Komandant Trećeg bataljona Mirko Zec našao se u prvom borbenom stroju, brinuo se o tome da se ranjenici i komora izvuku na sigurnija i manje tučena mjesta, da odmiču u pošumljeni Devetak. Sa vatrene linije nisu se udaljavali komandant i politički komesar brigade i njihovi zamjenici. Svi su ulagali ogromni napor da neprijatelja zadrže i odbijaju povremenim protivnapadima.

Uveče se stiglo na jugoistočnu stranu Devetaka i u rejon Tisovog brda. Sanitetski referent Kazimir Barila ukazivao je pomoć ranjenicima. Kuvari su založili vatre da pripreme nešto kaše da bi se borci koliko-toliko oporavili za predstojeći pokret.

Predah nije dugo trajao. Krenulo se šumskom prugom ka selu Rijeci. Štab brigade je izdao naređenje kako da se maršuje, zbrinjavaju ranjeni i iznemogli borci. Snijeg je padao, zviždao vjetar i hladnoća stezala. Nevolju je uvećavalo stalno artiljerijsko bombardovanje. Granate su dolijetale na uskotračnu šumsku prugu, eksplodirale i remetile pokret kolone. Najteže je ranjenicima na konjskim samarima i nosilima. O njima su se svesrdno brinule Nada Vujatović-Ivošević, Pava Bulić, Milka Bubalo, Milka Čelar, Zorka Daljević, Marija Đaković, Kosa Kerkez, Milja Jajčanin, Mira Kecman, Janja Mirković, Boja Marjanović, Olga Reljić, Vera Andrić, Dobrila Stefanović, Rada Spremo, Mira Popović, Božena Tasić, Jela Ilić, Ljubica Subotić, Brana Đurović, Cica Bogdanović i druge. A snage im je ponestajalo uslijed gladi i hladnoće. Neke su premorene ponekad halucinirale, jedva se prizivale stvarnosti i nastavljale da pomažu teškim ranje-

nicima. Glavna medicinska sestra bolnice, sićušna Nada, bila je najizdržljivija; u ledenoj noći stalno je brinula da se neko ne zagubi u šumskim vrletima.

Od pruge se krenulo na šumski puteljak za Mekote, sa ciljem da se izvrši proboj iz okruženja, pređe komunikacija Han Pijesak - Sokolac i produži u rejon Kladnja. Od boraca se nije tajilo da je situacija izuzetno teška i da valja uložiti najveće napore da se teškoće savladaju. Komandant brigade je kratko govorio borcima i rukovodiocima, znao je da je i to dovoljno da ih podstakne, i završio time da je Prva krajiška probijala čelik - pa će probiti i neprijateljski obruč kod Devetaka. Samim tim je najavljeno da će Prva krajiška brigada kidati obruč i, kao prethodnica, omogućiti ostalim jedinicama Pete krajiške divizije da se izvu-ku iz okruženja.

Prednji dijelovi brigade su stigli, 16. decembra u 3 časa poslije ponoći, na dva kilometra jugoistočno od Mekota i zastali kod jedne usamljene kuće. Štab brigade je očekivao od obavještajnog oficira i ranije upućene izviđačke jedinice najsvježije podatke o neprijatelju. Njihov je izvještaj glasio da u Mekotama ima 200 njemačkih vojnika, sa nekoliko tenkova, a u Gornjim Čoporima oko 150 vojnika. U takvoj situaciji Štab brigade je odlučio da Drugi bataljon napadne neprijatelja u Mekotama, a Prvi onog u Gornjim Čoporima, i otvore put jedinicama divizije prema Kladnju.

Komandanti bataljona Ljubomir Jajčanin Bijeli i Cvijko Mazalica užurbano su pripremali bombaše i puškomitraljesce da iznenade neprijatelja i raskinu njegov vatreni borbeni obruč. Na neprijateljskim položajima, na pravcu napada Drugog bataljona, svjetlucule su vatre i potmulo brektali motori tenkova. Hladnoća je primorala vojnike da založe vatru i da se griju. Zbog takve nebudnosti lakše im se prikradalo. Na drumu su stajali tenkovi, a između njih trčkarali i cupkali tenkisti da se zagriju. Videći to, komandiri četa su odlučili da se paljba ne otvara, da se njemački vojnici hvataju za guše i dave. Najprije u rovovima i jazbinama dalje od tenkova. Međutim, počelo je istovremeno...

Za guše su najprije dograbljeni njemački stražari i nekoliko tenkista. Na snijegu i ledu čulo se potmulo krkljanje i batrganje. Jedan stražar je samrtno kriknuo i uznemirio vojnike pored vatre. Planulo je oružje. Bombaši Drugog bataljona nisu promašivali. Za njima su stigli ostali borci i uskoro je neprijatelj bio savladan. Nekoliko tenkova je pošlo da zatvori načinjenu brešu. Na prvi je skočio borac s aktiviranom protivtenkovskom bombom. Eksplozija je zapalila tenk, bombaš poginuo, ali je put ostalim tenkovima bio zakrčen. Prvi bataljon je takođe razbio neprijatelja u selu Čopori. Za Drugim bataljonom koji je zauzeo položaje prema Han Pijesku, Štab brigade je odmah uputio Četvrti bataljon, a u pomoć Prvom upućen je Treći bataljon. Borba se vodila na širem prostoru. Neprijatelj na desnom krilu bio je odbijen u Han Pijesak, a onaj na lijevom prema selu Zljebovima.

Za to vrijeme jedinice Pete divizije izlazile su iz obruča, ne baš u najboljem redu i bez straha da se ponovo nađu u okruženju. Sve se, ipak, dobro završilo. Samo je divizijska bolnica izgubila nekoliko nosila i ranjenika. U kidanju obruča živote su dali: Mile Dragišić, zastavnik, Nikola Zgonjanin, desetar i Ljubiša Dragić, zamjenik političkog komesara čete.

Zajedno s brigadama Pete krajiške divizije, iz neprijateljskog obruča na Devetku izašla su i dva bataljona iz sastava Dvadeset sedme udarne divizije.

Bataljoni Prve krajiške su 16. decembra napustili položaje i otišli u Malo Polje. Borci su razmješteni u seoske kuće da se okrijepe snom. Svima je izgledalo nekako nestvarno da sada mogu, poslije spavanja pod mrazovitim nebom i u hodu, prileći u toplim sobama. Dugo nisu imali prilike da se odmore. Tad su doletjeli avioni i bombardovali. Dva borca su poginula i dva su ranjena. Položaj se morao mijenjati i uslijedio je pokret.

Bataljoni su stigli u Podbukovik, Podkozlovaču i Ravanjsko. Ni tu nije bilo mira i pravog predaha. Iza visova su se pojavili avioni, najprije izvidali, a zatim bombardovali i mitraljirali. Rafalima je izrešetana kuća u kojoj se nalazio Štab brigade, ali žrtava nije bilo.

Bombardovanje i izviđanje bili su uvod u žešći okršaj. Narednog jutra, 18. decembra, četiri kolone neprijateljskih vojnika pošle su u napad na položaje Prve krajiške brigade. Štab brigade je odlučio da se postave zasjede kod Berkovine i Blokova i neprijatelju priredi iznenađenje.

Ne sluteći šta im je pripremljeno, vojnici su gotovo bezbrižno dolazili od Han Pijeska. Komandant Prvog bataljona Ljubomir Jajčanin Bijeli, čije su dvije čete bile kod Blokova, nije dao da se vatra otvori dok im ne priđu na desetak koraka udaljenosti. Slično je postupio i Mirko Zec, komandant Trećeg bataljona, čije su čete protivnika čekale u Berkovini. Kad je otvorena vatra, neprijatelj je bio nemoćan da ma šta učini. Eksplozije ručnih bombi, puščana i puškomitraljeska vatra prorijedile su njegove strojeve. Čete Trećeg bataljona su ubile i ranile oko 60 vojnika, a Prvog bataljona 20 vojnika. Komandant Bijeli je vatrom iz strojnice oborio više vojnika koji su pokušali da dođu za leđa i bok grupi boraca u zasjedi. I zamjenik političkog komesara Druge čete Trećeg bataljona dograbio je puškomitraljez u kritičnim trenucima i sačekivao znatno brojnijeg protivnika.

Od Han Pijeska su pridolazile nove neprijateljske jedinice i pritisak nije slabio. Češće su se oglašavali minobacači i artiljerijska oruđa, ali nisu pogadali prave ciljeve. Štab brigade nije želio da se prihvati iscrpljujuća frontalna borba i bataljoni su se postepeno, zadržavajući neprijatelja, povlačili prema Žeravici i Kladnju.

KRIVAJSKA OPERACIJA »SNEŠTURM«

Kada nije uspio da operacijom »Kugelblic« ostvari zamisao o uništenju partizanskih jedinica, Štab 5. njemačkog brdskog armijskog korpusa isplanirao je novu operaciju, nazvanu »Snešturm«, s ciljem da Petu krajišku udarnu diviziju i Treći bosanski udarni korpus opkoli i uništi u dolini rijeke Krivaje i na planini Konjuhu. Njemački plan se temeljio na ovim zamislima: 7. njemačka SS-divizija »Princ Eugen«, 1. rezervni puk i dijelovi 369. njemačke legionarske divizije, preduzeće napad s juga, od Vareša, planine Zvijezde i gradića Olova, a 1. brdska njemačka divizija sa jugoistoka, od Han Pijeska, preko Kladnja i planine Konjuha, zatim od Vlasenice preko Šekovića i dolinom Spreče.

Žestoki napadi su počeli 18. decembra 1943. i trajali do kraja godine. Nijemcima su pomagale ustaše, četnici i domobranske jedinice. Na pomenutoj prostori su brigade Pete krajiške udarne divizije i Prva južnomoravska udarna brigada vodile danonoćne teške borbe, manevrisale i odbijale napade daleko nadmoćnijeg protivnika. U zimskim uslovima planinsko zemljište nije bilo podesno za izvođenje brzih pokreta, manevara i borbenih dejstava brigada. Neprijateljske jedinice, međutim, bile su dobro pripremljene za vođenje borbe u zimskim uslovima, snabdjevene odgovarajućom odjećom, obućom i ostalom opremom. Oskudicu u opremi i ratnom materijalu jedinice Pete krajiške udarne divizije nadoknađivale su visokom moralno-političkom sviješću i borbenim raspoloženjem koje nikakve teškoće i pritisci nisu mogli umanjiti.

Prva krajiška brigada bila je stalno u pokretu, odstupala i napadala. Hladnog decembarskog dana našla se pred garnizonom Kladanj, brzo ga opkolila i osvojila. Njeni bataljoni su iskoristili tu noć da ne spavaju pod vedrim nebom i na snijegu.

U kućama su založene vatre i pripremljeno je nešto hrane. Borci su pripitkivali da li će duže ostati u varošici. Komandiri i vodnici nisu znali ništa određnije da im kažu. Po tome se moglo zaključiti da najgore još nije prošlo.

Sutradan su neprijateljske jedinice i tenkovi stigli poviše Kladnja. Varošica je brzo napuštena i brigadna kolona je okrenula u Tuholj. Za njom je otvorena minobacačka i mitraljeska vatra, ali gubitaka nije bilo.

Štab brigade se pitao kako neprijatelju polazi za rukom da brzo otkrije pravce pokreta Prve krajiške i ostalih brigada? Pravi odgovor je dobijen kasnije, kada je zaplijenjen dnevnik jednog njemačkog oficira i pročitano da su Nijemci znali šifru kojom se služio Štab Pete krajiške divizije u održavanju radio-veze sa pretpostavljenim štabom.

Snijeg i hladnoća su usporavali pokret. Smetala je i poledica. Nedostajalo je hrane i municije. Zamjenik komandanta Četvrtog bataljona Branko Kuna je sa četom boraca ostao u Tuholju da nabavi nešto hrane, a ostale jedinice su produžile u zaleđenu planinu Konjuh. Uz put je dolazilo do manjih okršaja s neprijateljem. Štab brigade je nastojao da se tako manevriše da bi se izbjegli frontalni sudari s brojno i tehnički nadmoćnim protivnikom. U tome se donekle uspijevalo, ali je hladnoća bila tolika daje prosto sapinjala korake boraca i neki su se jedva kretali. Najteže je bilo ranjenicima na nosilima, jer je postojala opasnost da se smrznu. Bolničarke su se trudile da ih utopie oskudnim pokrivačima i činile sve nebi li pokret učinile snošljivijim.

Poslije ponoći se stiglo u raštrkano planinsko selo Vijaku. Tu su borci svratili u tople prostorije da se malo zgriju. Sada se vidjelo da su mnogima jako porcvenjele ruke, a noge tako natekle da obuću nisu mogli skinuti. Njima je preporučeno da se ne griju pored založenih pećica, da mrazom i hladnoćom oprljene dijelove tijela trljaju snijegom i tako oživljavaju prozeblu tkivo.

Usljed premorenosti, potrebe za ispitivanjem terena, izviđanjem, prikupljanjem podataka o pravcima pokreta i namjerama neprijatelja, pronalaženjem makar i manjih količina hrane, Prva krajiška, zajedno s ostalim jedinicama Pete divizije, bez Četvrte krajiške brigade, ostala je 21. decembra u pomenutom selu i borci su imali mogućnosti da se donekle odmore. Dan ranije, na osnovu naredjenja Štaba Trećeg udarnog bosanskog korpusa, Četvrta krajiška brigada, s političkim komesarom divizije Ilijom Materićem, odnijela je teške ranjenike u Osečane i Repnik da ih preda Sedamnaestoj udarnoj diviziji, koja će ih smjestiti u korpusne baze. Odnosno ranjenika značilo je prilično rasterećenje za brigade Pete krajiške divizije, uvećalo njihovu pokretljivost, manevarsku i udarnu moć.

Iz planinskog sela su upućivane patrole da izviđaju i otkrivaju neprijatelja. Jedna patrola je primijetila neprijateljske izviđačke jedinice u Očevlju i upozorila da se opasnost približava. U toj situaciji, na zajedničkom sastanku Štaba divizije i štabova Prve i Desete krajiške brigade je odlučeno da se noću, 21. i 22. decembra, krene prama Okruglici i Nišićima. Pokret nije prošao bez iznenađenja i promjene pravca. Izbijanjem jedinica Pete divizije na komunikaciju Vareš-Olovo, obavještajni oficir Prve krajiške je doznao da se Dvadeset sedma udarna divizija povukla zapadno od Vareša i da je situacija u rejonu Okruglice, Nišića i Zubata nepoznata. Čak se pretpostavljalo da su znatne neprijateljske snage stigle u pomenuta mjesta. Ne želeći nikakav rizik, Štab divizije je promijenio odluku o pokretu i brigade uputio u Progane i Borovičke njive. U toku dana stanje je pogoršano dolaskom u Vareš, sa pravca Očevja, jednog ojačanog bataljona 7. SS-divizije »Princ Eugen«. Da bi se izbjeglo grupisanje Pete krajiške udarne i Dvadeset sedme udarne divizije na uskom prostoru, donijeta je odluka da Prva i Deseta krajiška brigada, preko Manjinog vrha i Carevog Hana, odu u dolinu Kri-vaje, a odatle, već prema razvoju situacije, u Vijaku ili preko Konjuha. Prije pokreta je Drugi bataljon Prve krajiške upućen da ispita kakvo je stanje na

prostoru Manjinog vrha i Carevog Hana. Već na Manjinom vrhu bataljon se sukobio s prilično jakim neprijateljskim jedinicama. Štab divizije je sada procijenio daje neprijatelj izuzetno aktivan, da se nalazi čak u Vijaki i zatvara sve pravce između Manjinog vrha i Vareša. To je ujedno bio signal da se Peta krajiška udarna divizija, odnosno Prva i Deseta krajiška udarna brigada, opet nalaze u okruženju. Štab divizije nije imao drugog izbora nego da brigade uputi prema Borovici i pokuša uspostaviti vezu sa Štabom Dvadeset sedme udarne divizije kako bi zajedno našli izlaz iz obruča.

U prijepodnevnim časovima, 23. decembra, Prva krajiška udarna je izbila na visove sjeverno od Borovice, a Deseta krajiška brigada, zajedno s divizijskom bolnicom u Mehorić i Vukanoviće. Dalji pokret omeli su neprijateljski avioni, njihovo mitraljiranje i prosipanje bombi. Brigade su bile primorane da se prikriju u pošumljenim predjelima i tu predane. Samo je jedna četa Četvrtog bataljona Prve krajiške upućena radi izviđanja, u rejon Han Kopališta, tamo se sukobila s manjom neprijateljskom jedinicom, ubila nekoliko vojnika i otkrila da su dva njemačka bataljona stigla u Borovičke njive i Progar. Zbog neprekidnog dejstva avijacije, tek uveče su se sastali štabovi Pete krajiške i Dvadeset sedme udarne divizije i odlučili da brigade Dvadeset sedme divizije napadnu neprijatelja u rejonu Borovičkih njiva, vežu ga za sebe i tako omogućće jedinicama Pete krajiške divizije da lakše odu u dolinu Krivaje.

U skladu s pomenutom odlukom, Prva krajiška brigada je usiljenim maršem, stigla 24. decembra u podne u rejon Koliba i potoka Lužnice. Za njom su stigle Deseta krajiška brigada i divizijska bolnica. Na zajedničkom sastanku Štaba divizije i štabova brigada, konačno je odlučeno da Prva i Deseta krajiška izvrše proboj iz okruženja i pregaze Krivaju u širem području Ribnice.

Ubrzo se krenulo teško prohodnim i snijegom zavijanim brdovitim i planinskim bespućima. Na čelu razvučene divizijske kolone bila je Prva krajiška brigada. Pokret se odvijao dosta sporo. Neki borci su koračajući drijemali. Postojala je opasnost da zaostanu iza kolone, legnu u snijeg i nikada ne ustanu. Komandiri i politički komesari, vodnici, delegati vodova, desetari i svi oni izdržljiviji stalno su pazili na to da neko ne izostane. Onemoćalima su drugovi pomagali da se lakše kreću.

Nedaleko od sela Džine je došlo do sudara s neprijateljskom jedinicom. Razbijena je jurišom Trećeg bataljona Prve krajiške i protjerana u Vozuće. Ubijeno je 20, a zarobljena su 4 neprijateljska vojnika. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 30 tovarnih konja i dosta ratne opreme.

Nastupalo se bez zastoja. Neprijatelja u Ribnici napali su Drugi i Treći bataljon i brzo ovladali mostom od značaja za prelazak jedinica Pete krajiške divizije preko Krivaje. U borbi je učestvovao ijedan bataljon Desete krajiške udarne brigade. U Ribnici je potučen 2. bataljon 99. puka 1. njemačke brdske divizije. Tom prilikom zarobljena je njemačka ambulanta sa 15 ranjenika koje niko nije uznemiravao. Komandant divizije Milutin Morača napisao je pismo koje je ostavio kod ranjenih Nijemaca da ga uruče svojoj komandi. U pismu je, pored ostalog, stajalo da partizani ne strijeljaju zarobljene ranjenike.

Zauzimanjem Ribnice, 25. decembra po podne, raskinut je neprijateljski obruč i jedinice Pete divizije otvorile su put za Konjuh.

Još dok je trajala borba kod Džine i Ribnice, Prvi bataljon, s komandantom Ljubomirom Jajčaninom Bijelim, i Četvrti bataljon, s komandantom Savanom Kesićem, upućeni su ubrzanim maršem da obezbijede pravac od Zivinica. Oni su odbili jaču njemačku jedinicu pri pokušaju da prođe u Ribnicu.

O teškoćama u toku pokreta u Konjuhu, komandant Pete divizije u svom Ratnom dnevniku piše:

»Marš težak uslijed umora boraca, koji se prošle noći gotovo i nisu odmarali. Konji oslabili, a bolnica stalno traži dopunu. Ipak se marševalo dosta dobro.

Uz put smo nailazili na njemačke oznake. Švabe su kolonama prokrstarile Konjuh!

Htjeli smo da stignemo do koliba Drinjače i to nam nije uspjelo, tako da smo i ovu, po redu treću noć u ofanzivi, morali da noćimo u šumi. Noć vrlo hladna i nije se gotovo spavalo. Izjutra snijeg, a zatim vijavica. Ovo je bio jedan od najtežih dana ofanzive«.

Događalo se i to da se izgubi orijentacija, da se jedinice kreću u krugu i uzalud, još više zamaraju. A snijeg je vijao, uskraćivao vidik i zatrpavao prtine kuda se ranije prošlo. Lutanje u nevidu nije ničem vodilo i uslijedilo je naređenje da se zastane. Na izmaku snage, promrzli, borci su pocupkivali u mjestu da se otmu hladnoći. Iznad njih se uzdizao mrgodnosivi vrh Konjuha i svjedočio o vlastitom neproходу. U teškim trenucima je dopušteno da se založe vatre. A kako pronaći drva i suvarke za potpalu u dubokom snijegu? Izdržljiviji borci su prionuli da razgrču bijeli pokrivač, tražili smrzlo granje i pripremali ga za loženje. Za sječenje i pripremu drva, umjesto sjekira poslužili su bajoneti. Kada je vatru trebalo potpaliti, i to nije išlo lako. Nedostajalo je hartije za potpalu. Puškomitraljezac Branko Vranješ imao je nešto novinske hartije, ali to nije bilo dovoljno da se vatra rasplamsa. Tada su delegati vodova i politički komesari četa izvadili iz torbica nekoliko knjiga i tek su ti listovi pomogli da smrzlo granje najzad postane plamena buktinja. Prva vatra je poslužila da se potpale ostale, pa je tada planinska zaravan u noći izgledala nekako svečarski i nestvarno. Pored vatara prilegli su borci, neki grijali leđa, a neki grudi i lica. Snijeg se topio i vatre su tonule u dubinu. Donekle ugrijani, neki su borci zaspali na granama pokidanim sa zimzelenog drveća i tako postali neka čudna bijela izdignuća od snijega koji je neprestano padao. Jedino su stražari motrili da se neprijateljski vojnici odnekud ne prikrađu i iznenade.

Iz planine Konjuha izašlo se 27. decembra 1943. godine, a obavještajci su doznali da na pravcu pokreta Pete krajiške divizije stoje ove neprijateljske snage: u Kladnju neprijateljska milicija, a Nijemci u Živinicama i Repniku. Na osnovu toga je Štab divizije izdao naređenje da Prva krajiška napadne Kladanj i obezbeđuje pravac prema Olovu, a Deseta krajiška brigada razruši drum za Zivnice i spriječi eventualni neprijatelj ev pokušaj upada od Vlasenice.

Borba za Kladanj je počela u popodnevnim časovima i nije se razvijala kako je očekivano. Naišavši na paklenu paljbu puškomitraljeza, Prvi bataljon nije mogao naprijed. Odnekud su se pojavili i neprijateljski tenkovi. Sve je to pokazivalo da su u Kladnju njemačke jedinice, a ne milicija, i da su one odlučno riješene da odbiju napade i prelaze u protivnapade. Nijemci su, zapravo, u Kladanj ušli dva sata prije početka napada i tako reći iz pokreta primili borbu. U takvoj situaciji je odučeno da se odustane od napada, da se bataljoni Prve krajiške povuku sjeverno od gradića i noću produže u Brateljeviće, da pređu drum između Kladnja i Olova i dođu u rejon Čuda i Žeravice. U tom pravcu upućena je i Deseta krajiška brigada.

Borci su se teško kretali po besputnim planinskim vrletima, prekrivenima snijegom i ledom. Na putu nije bilo hrane. Jedino je dijeljena, kad su to prilike dopuštale, brašnena čorba. Borci su stoički podnosili napore u želji da se domognu nekog sela i bar malo odahnu. U Čude i Žeravice stigli su 29. decembra i tu prenoćili.

U to vrijeme Štab divizije saopštio je Štabu brigade da je stiglo naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ da jedinice Pete krajiške divizije manevrišu u pozadini neprijatelja i krenu prema Višegradu. Prihvatljivije je bilo da se ide prema Jahorini i Goraždu, i od Vrhovnog štaba je zatraženo da to odobri.

Usljedio je pokret u Medojeviće i Knežine. Izviđanjem je utvrđeno da se u Sokocu nalaze ustaše, da napadaju i pale obližnja sela. Štab Prve krajiške brigade je obavjestio Štab Pete divizije da su jače njemačke jedinice stigle iz Kladnja

u Olovo i Petroviće, ali se kasnije pokazalo da to nije tačno. U Olovu je bila samo neprijateljska milicija. Uspostavljena je veza sa Četvrtom krajiškom brigadom, koja se 1. januara 1944. godine vratila u sastav svoje divizije.

Uoči nove, 1944. godine pritisak neprijatelja je donekle oslabio i po tome se moglo zaključiti da su jedinice Pete krajiške udarne divizije izašle iz teške ofanzive.

Osnovna karakteristika borbi u šestoj neprijateljskoj ofanzivi bila bi ova: u sklopu rasporeda i dejstava jedinica Pete krajiške udarne divizije, čiji je Štab uspješno parirao njemačkom komandovanju, Prva krajiška brigada je izvodila vješte i brze manevre, izbjegavala frontalne sudare s nadmoćnim protivnikom i priređivala mu iznenađenja na mjestima gdje je to najmanje očekivao; samim tim je protivnik morao mijenjati pravce svog kretanja, snage razvlačiti u širinu, čime je gubio u vremenu, slabile su njegova udarna moć i borbenost; na širokom prostoru, na brojnim pravcima, neprijateljske jedinice su uporno vršile preticanje i gonjenje, time se iscrpljivale i nisu bile kadre da zadaju odlučnije udarce jedinicama Pete krajiške divizije.

Teške borbe su ipak imale nepovoljnog efekta na Prvu krajišku udarnu brigadu, o čemu se, u izvještaju njenog Štaba od 9. januara 1944. godine, pored ostalog kaže:

»Mentalno je fizičko stanje najvećeg broja boraca dosta slabo. Iscrpljeni su velikim marševima, teškim i neprekidnim borbama, neredovnim odmorom i ishranom. Moral i borbenost nisu na onoj visini na kojoj su bili početkom neprijateljske ofanzive, što je razumljivo s obzirom na poteškoće i napore koje su preživjele jedinice brigade u ovoj ofanzivi. Odjeća i obuća, a pogotovo veš i obuća, vrlo su slabi, tako da skoro 40 odsto boraca ima vrlo slabu obuću, a veš skoro nikako«.

Kada se tome doda daje poginulo 50 boraca, da su teže i lakše ranjena 93, a da je nestalo 39 boraca, onda se može steći potpunija slika o tome kakve su posljedice pogodile borbenu moć Prve krajiške brigade. Sve je to zahtijevalo da Štab brigade i cio komandni sastav ulože velike napore da se neželjene posljedice što brže uklone i borbena gotovost brigade dovode na visok stupanj.

U pomenutom izvještaju se konstatuje da je Prva krajiška u šestoj neprijateljskoj ofanzivi nanijela napadaču ozbiljne gubitke. Ubijena su, ranjena i zarobljena 484 neprijateljska vojnika, podoficira i oficira. Zaplijenjeno je 30 pušaka, 4 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 3 pištolja, 20.000 metaka, 1 radio stanica i 3 gumena čamca, a uništeno je 6 kamiona i 1 tenk.

NA PADINAMA JAHORINE

U šestoj neprijateljskoj ofanzivi Peta krajiška udarna divizija, odnosno brigade u njenom sastavu, često je ostvarivala borbenu sadejstvo s jedinicama Dvadeset sedme istočnobosanske udarne divizije, čiji je komandant bio Pero Kosorić, a politički komesar Pavle Goranin Ilija. Sadejstvo je nastavljeno i prilikom pokreta i borbi u području Romanije i Jahorine.

I dalje su ulagani znatni naponi da se dozna brojno stanje i raspored neprijateljskih jedinica na širem prostoru istočne Bosne. Iz dobivenih podataka je proizilazilo da se u Kladrju još nalaze njemačke jedinice, u Olovu neprijateljska milicija, ali se nije moglo doznati njihovo brojno stanje. U Sokocu su bili četa njemačkih vojnika i 300 ustaša, a u Vlasenici manja njemačka jedinica.

Iz Vrhovnog štaba NOV i POJ javljeno je Štabu Pete krajiške divizije da će, prema najnovijim podacima, ustaške i četničke snage ostati u istočnoj Bosni, a Nijemci se povući prema Zenici, Doboju i Bosanskom Brodu. Ubrzo je Štab divizije uputio Štabu Prve krajiške brigade poruku u kojoj se kaže:

»Prema kretanju neprijatelja došli smo do zaključka da su ovu teritoriju napustile 1. planinska i »Princ Eugen« divizija, ali nije isključeno da se neke manje njemačke jedinice zadrže u garnizonima Kladanj, Živinice, Tuzla«.

Uz saglasnost Vrhovnog štaba NOV i POJ, Štab Pete krajiške divizije odlučio je, 1. januara 1944. godine, da Prva i Deseta krajiška i jedan bataljon Četvrte krajiške brigade, zatim divizijska bolnica, pređu cestu Sarajevo-Sokolac, željezničku prugu Sarajevo-Višegrad i zaposjednu jugoistočne krajeve Jahorine - od Komrana do Jabuke. Tri bataljona i Štab Četvrte krajiške vraćeni su u Vozuće da ostavljene ranjenike i njihovu zaštitu dovedu u sastav divizije.

Štab Prve krajiške naredio je jedinicama da 2. januara 1944. u 9 časova, krenu svrstane u dvije kolone. Desnu kolonu su činili Prvi, Drugi i Četvrti bataljon, brigadna bolnica, prištapske i pozadinske jedinice. Ona je marševala pravcem Zunovi, Podgaj, Rijeća, Sahbegovići i Bijela voda. S njom je bio Štab divizije sa svojom zaštitnicom. U lijevoj koloni, koja se kretala preko Kruševaca, Miljevine, Stupnja, Zagrada, Žulja, Štitara i Pediše, bili su Treći bataljon Prve krajiške, jedan bataljon i bolnica Četvrte krajiške udarne brigade. U području Bijele vode, Dolovala i Pediše, kolone su se spojile i zajedno produžile dalje. U toku dana dolijetali su avioni, izviđali i bombardovali. Najviše su se okomili na bataljon Četvrte krajiške, ali nisu precizno gađali.

Noću 2. i 3. januara jedinice Pete krajiške udarne divizije, su pod borbom prešle drum Sarajevo-Sokolac, kod Podromanije, uništile 3 neprijateljska kamiona i zaplijenile nešto ratne opreme. Zatim su produžile u Bogoviće i Nepravdiće i tu se malo odmorile.

U toku dana Štab Prve krajiške primio je podatke od Štaba divizije da su Nijemci popravili željezničku prugu u rejonu Stambolčića i uspostavili saobraćaj između Sarajeva i Višegrada, da se manje neprijateljeve jedinice nalaze u Sjetlini, Vrhprači, Prači, u Goraždu ustaška milicija, a u Rogatici oko 300 ustaša i nešto Nijemaca. Malo kasnije dobijeni su precizniji podaci: daje u Prači jedan bataljon 9. domobranske pukovnije.

Štab divizije je naredio da 3. januara uveče brigade krenu u Renovicu. Prva krajiška, bez Četvrtog bataljona, bila je u prethodnici, spremna da potuče neprijatelja u Renovici i obezbijedi prelaz preko željezničke pruge i drumu Sarajevo-Višegrad i most preko rijeke Prače. Most na Prači je branila neprijateljska milicija i ozbiljnije borbe nije ni bilo. Jedinice Pete divizije su bez teškoća prešle pomenute komunikacije i rijeku, otišle u Komrane, Orahovicu, Bare i Bukovicu.

Naredni danje prošao bez sukoba s neprijateljem. Bataljoni su imali ovaj raspored: Prvi sa Štabom brigade i Štabom divizije, prištapskim jedinicama i brigadnom bolnicom, - u Šehovićima, Kujevićima; Drugi u Komranu - da zatvori pravce od Renovice i Prače i prikuplja podatke o neprijatelju, Treći u Bukovici - da obezbjeđuje pravac od Ustikoline i prati pokrete neprijatelja na komunikaciji Ustiprača, Goražde i Foča; Četvrti u Donjim Barama - da odbije eventualne napade od Goražda i Jabuke; jedna četa Četvrtog bataljona je bila u Ratkovićima - da zatvori međuprostor između Prvog i Trećeg bataljona.

Osvanuo je 5. januar sa rijetko viđenom snježnom mećavom. Nijemci su to iskoristili, krenuli u Komrane da iznenade borce Drugog bataljona u vrijeme doručka. Neprimjetno su se prikrali od željezničke stanice Renovice i najprije napali Prvu četvu. Ubili su stražara Petra Šimšića i potrčali u kuću u kojoj je bila komanda čete. Politički komesar Dušan Mazalica dograbio je oružje i otvorio vatru. Njemu se pridružio komandir čete Boško Karalić, i napadači su za trenutak zaustavljeni. Paljba je odjekivala na sve strane. Četa je bila primorana da se izvlači ispod ubitačne vatre. Napadačima je pristizalo pojačanje i sve žešće su navaljivali. Komandir čete je pokušavao da organizuje protivnapad, ali mu to nije polazilo za rukom. U okršaju je pao politički komesar čete. Situacija nije bila zavidna. Visoki snijeg je sprečavao borce da se brzo domognu boljih zaklona i

umaknu iz ugroženog zaseoka. Boško Vašalić, Milan Palija, Milan Kukavica i drugi ulagali su krajnje napore da se izdrži i najteže. U dramatičnim trenucima se očekivalo da ostale čete priskoče u pomoć, ali ni one nisu bile u povoljnijem položaju. Drugu četvu Nijemci su, takođe, iznenadili. Njih je, istina, stražar primijetio, ali kasno, kada su sablasno izronili iz sniježne vijavice i pokušali da ga šcepaju. On je potrčao u kuću u kojoj su borci primali doručak i povikao da se bježli. Nijemci su jurili za stražarem ali nišu otvarali vatru. Tek na kućnom pragu je zaštekalo oružje. Nekoliko boraca je pokošeno, ali su se ostali pribrali i dali otpor. Pošto je nekolicina njemačkih vojnika bila oborena, napad je usporen. Ali za kratko. Pristizalaje druga kolona neprijateljskih vojnika koji municiju nisu štedjeli. Smetala im je slaba vidljivost i duboki snijeg da brže nastupaju. Ujedno su tučeni iz pušaka i puškomitraljeza sa nevelike razdaljine. Njihov stroj bi se više prorijedio da nisu, uslijed hladnoće, zatajili neki puškomitraljezi. Dovitljivost je i ovdje došla do izražaja: puškomitraljesci i njihovi pomoćnici, mada pod zviždukom zrna, na razne su načine zagrijevali zatvarače svog oružja i tako ga osposobljavali da djeluje. Iznenađeni žestokim otporom, Nijemci su se bacali u snijeg i rijetko su se usuđivali da potrče za borcima Druge čete, koji su organizovano, štiteći jedni druge, odstupali u šumu pored sela...

Kada je doznao šta se dešava, Štab brigade je naredio da dvije čete Četvrtog bataljona pohitaju u pomoć Drugom bataljonu. Duboki snijeg i slaba vidljivost su usporavali pokret, ali su zadihani borci žurili da što prije stignu mjestu žestokog okršaja.

Na rubu šume okršaj je dobio u žestini. Borci Drugog bataljona su upotrebili i ručne bombe da zadrže iznenadni i siloviti juriš njemačkih vojnika koji su željeli da upadnu u šumu i zaklone nađu iza debelog drveća. Puškomitraljesci Rajko Daljević i Rakić muku su mučili s oružjem koje je otkazalo. Najednom se Daljević pogodio, stropoštao u snijeg. Bio je teško ranjen. Priskočio mu je pomoćnik da ga odnese u šumu. Nijemci su primijetili šta se događa i žestoko su raspalili. Sada je pomoćnik ranjen u grudi, krvareći bauljao u zaklon. Drugovi se nikako nisu mogli pomiriti s tim da Nijemci dograbe ranjenog Daljevića i nekoliko njih je krenulo da mu pomognu. Jedan je pogoden u čelo i bezjauka pao, »drugi je teško ranjen u stomak. Preostala dvojica se nisu na to osvrtni i nekako su prišli ranjenom puškomitraljescu. On je tiho ječao, beznadežno gledao i pokretom ruke opominjao drugove da se udalje. Nisu poslušali. Naprotiv, Miodrag Aleksić, vičan u iznošenju ranjenika i u najtežim prilikama, uzeo je Daljevića na leđa i dopuzao u šumu.

Nijemci nikako nisu željeli da ostanu na brisanom prostoru i stalno su pokušavali da se domognu šume. Čim bi se vejavica smanjila i vidik proširio, oni su izranjali iz snijega, pakleno tukli i napredovali bar nekoliko koraka. Komandant bataljona Cvijko Mazalica, se našao u streljačkom stroju, boricima je saopštio da odstupanja nema i da vojnike nikako ne smiju pustiti u šumu. U jednom kritičnom trenutku sam je dograbio puškomitraljez i stojeći iza bukovog stabla rafalima pokosio više Nijemaca. I zamjenik političkog komesara bataljona Mirko Kesić Keša, obavještavajući borce da štite brigadnu bolnicu i ranjenike, stalno je vrebao napadače i obarao ih paljbom iz automata. Hrabro su se borili desetar Savo Čečarić, koji je u toj borbi i poginuo, vodnik Voja Novaković, Gojko Ličina i drugi. Neki su bili i ranjeni, ali nisu napuštali borbeni stroj.

Nijemci su zadržavani sve dok nije pao mrak, a zatim je uslijedilo povlačenje. U toj borbi neprijatelj je imao oko 50 mrtvih i ranjenih vojnika i oficira. Poginulo je 7 i ranjeno 15 boraca Prve krajiške brigade.

Neprijatelj je zanoćio na dostignutoj liniji u Komranu i na visovima oko sela Bara. Pretpostavljajući da će Nijemci sutradan napasti, a pošto su bataljoni bili suviše premoreni i iscrpljeni u borbama i pokretima u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, Štab brigade je naredio da se sve jedinice noću prebace u rejon Buko-

vice i Hadžića, da zatvore pravac od Komrana i Bara, s osnovnom namjerom da u povoljnom trenutku preduzmu protivnapad, razbiju neprijatelja na dostignutim položajima i stvore povoljnije uslove za buduća dejstva. Neprijatelj se, izgleda, pribojavao i nije napredovao dalje od linije Komran - Bare. Jedino je vršio nasilno izviđanje, te tako izbio na položaj jedine čete Trećeg bataljona i otvorio vatru. U okršaju je ranjen Branko Surla, koji je bio određen za komandanta bataljona u Desetoj krajiškoj udarnoj brigadi. I neprijateljski izviđači nisu prošli bez gubitaka. Privremeno zatišje dobro je došlo borcima da se unekoliko odmore, nahrane, očiste oružje i odjeću. Štab brigade je preduzeo mjere da se prikupljaju podaci o neprijatelju i njegovim namjerama. Zamjenik komandanta Trećeg bataljona Milorad Novosel otišao je s grupom izviđača prema Prači, Sjetlini, Podgradu i Renovici. Otuda je poslao izvještaj da se 130 neprijateljskih vojnika nalazi u Sjetlini, a jedna bojna na željezničkoj pruzi od Prače do Renovice.

Počeli su dolijetati avioni. Najprije su izviđali s prilične visine i tek ponekad bacali bombe. Eksplozije nisu prčinile nikakvu štetu.

Povremene čarke su prerasle u ozbiljniji sukob kada su četiri neprijateljske kolone 10. januara, u samo svanuće, pošle iz Prače da se uklone u borbeni raspored Prve krajiške brigade. Vojnici su imali maskirna bijela odijela i teško su se razaznavali na osniženom terenu. Njihovo nastupanje potpomogli su avioni i artiljerijska oruđa. U prepodnevnom časovima su zauzeli Krnju jelu, Crni vrh i Orahovicu. Bočnim udarom ojačanog Trećeg bataljona protivnik je primoran da se povuče. Potom su čete Prvog bataljona posjele položaje na pomenutim visovima i odbijale naredne nalete neprijatelja. U okršaju kod Krnje Jele život je izgubio komandir Druge čete. A neprijatelj je odbijen u Praču.

Zbog čestih borbi i gubitaka, Štab divizije je odlučio da se napusti rejon Orahovice i Bara, da Prva krajiška dejstvuje u rejonu Foče i Čajniča, a Deseta krajiška brigada prema Kalinoviku. Štab divizije se smjestio u Donjem Selu kod Jabuke.

PONOVO U FOCI

Proučivši novonastalu situaciju, Štab Pete divizije je procijenio da se mora osloboditi Foča da bi se stvorili uslovi za povezivanje s jedinicama Drugog udarnog korpusa i za uništenje četničkih jedinica. Da bi se zadatak uspješno izvršio, moralo se saznati kakvo je stanje u području Goražda, Foče, Rogatice i Višegrada. Obavještajci su danonoćno prikupljali podatke i saznali da se u Foči nalazi 300 četnika, u Goraždu 200 pripadnika ustaške milicije, u Ustikolini nešto ustaša, a da su četničke jedinice na desnoj obali Drine. Postojali su povoljni uslovi da se pomenuti neprijateljski garnizoni napadnu i zauzmu, uspostavi solidniji mostobran na Drini i jedinice Pete krajiške divizije pređu u Srbiju. Kada je proučio situaciju na pravcima kuda se namjeravalo krenuti, Štab divizije je odlučio da Prva krajiška brigada, u skladu s planom pokreta svih jedinica divizije, 12. januara 1944. godine otpočne marš iz rejona razmještaja podijeljena u dvije kolone. Prvu kolonu su sačinjavali Prvi i Četvrti bataljon i jedan bataljon Druge proleterske brigade, koji se u vrijeme šeste neprijateljske ofanzive našao u istočnoj Bosni i privremeno ostao u sastavu Pete divizije. Pomenuti bataljoni su krenuli preko Bukovice, Mravljače, Ranišića, u toku noći stigli u Ustikolinu, koju su pripadnici milicije napustili bez borbe i pobjegli. Zauzimanjem Ustikoline stvoreni su povoljni uslovi za forsiranje Drine i napad na Foču. Pripremljeni su gumeni čamci za prelazak na drugu obalu, a automatsko oružje je tako postavljeno da zaštiti bombaše i puškomitraljesce ako ne postignu iznenađenje. U čamce se ukrcalo petnaest dobrovoljaca iz Prvog bataljona, s komandrom voda Mićom

Jakovljevićem, da se otisnu preko rijeke i uspostave užu mostobran. Vesla su nečujno zaronila u vodu i čamci su lagano odlazili...

Drugu kolonu su sačinjavali Treći bataljon, brigadna bolnica i pozadinski dijelovi. Ona se kretala preko Bukovice, Lokve, Budnja i Miljevine, u kojoj je rastjerala četnike i dijelom snaga vršila pritisak na komunikaciju između Foče i Miljevine kako bi pomogla jedinicama koje su prelazile Drinu i ugrožavale neprijatelja u Foči.

Drugi bataljon je zadržan na položajima kod Komrana, Bara i Renovice da zaštiti most na Prači i sačeka jedinice Četvrte krajiške udarne brigade koje su otišle da potraže ranjenike sakrivene u toku šeste neprijateljske ofanzive.

Čamci su neopaženo pristali uz obalu. Vodnik Jakovljević je iskočio u mrak, trenutak osluškivao i ništa sumnjivo nije primijetio. Za njim su krenuli puškomitraljeski i bombaši da pronađu četničke jazbine. A čamci su pošli nazad da dovedu pojačanje. Četnici, koji su bili u rovovima i skloništima, nisu se nadali napadu. Stoga su iznenadne eksplozije ručnih bombi i puškomitraljeski rafali učinili pometnju u njihov sistem odbrane. Četnici su bezglavo pobjegli. Protjerivanjem izdajnika mostobran je proširen i bataljonima je omogućeno da se za 4 časa prevezu preko rijeke i napadnu Foču. Prvi bataljon je napao Foču sa sjeverne strane, a bataljon Druge proleterske brigade obalom Četvine, sa istočne strane. Brzo su prodrli u grad i već ujutru je neprijatelj bio poražen.

U borbama na prilazima Foči je ubijeno 25, a ranjeno 7 neprijateljskih vojnika. Istraga je otkrila da su dvojica zarobljenika počinili zlodjela nad nedužnim stanovništvom i ubrzo su izvedeni pred Vojni sud Prve krajiške i osuđeni na smrt strijeljanjem. Preostali zarobljenici su pušteni da odu svojim kućama. Zaplijenjene su manje količine ratnog materijala i životnih namirnica. Iz četničkog zatvora u Foči oslobođeno je dosta muslimanskog življa: žena, djece i staraca kojima je koljačka kama visjela nad glavom. Kod mosta na Drini nađeno je više ljudi koje su četnici poklali i bacili u rijeku. Leševi su povučeni iz vode i sahranjeni na periferiji grada.

Poslije oslobođenja Ustikoline i Foče bataljoni Prve krajiške udarne brigade ovako su raspoređeni: Prvi bataljon u Boljeradima da zatvori pravac prema Čajniču i prikuplja podatke o četnicima u pomenutom rejonu; Drugi bataljon i dalje u Komranima i Barama; dvije čete Trećeg bataljona u Foči, a jedna u Jošanici; Četvrti bataljon u Paunicima - sa zadatkom da štiti od eventualnog naleta neprijatelja iz Goražda; Štab brigade, brigadna bolnica i pozadinske jedinice bili su u Foči. U gradu se nalazio i Štab Pete krajiške udarne divizije, te jedan bataljon i bolnica Četvrte krajiške udarne brigade.

Osnovni zadatak Prve krajiške brigade je bio da brani stvoreni mostobran na desnoj obali Drine, da satire legla četnika koji su zlostavljali i ubijali muslimansko stanovništvo, raspirivali šovinizam i bratoubilačku borbu. Trebalo je, u isto vrijeme, jedinice brigade svestranim političkim radom pripremiti za predstojeće borbene pothvate u krajevima zapadne i srednje Srbije. Politički je djelovano i u narodu novooslobođenih mjesta, objašnjavano daje pobjeda nad okupatorom i izdajnicima neminovna. Mladi ljudi su pozivani da dobrovoljno stupe u jedinice Prve krajiške i ostalih brigada. Osnovani su organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori - da izvršavaju, pod ostalog, brojne obaveze od značaja zajednice na položajima i pozadinu. Predah je iskorišćen za poboljšanje zdravstvenog stanja i higijene. Borcima i rukovodiocima je omogućeno da u partizanskim buradima očiste odijela od vašaka, da operu rublje i da se češće kupaju. Za građane i borce organizovane su priredbe s kulturno-zabavnim programom. Njihov kvalitet, pogotovu kad su ih izvodili članovi divizijske kulturne ekipe, bio je na zavidnoj visini. Da četničke trojke nisu noću mučki napadale pa bježale poslije ispaljenih rafala, a danju nalijetali avioni da izviđaju, u Foči bi se još više osjećao dah mirnodopskog života.

Vršene su i analize minulih borbi i pokreta, isticani uspjesi iznošenjem konkretnih primjera je ukazivano i na nedostatke kako se oni ne bi ponovili u narednim borbama.

O borbenoj gotovostije raspravljano na četnim i vojnim konferencijama, na sastancima organizacija KPJ i SKOJ-a. U takvoj atmosferi i raspoloženju je 19. januara primljena vijest radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« da je drug Tito pohvalio borce i rukovodioce Pete krajiške udarne divizije za hrabrost i izdržljivost u minuloj neprijateljskoj ofanzivi. Pohvalaje imala snažan uticaj na borbeno raspoloženje boraca i pripremu za buduće okršaje.

Dok su vođene manje borbe i čarke sa četnicima, ustašama i, nešto kasnije, njemačkim jedinicama, kada je oslobođeno Goražde, Čajnice i mnoga sela na ovom području, u Foči je bilo organizvano više političkih i vojnih kurseva. Njih su pohađali desetari, vodnici, delegati vodova, politički komesari i komandiri četa i njihovi zamjenici, iz svakog bataljona prosječno deset do petnaest većinom starijih i iskusnijih boraca. Nastavaje trajala od jutra do mraka. Poslije predavanja, podijeljeni u čitalačke grupe, slušaoci su imali konsultacije i tako se pripremali za provjeru znanja. Na partijskom kursu predavanja su držali politički komesar brigade Mladen Marin, zamjenik političkog komesara Raja Nedeljković, član Politodjela brigade Vojo Poček, komandant brigade Stevo Rauš i drugi. Proučavane su ove teme: Razvitak međunarodnog radničkog pokreta, politička situacija u našoj zemlji i u svijetu, ciljevi narodnooslobodilačke borbe i njeni protivnici, zadaci nove narodne vlasti i odluke AVNOJ-a, stvaranje, razvoj i borba KPJ protiv nenarodnih režima, rješavanje nacionalnog i seljačkog pitanja u narodnooslobodilačkoj borbi, značaj bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti u borbi protiv neprijatelja svih boja. Nije mimođeno i to kako da se organizuje politički rad u vojnim jedinicama. Teškoću je pričinjavao nedostatak odgovarajuće literature i slušaoci su se trudili da uredno vode zabilješke. U tome poslu prednjačili su Đuđa Jovanić, Milan Radaković, Mladen Vukliš, Mihajlo Jasnić, Branko Gerdijan i drugi. Nekoliko predavanja je umnoženo u brigadnoj i divizijskog štamparskoj tehnici. Za te brošure je vladalo veliko interesovanje i mnogo su se čitale. Najviše su tražene štampane odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i brošura o razvitku međunarodnog radničkog pokreta.

Politički i vojni kursevi dali su veoma dobre rezultate. Stotinu i više članova KPJ, SKOJ-a, vojnih i političkih rukovodilaca, detaljno su upoznati sa svestranim značajem odluka AVNOJ-a, te su tako uopšte sticali prilična znanja za uspješniji rad i rukovođenje u jedinicama.

Čvrstini moralno-političkog i borbenog stanja u Prvoj krajiškoj brigadi znatno je doprinijelo i održavnje Prve partijske konferencije, kojoj je prisustvovalo 150 članova KPJ, najboljih boraca i rukovodilaca. Među njima su bili Milutin Morača i Ilija Materić, komandant i politički komesar Pete krajiške udarne divizije.

Zamjenik političkog komesara brigade Raja Nedeljković podnio je koncizan referat o dobrim i slabim stranama rada brigadne partijske organizacije i podstakao da se razvije zanimljiva i plodna diskusija. Oštro su kritikovane slabosti u radu pojedinih partijskih ćelija, a nisu pošteđeni i neki komunisti. Činjeno je to drugarski, komunistički, s jasnom namjerom da se pomogne u otklanjanju slabosti. U diskusiji su učestvovali komandant i politički komesar divizije, ne zabilazeći u svom izlaganju izvjesne propuste, ali ističući i pozitivne rezultate. Na kraju su usvojeni zaključci o budućem radu, o tome kako da partijska organizacija i cijela brigada postanu borbenije i snažnije da bi neprijatelju mogle nanijeti nove i još snažnije udarce i poraze.

Gotovo dvomjesečni boravak jedinica Prve krajiške udarne brigade, a i ostalih jedinica Pete krajiške divizije, u Foči, Kalinoviku, Goraždu, Čajnici i okolini, bio je značajan prije svega što su potpuno razbijene četničke jedinice i ustaška milicija i što je odbijeno više pokušaja neprijatelja da izgubljeno vrati.

Samim tim je protivnik ostao bez terena pogodnog za ofazniva dejstva protiv susjednih jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Sandžaku. Oslobođena teritorija je omogućila bolju vezu i saradnju između jedinica Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji i Sandžaku. Ujedno su neprijatelju nanijeti osjetni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici. Boravak u Foči i okolini je omogućio da se jedinice Prve krajiške udarne brigade oporave od izuzetnih napora, da vojno i politički ojačaju i spremnije krenu u nove borbe i okršaje. Uspostavljena je prisna i trajna saradnja s mještanima oslobođenih sela i gradova čime je potisnut četnički uticaj i uticaj muslimanske milicije i razobličena njihova saradnja s okupatorom.

PRODOR U SRBIJU

Početak 1944. godine, poslije uspješnog suprotstavljanja naših jedinica neprijatelju u šestoj ofanzivi, Vrhovni štab NOV i POJ neposredno je vršio pripreme za formiranje dviju udarnih grupa divizija za prodor u Srbiju. Krajem januara formirana je Udarne grupa, koju su sačinjavale Druga proleterska i Peta krajiška divizija, s ciljem da krenu iz Sandžaka dublje u Srbiju, čak u Toplicu i Jablanicu, najjače žarište narodnooslobodilačke borbe u Srbiji, da pomognu u formiranju novih jedinica i širenju slobodne teritorije.

U naredjenju Vrhovnog štaba je rečeno da će operacija početi čim popusti zima i divizije dobiju ratni materijal i opremu od saveznika. Na visoravni kod Celebića dugo su očekivani najavljeni saveznički avioni, ali nisu dopremili obećano oružje, municiju, plovna sredstva i sanitetski materijal.

Prije pokreta, početkom marta 1944. godine, jedinice Pete krajiške udarne divizije bile su u području Kalinovika, Foče, Goražda i Čajniča, a jedinice Druge proleterske divizije na prostoriji Rudo, Prijepolje i Pljevlja.

Vrhovni štab je naredio da Udarnom grupom divizija komanduje Štab Pete krajiške udarne divizije, s komandantom Milutinom Moračom i političkim komesarom Ilijom Materičem na čelu.

Jedinice Druge proleterske divizije su 9. marta pokušale da forsiraju Lim na prostoru od Rudog do Priboja i nisu uspjele. Na njih su se odmah ustrijemile znatne neprijateljske snage da ih odbace od Rudog i Sastavaka. Od Priboja je napadao 1. bataljon 3. njemačkog puka »Brandenburg«, od Pljevalja 2. bataljon istog puka, zatim jedinice Srpske državne straže, te Pribojska i Pljevaljska četnička brigada. Dok se to događalo, nešto ranije, 7. marta naveče, stiglo je naredjenje Štaba Pete krajiške udarne divizije da Prva krajiška udarna brigada sutradan krene iz Foče prema Čajniču, Zaboku, Ništaru i rijeci Limu. O daljem pokretu, naglašeno je, uslijediće potpunije naredjenje u toku puta.

Prvi bataljon, baterija topova, zaštitni vod, brigadna bolnica i pozadinski dijelovi ujutru su krenuli u Kozarevinu i tu zanoćili. Drugi bataljon je najkraćim putem došao s položaja i specijalnog zadatka, prenoćio u Foči i produžio prema Čajniču. Pošto su bili na pravcu pokreta, Treći i Četvrti bataljon su spremni čekali u Prisoju, Sjenokosu, Tupnju i Poljani. Povremena kiša i susnježica, vjetar, brdovit i besputni tereni, prilično su usporavali pokret. Na čelu brigadne marševske kolone nalazio se Prvi bataljon.

Svestranom provjerom situacije, pogodnosti zemljišta, mogućnosti za postizanje iznenađenja, Štab Pete krajiške divizije je odlučio 13. marta, da Prva, Četvrta i Deseta krajiška brigada forsiraju Lim u širem području Setihova. Na tom mjestu su prilazi Limu bili teško prohodni i opravdano se pretpostavljalo daje tu njegova desna obala znatno slabije branjena.

Teškoću je pričinjavalo pomanjkanje plovni sredstava i visoki vodostaj. Raspomagalo se samo sa tri gumena i dva drvena čamca, u koje je moglo stati

ukupno dvadeset naoružanih boraca. Ta sredstva je trebalo vrlo umješno koristiti da se cijela brigada preveze preko rijeke. Naruku je išlo to što je forsiranje pripremano u tajnosti, na teško prohodnom zemljištu. Neprijatelj se, naime, nije nadao napadu i nalazio se u zaklonima iza strme obale Lima. Bili su to izdajnici: oko pedeset četnika. Da bi se forsiranje uspješno izvodilo, jedinice za podršku su posjele vatrene položaje na lijevoj obali Lima, a oružje i oruđa su raspoređeni tako da mogu efikasno tući na frontu širine 1.000 metara i dubine 500 metara.

Po mraku, 14. marta, Prvi bataljon se spustio na obalu rijeke. Dvadeset boraca, dobrovoljaca i bombaša, među njima Milenko Đudić, vodnik, Branko Gerdijan, Rade Kaurin, Branko Vranješ, puškomitraljezac Mustafa Mutavelić i ostali, lagano su ulazili u čamce. Za veslanje su se pripremili Ratko Martinović, načelnik Štaba Pete krajiške divizije, Đuro Brodarac, Milan Radaković, Joco Stefanović, Drago Vojinović i Mićo Jakovljević. Komandant bataljona Ljubomir Jajčanin Bijeli i načelnik Štaba Pete krajiške divizije tiho su upozorili bombaše i puškomitraljesce da se ni kašljem ne smiju oglasiti, jer se mora postignuti potpuno iznenađenje. I ušli su u čamce. Po tome se odmah vidjelo koliko se značaja pridaje prelasku preko rijeke i uspostavljanju mostobrana. U prvom ešelonu bila je cijela Prva krajiška, a za njom ostale brigade Pete krajiške udarne divizije.

Bijeli je dao znak da se vesla. Čamci su se otisnuli od obale, zasjekli brzicu planinske rijeke i počeli se ljuljati. Prvi je plovio dosta sigurno, drugi se zanio i odstupao od određene putanje, a treći je već plovio sigurnije. Veslači su se upinjali da savladaju hirovitu maticu i čamci su ubrzo pristali uz drugu obalu. Bombaši i puškomitraljesci su iskočili na kopno, pogureni pogledali lijevo-desno i naprijed. Iz mraka je neko viknuo: »Stoj! Ko ide?« I odmah je grmnula puška neprijateljskog stražara. Na to je odgovoreno puškomitraljeskom vatrom i eksplozijom ručne bombe. I jedinice brigade na položaju na lijevoj obali otvorile su žestoku vatru, naročito iz minobacača, i eksplozije su preorale neprijateljske položaje. Svjetlećom raketom dat je znak da se obustavi vatra sa druge obale, a bombaši i puškomitraljesci su krenuli na željezničku stanicu Setihovo, na brdo pozadi nje i kamenjar iznad tunela. Veslači su okrenuli čamce da prevezu nove grupe boraca. Komandant Bijeli nalazio se sa prvom grupom bombaša, brinuo se o tome da se mostobran proširuje i učvršćuje. Potom je sačekivao i u borbu uvođio tek pristigle desetine i vodove. Sve se odvijalo prema planu i neprijatelj je uzmicao.

Ujutru je Prvi bataljon bio na desnoj obali Lima i obezbjeđivao mostobran. Za njim je pošao Drugi bataljon. Da bi se hirovita rijeka lakše savladivala, od obale do obale zategnut je nad vodom žičani konopac i za njega su privezani čamci da bi sigurnije plovili. Konji i mazge su utjerani u rijeku daje sami preplivaju. Do podne, 15. marta, Drugi bataljon je prešao Lim i bio u borbenom poretku.

Prebacivanje jedinica Četvrte krajiške brigade počelo je po podne i nastavilo se noću. Tek sutradan su rijeku prešli Treći i Četvrti bataljon Prve krajiške brigade, brigadna bolnica i komora.

Štab brigade je naredio da Prvi i Drugi bataljon nastupaju i ovladaju rejonom Biljega i Ravanaca. Četnici su se donekle pribrali i organizovali žilavu odbranu na južnim padinama Dučulove Varde i Arsića. U tročasovnoj borbi razbijene su njihove jurišne jedinice i protjerane u Ravance. Bataljonima se sada pružila mogućnost da odahnu i prenoće u Biljezima i sutradan produže prema Bijelim Brdima na komunikaciji između Priboja i Dobruna, da to područje očiste od neprijateljskih jedinica. Na Bijelim Brdima vođena je borba protiv manjih bugarskih, četničkih i njemačkih jedinica i nanijeti im osjetni porazi.

Forsiranje Lima završeno je noću, 16 marta, kada se Peta krajiška udarna divizija našla na njegovoj desnoj obali spremna da tuče okupatora i domaće izdajnike i napreduje, u sadejstvu s Drugom proleterskom divizijom, koja je, takođe, rijeku prešla preko mosta u Rudom, u dubini Srbije.

Noću 17. i 18. marta Prva krajiška brigada, bez Četvrtog bataljona, ojačana jednim bataljonom Treće srpske brigade, napala je neprijatelja u Dobrunu, Vardištu i na željezničkoj pruzi prema Višegradu. U Dobrunu se nalazila četa Nijemaca, četa Bugara i nešto četnika. Imali su sistem rovova i bunkere od tvrdog materijala. Vardište je branio bataljon bugarskih vojnika, manje četničke i njemačke jedinice. Uporište je bilo obezbijeđeno rovovima i bunkerima od kamena i zemlje. Napad je počeo istovremeno nešto prije ponoći. Borci Drugog bataljona nastupali su pravcem, Granje, Zlatnik i upali u Dobrun. Komandant bataljona odvojio je jednu četvu da poruši željezničku prugu i drum prema Vardištu i onemogući pokret neprijateljskih jedinica u tom pravcu. Osnovni zadatak Drugog bataljona, u stvari, bio je: da demonstrativnim napadom spriječi njemačke jedinice da krenu u Vardište. U prvom naletu zauzeti su prednji njemački rovovi, uništena dva bunkera i minirana željeznička pruga između Dobruna i Vardišta. Neprijatelju su nanijeti osjetni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici. Sve je to pogodovalo da bataljon u potpunosti izvrši postavljeni zadatak.

Prvi bataljon, dolazeći od Macuta, napao je neprijatelja u Gornjem Vardištu i napredovao prema željezničkoj stanici. Sa istočne strane, preko Renovaca i Panjka, nastupao je Treći bataljon i težio prema željezničkoj stanici. Komunikacijom od Dobruna prema Vardištu, ugrožavajući uporište sa sjeverne i zapadne strane, nastupao je bataljon boraca Treće srpske udarne brigade. Štabovi su pazili na to da bataljoni ostvare potpuno sadejstvo, da energičnim napadom savladaju protivnika, da poruše željezničku prugu i time ometu vezu, komandovanje i snabdijevanje garnizona u Dobrunu i Višegradu. Borba je bila žestoka. Neprijateljski vojnici su se branili i prelazili u protivnapade, naročito na pravcu udara Trećeg bataljona. Tek u zoru neprijatelj je bio savladan i Vardište oslobođeno. U borbi je ubijeno 60 neprijateljskih vojnika, zaplijenjeno 60 pušaka, 1 teški mitraljez, znatne količine municije, a zapaljeno 10 kamiona i 1 automobil. Porušena je željeznička pruga u dužini od 1 kilometra. Ujurišu su pali 1 vodnik i 1 delegat voda, a 3 borca su ranjena.

Zauzimanjem Vardišta neprijateljske snage su razdvojene na dva dijela, te postale manje efikasne i manje sposobne da preduzimaju napade. Stoga su bile primorane da se brane na ugroženoj komunikaciji od Višegrada do Užica.

Poslije uspješne borbe bataljoni Prve krajiške brigade držali su sljedeće položaje: Prvi u Macutama, prema komunikaciji Dobrun-Vardište, Drugi u Zlatniku i Granju, takođe prema Dobrunu, a Treći dijelom u Trnavcima i glavninom u Bijelim Brdima, Četvrti bataljon štitio je brigadnu bolnicu, smještenu a Arsićima i Janjićima, a po podne je dobio specijalni zadatak - da ode u Brezovac i sačeka savezničke avione koji su trebali donijeti oružje, municiju i ratnu opremu.

POKRET PREMA IBRU

Za uspješno forsiranje Lima i nanošenje poraza neprijatelju, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito je pohvalio jedinice Pete krajiške udarne divizije. Kada im je saopštena radosna vijest, borci i rukovodioci Prve krajiške brigade nisu odoljeli da ne zapjevaju i povedu kolo kozaračko. Činilo se to, razumljivo u jedinicama koje nisu bile na položaju i domašaju neprijateljskog oružja.

Noću 19. marta Stab brigade je primio naređenje Štaba divizije da se izvrši pokret pravcem Bijela Brda, Trnavci i Gornja Jablanica. Marševali su Prvi, Drugi i Treći bataljon, a Četvrti je ostao u Brezovcu da čeka savezničke avione. Na prilazima Gornjoj Jablanici manje bugarske, četničke i nedićevske jedinice otvorile su vatru na prethodnicu brigadne kolone, ali su brzo rastjerane i kolona je nesmetano ušla u selo. Razmještajem u ovom rejonu Prva krajiška je kontrolisala pravce od Užica, Čajetine, Nove Varoši i doline Lima. Obavještajni oficiri bata-

ljona, naročito Božo Mutić, bili su veoma aktivni, užurbano prikupljali podatke o snazi, rasporedu i namjerama neprijatelja. Na pomenutim položajima jedinice brigade ostale su do 22. marta i nisu se sukobljavale s protivnikom. Trodnevno zatišje dobro je došlo da se borci oporave od višednevnih napora i priprema za naredne borbene zadatke. U sastav brigade je stigao i Četvrti bataljon, koji je donio vijest da je ovaj put saveznička pomoć morala biti otkazana.

U skladu s naređenjem Štaba Pete krajiške udarne divizije, 22. marta, u popodnevnim časovima, jedinice Prve krajiške brigade pošle su dublje u Srbiju. U prethodnici su bili Drugi i Treći bataljon i oprezno se kretali prema Ljubišu i Smiljanićima. Pokret nije bio lak. Smetao je snijeg i mraz. Na Ljubišu je došlo do sukoba sa četnicima, koji su brzo natjerani da pobjegnu. Uveče su borci Drugog bataljona stigli u Smiljaniće, tu se razmjestili da prenoće i zatvore pravac prema Užicu i Sirogojnu. Treći bataljon je zauzeo položaj prema Novoj Varoši 1 zanoćio u Ljubišu. Dolaskom u ovaj kraj, pomenuti bataljoni omogućili su ostalim jedinicama brigade da se nesmetano kreću i stignu u Ljubiš. Osobita se brigada vodila o brigadnoj bolnici koju su štitili borci Prvog i Četvrtog bataljona.

Ujutru je pokret izveden u istom poretku. Drugi bataljon je imao zadatak da razbije četnike u širem području Sirogojna i Čičkova, da zatvori pravac prema Uzičkoj Požegi i Arilju i prikuplja podatke o neprijateljskim snagama u pomenutim garnizonima. Treći bataljon je nastupao prema Gostilju, Trnavi i Vladaju da spriječi prodor protivnika od Užica, Alinog potoka, Čajetine i Palisada. Ujedno su pribavljeni podaci o neprijatelju i njegovim namjerama. Prvi bataljon, s brigadnom pokretnom bolnicom, Štabom brigade i prištapskim jedinicama, kretao se, takođe, prema Sirogojnu. Četvrti bataljon je zatvarao pravac od Nove Varoši, porušio komunikaciju na serpentinama u rejonu Drenove i Gostilja.

Kada su se čete Drugog bataljona spuštale sa Velikog krša i približavale Sirogojnu, s južne strane su odjednom dočekane žestokom puščanom i mitraljeskom vatrom četnika. Komandant bataljona Cvijo Mazalica odmah je komandovao da se pređe u napad i izdajnici potuku. Razvila se žestoka borba, u kojoj četnici nisu popuštali. Komandant bataljona je dograbio teški mitraljez sa konjskog samara, uzeo bandite na nišan i nekoliko ih pokosio. Njegovo umijeće i inicijativa podstakli su borce da preciznije gađaju i uporno nastupaju. Na kraju pripadnici zloglasne Uzičke i Zlatiborske četničke brigade nisu imali drugog izlaza do da bježeći umaknu. Usljedio je gonjenje. Njihov bok je tukla i jedna četa Trećeg bataljona, sa komunikacije od Trnove, te ih time primorala da se povuku za Ravne i Zbojsticu. Potiskivanjem izdajnika stvoreni su uslovi da se nesmetano uđe u Sirogojno i borcima omogući da odahnu.

Dok su se oni smještali u tople domove gostoljubivih mještana, u prikrajku sela razlegla se pucnjava i vika. Komandiri četa i vodova su shvatili da su napadnute desetine koje su obezbjeđivale selo i borce povelili da im pomognu. Opet se razvila žestoka borba sa četnicima koji su se vratili u namjeri da postignu iznenađenje. Usljedio je juriš. Četnici se nisu dali istjerati iz jednog zaklona. Tek kada je na njih energično pošao, s nekoliko drugova, Zdravko Rakić, mladi komunist, morali su ustuknuti. Nekoliko bandita je ubijeno i ranjeno. Zdravko se trudio da zgrabi i nekog živog. U zanosu borbenog raspoloženja nije uspio da namumljeno i ostvari: pao je posječen rafalom sa male udaljenosti. Zdravku su priskočili drugovi, na rukama ga iznijeli iz okršaja i rane previli. Mladić nije dolazio svijesti i ubrzo je izdahnuo. Uz skromnu vojničku počast je sahranjen na seoskom groblju u Sirogojnu. Četnici su uveče odbijeni pretrpjevši gubitke od 5 ubijenih, 8 ranjenih i 6 zarobljenih. Na bojištu su ostavili 10 pušaka i nešto municije.

Ujutru 24. marta bataljoni Prve krajiške brigade napustili su rejon Sirogojna i uputili se prema Bjeluši i Šareniku. Na kosi Stublu, kota 1013, i Crnom vrhu, kota 1189, njih su napali četnici Moravičke četničke brigade. U kratkoj borbi napadači su odbijeni i jedinice Prve krajiške su produžile kamo su naumile, u Bje-

lušu i Šarenik. Hladnoća nije popuštala. Uz put su savladivane i nepredviđene prepreke. Nabujali planinski potoci, rječice bez mostića zadržavali su jedinice u pokretu, borce primoravali da se dovijaju kako da ih pređu a da pri tome ne okvase odjeću i obuću. Pred teško premostivom vodenom preprekom dovitljivost su pokazali borci Prve čete Prvog bataljona kada su njih trojica, Mlado Vukliš, Rajko Babić i Milan Dakić, skinuli odijelo i četu drugova sami prenijeli na drugu obalu da neokvašene odjeće nastave pokret i ne cvokoću od hladnoće.

U Šarenik se stiglo kasno po podne. U seoskim kućama borci su našli konačište i mirno proveli noć. Jedino su se obavještajni oficiri bataljona i brigade stalno brinuli o tome da doznaju kakvo je stanje u dolini Moravice, u neprijateljskim garnizonima Arilju u Ivanjici, kuda se ujutru namjeravalo. Podaci su teško dobijani i nedostajala je potpuna procjena situacije na terenu pod kontrolom neprijateljskih jedinica. Štoga se moralo obazrivo i oprezno preko Moravice i Čemerna ka rijeci Ibru. Zapoviješću Štaba brigade bilo je predviđeno da se jedinice kreću u tri kolone: Prvi bataljon niz Ljupča rijeku u Prilike, uz neophodno obezbjeđenje prema Arilju i Ivanjici, da pređe most na Moravici u Prilikama, postavi zasjedu prema Arilju i Raduljevu da bi ostalim jedinicama omogućio nesmetan pokret i pristizanje u selo. Drugom bataljonu je naređeno da maršuje preko Šarenika, Pribića i Kiseljaka, da smijeni dijelove Prvog bataljona i postavi zasjedu na lijevoj i desnoj obali Moravice i spriječi intervenciju neprijateljskih jedinica iz Ivanjice. Taj bataljon je sačinjavao desnu kolonu. Treći bataljon, s brigadnom bolnicom i pozadinskim jedinicama, uputio se preko Šarenika i Presedla u Prilike i Radljevo. Četvrti bataljon je upućen preko Šarenika, Teklinog i Ivaniševića brda da, u saradnji s Prvim bataljonom, pomogne da se zatvori pravac prema Arilju, a glavnim snagama postavi zaštitnicu. Do izbijanja na Moravicu, Četvrti bataljon je marševao u ulozu lijeve brigadne kolone. Bilo je predviđeno da se sve jedinice, kada pređu Moravicu, prikupe u Radljevu, formiraju brigadnu kolonu, te produže u Soldatoviće, Venac, Jelavšiće, Suke, Osonicu, Donji i Gornji Brinj. Uveče su jedinice brigade trebale da zakonače u Sukama, Osonici, Gornjem i Donjem Brinju, ali...

ČASOVI NEIZVJESNOSTI

Snijeg je visok i kolona sporo odmiče. Iz duboko usječenih prtina vide se poprsja i glave boraca. Mnogima su lica modra od hladnoće, a šake se ukočile i prsti se teško pomjeraju. Najhladnije je ranjenicima na nosilima i konjskim samarima. Kad bi oni mogli hodati, nekako bi se otimali studeni. Bolničarke čine koliko mogu da ranjenike utopie pokrivačima. Sunce se privijalo zapadu. Iz vedrog neba sipao je mraz i najavljavao još veću hladnoću. Pod nogama boraca zloslutno se gruštio skorjeli snijeg. Oružje se toliko ohladilo da se njegov ledeni dodir nelagodno osjećao. I pored tolike nevolje niko nije gundao da ne može dalje. Išlo se čas nizbrdicom, čas uzbrdicom, kroz sniježni nanos, spotalo se na zaleđenoj prtini, ustajalo i trčalo da se kolona ne prekine. Puškomitraljezac Rade Kević je zaboravio na studen i umor i tiho, više za sebe, zapjevušio: »Oj Kozaro, Kozarice moja« ... Pomoćnik mu je pritrčao da zatraži: »Može li to glasnije, da svi čuju« ... Kević se osmjehnuo i uzvratilo da to nije zapoviješću predviđeno ...

Desno od središnje kolone na planinskom grebenu, kad je sunce zalazilo i hladnoća više stezala, primijećena je nepoznata izdužena kolona. Komandant brigade prinio je dvogled očima i osmatrao. Izgledao je zamišljen i šetkao u mjestu. Njegovim saradnicima se učinilo da nešto nije u redu i jedan upita šta je to primijećeno. Komandant je uzvratilo da Drugi bataljon ne maršuje kako je predviđeno, da se razvija za borbu... Golim okom moglo se primijetiti kako borci Drugog bataljona iskaču iz prtine, poniru u duboki snijeg i otvaraju vatru.

Paljba je postajala jača, a odjekivale su i eksplozije ručnih bombi. Komandant i politički komesar brigade su pomislili da se Drugi bataljon sukobio sa četnicima, da će ih brzo potući i osigurati pobočnicu. Stoga je naređeno da kolona, s brigadnom bolnicom i pozadinskim jedinicama, produži u naznačenom pravcu. Ubrzo je uslijedila paklena pucnjava i svjetleća zrna su zaštitala iznad glava boraca u izduženoj koloni, Sada se moglo ocijeniti daje Drugi bataljon izložen ubitačnim kuršumima brojnijeg protivnika. Iz daljine, kad paljba trenutak prestane, mogli su se čuti uzvici: »Naprijed vojsko! S vjerom u boga!« Po tome se moglo zaključiti da nedićevci i bugarski vojnici zajedno napadaju borce Drugog bataljona. Komandant brigade nije se dvoumio šta da preduzme i koloni je naredio da zastane. Potom je poručio da komandant bataljona Ljubomir Jajčanin Bijeli dođe s čela kolone. Mršuljavi, otresiti i energični Bijeli odsječno je pozdravio i stao ispred komandanta brigade. Njegove plave oči netremice su gledale dok je slušao pretpostavljenog:

- Bijeli, nismo u zavidnom položaju. I noćas bi morali preko Moravice. Bolnica je velika, komora preopterećena ... Kod Cvijinog bataljona, čuješ, borba ne splašnjava. Tamo je, procjenjujem, neprijatelj zauzeo neke dominantne visove. Drugom bataljonu moramo pomoći ... A time i svima nama - da prođemo kuda se naumilo. Povedi dvije čete i protivnika ošini u bok. Sa Cvijom uspostavi vezu, neprijatelja nekako uklješite i ne štedite ...

Bijeli kaže daje sve razumio, odsječno se okreće i žuri čelu bataljona. Našao je komandira čete Vasu Sadžaka, a potom ostale i kratko ih upoznao da se mora u napad. Za tili čas borci su se trgli, zaboravili na hladnoću i potrčali. Komandant Bijeli birao je prečice i gazio snijeg gdje gdje i metar dubok. Komandir Sadžak je priskočio da komandanta odmijeni i organizuje da se snažniji borci smjenjuju u probijanju prtine ...

Kod Drugog bataljona borba nije malaksavala i sve češće su grominjale eksplozije ručnih bombi. Komandant brigade je ocijenio daje rizično da se 120 ranjenika i oboljelih boraca, sa zaštitnim jedinicama, spuste u kanjon Ljubića rijeke, nepodesan za vođenje borbe i odbijanje napada. Zato je kolona stajala u dubokom snijegu i čekala ishod borbe kod Drugog bataljona. Ranjenici su se žalili da im rane zebu i više bole. Umirivani su obećanjem da neće dugo ostati pod vedrim nebom. Komandantu brigade sve više je smetalo što nema pouzdanih podataka o neprijatelju u rejonu Moravice, Ivanjice i Arilja. Neizvjesnost je potiskivao mišlju da promijeni pravac nastupanja, ali... Kako to izvesti, izabрати povoljniji pravac? Jedino iza leđa toga trenutka nije bilo neprijatelja. I pored svega, Četvrtom bataljonu je naređeno da produži u Prilike i ispita može li se nekako preći preko mosta na Moravici. Komandantu bataljona Savanu Kesiću je naglašeno da se brine o tome da neprijatelj ne priredi iznenađenje i da odmah javi kakvo je stvarno stanje u Prilikama.

Komandantu Drugog bataljona Cviji Mazalici stigao je kurir s porukom da obustavi napad na neprijatelja dok ne stignu dvije čete Prvog bataljona, pa da onda zajedno žestoko krenu. Paljba je odjednom presahla. Komandir čete Boško Karalić, koji je ronio kroz duboki snijeg i podišao neprijateljskom zaklonu na vrhu uzvišenja, nije bio zadovoljan naređenjem da zastane i čeka. Noge mu je kočila hladnoća, a nije se smio pridići da postane meta nekom nedićevcu i nezadovoljan je brbotao u bijelom pokrivaču. I borci su bili iznenađeni pozivom da ne idu naprijed. Željeli su potpunije obavještenje i ubrzo doznali da im stiže pomoć. Paljba je odjednom prestala. Samo su povremeno dumbarale puške pripadnika neprijateljskog Gvozdrenog puka, koji nisu škrtarili ni u psokama. Stopu po stopu borci Prvog bataljona savlađivali su uspon i podilazili neprijateljskom položaju. Mrak i gusta magla su smetali u orijentaciji. Vodnik Radaković upućivao je borce da se orijentišu prema povremenoj paljbi neprijateljskog oružja.

Za to vrijeme u Štabu brigade nije bilo mira. Komandant je češće gledao u časovnik, nestrpljivo se okretao i zagledao u obrise obližnjih planinskih visova i osluškivao. U sebi se jednom zapitao da borci Prvog bataljona, možda, nisu zatulali u gustoj magli i prošli mimo neprijatelja? Neizvjesnosti je nestalo, 25. marta u 21 čas, kada su zatutnjale eksplozije ručnih bombi i odjeknuli udaljeni uzvici najuriš. Na to se nadovezalo desetine puškomitraljeskih rafala i neujednačena pušcana paljba. Prvi i Drugi bataljon su pošli u silovit napad. Komandant brigade, dobro prozebao, pratio je razvoj borbe, po pucnjavi cijenio šta se postiže. Neprijatelj se žilavo branio i borba je postajala oštrija.

U Štab brigade, oko 23 časa, kuriri Prvog i Drugog bataljona donijeli su slijedeći izvještaj:

»Neprijatelj se ogorčeno brani, ali i pored toga mi postepeno napredujemo. Zarobili smo jednog neprijateljskog vojnika koji je izjavio da pripada 2. bataljonu 2. gvozdenog Nedičevog puka i da je sjedište puka u Ivanjici. Takođe je izjavio daje njihov 1. bataljon, sa dva bataljona Bugara, krenuo negdje, ali on ne zna u kom pravcu i sa kakvim zadatkom. Izjavio je da ne zna ni zadatak svog bataljona«.

Kada je proučio pomenuti izvještaj, Štab brigade je poručio komandantima Prvog i Drugog bataljona da se neprimjetno povlače i brzo izbiju u Prilike na Moravici. Namjera Štaba brigade bila je: da se što prije pređu rijeka i komunikacija između Arilja i Ivanjice. Na taj način je želio obezbijediti prihvatanje Prvog i Drugog bataljona. Komandantu brigade je smetalo što nema nikakvih vijesti od Četvrtog bataljona, koji je poodavno otišao u Prilike.

Središnja kolona se sporo kretala. A u toku noći morala se preći rijeka i značajna komunikacija. Stoga su ponovljene komande da čelo požuri. Potom je upozoravano na to da začelje zaostaje i da čelo uspori. Iz Prvog bataljona kuriri su u ponoć donijeli komandantu brigade izvještaj u kome je, pored ostalog, pisalo: »Poslije izvršenog napada i nekoliko uzastopnih juriša, bataljon je razbio neprijatelja na pravcu svog nastupanja. Sa Drugim bataljonom nemam veze, ali ću je odmah uspostaviti. On vodi borbu u šumi južno od sela Klepani. Saznao sam da se na ovom grebenu, južno od Šarenika do kote 962, nalazi čitav 2. gvozdeni nedičevsko-ljotičevski puk. Vi možete krenuti naprijed prema selu Prilikama. Neprijateljski bataljon koji smo razbili razbježio se na sve strane, pobacavši oružje i drugu opremu po položajima. Ima dosta mrtvih vojnika, a ima ih i zarobljenih. Čim uspostavimo vezu sa Drugim bataljonom, ja ću krenuti u selo Prilike«.

U odgovoru komandantu Prvog bataljona je poručeno da svakako uspostavi vezu s Drugim bataljonom i komandantu Cviji prenese da obustavi napad i čete povede mostu na Moravici.

Opet je ubrzan pokret središnje brigadne kolone. Jahači konji su ustupljeni bolnici. U svanuće se stiglo dolini Moravice. Kolonu je presreo kurir Četvrtog bataljona, s izvještajem komandanta Savana Kesića, u kome je stajalo:

»U selu Prilikama na spavanju smo uhvatili 7 četnika, od kojih smo saznali: da most brane Bugari jačine oko 200 vojnika, da se u groblju nedaleko od sela Prilika nalazi bugarska artiljerija: tri baterije, da se na desnoj obali rijeke Moravice, na kosama neposredno oko mosta, nalazi jedan bataljon Bugara jačine 300-400 vojnika«.

Komandant Četvrtog bataljona tražio je odobrenje da napadne neprijatelja i računao da može postići iznenađenje. Središnja kolona je stajala. Sa začelja je javljeno da Prvi bataljon, i pored svih nastojanja, nije uspostavio vezu s Drugim bataljonom, da je krenuo, shodno ranijem naređenju, s okolnih visova, prema Moravici i Prilikama. U takvoj situaciji, kada je bilo kasno i rizično da se preduzme ozbiljniji napad, kad se nije znalo kuda su otišla dva bugarska i jedan nedičevsko-ljotičevski bataljon iz Ivanjice, Štab brigade je odlučio da se jedinice

povuku prema Dobrači i posjednu pogodne položaje, da se narednog dana ispita situacija, te kasnije pređu Moravica i komunikacija između Arilja i Ivanjice. Ubrzo je uslijedila komanda da se jedinice okrenu nalijevo-krug i maršuju u Dobraču. Sada je marševski poredak izgledao ovako: Prvi bataljon u brigadnoj prethodnici, za njim brigadna bolnica, pozadinski dijelovi, Štab brigade i prištapske jedinice, a Četvrti bataljon u zaštitnici. Drugom i Trećem bataljonu je naredeno da pretraže teren na kome su vođene borbe, da pakupe oružje i ratnu opremu, sahrane pale drugove i produže u Šarenik.

OČI U OČI S NEPRIJATELJEM

U svanuće 26. marta, neprijateljske jedinice u Prilikama i na Moravici primijetile su brigadnu kolonu i otvorile vatru. Da bi se izbjegli gubici i brže izmaklo iz ravnice, komandant brigade uputio je dvije čete boraca, jednu iz Trećeg i jednu iz Četvrtog bataljona, da demonstrativno napadnu neprijatelja, njegovu pažnju skrenu na sebe, da bi se glavnina brigade lakše izvukla ispod puščane i puškomitraljeske vatre. Varkaje potpuno uspjela. Brigadna kolona se izvukla iz vrlo neugodne situacije koja ju je mogla skupo stajati daje protivnik bio hrabriji i snalažljiviji. Neprijatelju su čak nanijeti gubici o čemu je u Operativnom dnevniku Štaba brigade zapisano:

»Četa 3. bataljona sa četom 4. bataljona vodila je borbu na mostu sa Bugarima koji su osiguravali prodor preko mosta. U ovoj borbi mi nismo imali nikakvih gubitaka, a neprijatelj je imao priličan broj 25 mrtvih i ranjenih, a 1 neprijateljski vojnik je zarobljen«.

Brigadnu kolonu, kada se udaljila od doline Moravice, neprijatelj je počeo tući artiljerijskom i minobacačkom vatrom, ali dosta neprecizno, i gubitaka nije bilo. Uz put su zarobljena dvojica pripadnika nedičevsko-ljotičevske dobrovoljačke vojske i dovedeni u Štab brigade. Jedan je bio gotovo dijete, zbunjen i uplašen, a drugi nešto stariji i dosta umoran. Na pitanje od kada su u neprijateljskoj vojsci, stariji je odgovorio daje 5 mjeseci, a njegov sapatnik svega nekoliko dana, da su silom mobilisani. Čak su ozlojeđeni psovali one koji su ih prisilili da idu u borbu. Poslije razgovora nije bilo razloga da se zavedenim mladićima ne povjeruje i pušteni su kućama.

Prethodnica bataljona gazila je duboki snijeg, savlađivala priličan uspon i ulazila u Dobraču. Za njom je pristizala Prva četa, s komandnirom Vašom Sadžakom, ne sluteći da se nešto neobično može dogoditi. Borci su prošli nekoliko kuća i odjednom se našli oči u oči s postrojenim bugarskim vojnicima. Trenutak je vladao tajac i nedoumica. Potom je istovremeno planulo oružje. Vodnik Radak pozvao je borce da jurišaju, s naporom potrčao kroz duboki snijeg i pokleknuo. Iz njegovih grudi šikljala je krv i snijeg postajao rumen. Videći to, puškomitraljezac Ilija Kaurin želio je osvetiti teško ranjenog druga i rafalima je kosio bugarske vojnike. Neki su pogođeni skakali uvis, a onda padali i samrtnički se grčili u snijegu. Bugari su primijetili ko ih prorjeđuje i zasuli su Kaurina pljuskom mitraljeskih zrna. Na otvorenom prostoru, on se nije mogao zakloniti i izbjeci pogotke.

Komandir čete Vaso Sadžak, nišaneći u neprijateljske vojnike, komanduje da vodovi ni stopu ne smiju ustuknuti. Ne čini to bez razloga. U dubokoj prtini pozadi, u gotovo okomitoj strmini, zastala je brigadna kolona s teškim ranjenicima, bez mogućnosti da se razvije za borbu. Komandant i politički komesar brigade, njihovi zamjenici i članovi Štaba, svjesni da se nema kuda povući, preduzeli su mjere da se cio Prvi bataljon razvije za borbu, da se uporno uspinje u selo i zadržavaju juriše neprijatelja, da Četvrti bataljon požuri sa začelja, da savlada okomiti teren pokriven snijegom i protivniku udari u bok. Ostalim jedinicama

je naređeno da se pripreme za odbranu i čekaju ishod žestoke borbe. Za to vrijeme Prva četa je krvarila i odoljevala bezumnim jurišima neprijateljskih vojnika.

Teško dišući, zgrčen od bola, vodnik Radak nije prestajao da komanduje i drugovima je dovikivao da ležeći tuku. Ponijet njegovim zahtjevom, puškomitraljezac Vid Anđelić, zalegao zajedno drvo, prekrađuje kratkim rafalima juriše neprijateljskih vojnika. I taman kad jedanu grupu pokosi, iza kuća i sporednih staja izviru drugi, podvriskuju, preko svojih mrtvih namjeravaju naprijed. Komandir čete ne zna koliko pritisak može potrajati, plaši se da municije može nestati u najkritičnijim trenucima i upozorava da se puca samo onda kada se ocijeni da promašaja neće biti. Njegovu odjeću napaja krv, ali nikom ne govori daje ranjen. Ponekad eksplodira ručna bomba, podigne sniježnu prašinu i stvori neprovodnu bijelu zavjesu. Iza nje uslijedi poneki krik i poziv u pomoć.

Bugarski vojnici, potpomognuti od ljotičevaca, nikako da zastanu. Njihovi bolničari pokušavaju da izvuku ranjene, a na mrtve se i ne osvrću. Slabo im to polazi za rukom.

Borci Prvog bataljona, a naročito Prve čete, potpuno su se sredili, napadače vješto sačekuju puškom, bombom, bajonetom i hvatanjem za guše. U tome se prosto utrkuju Rajko Babić, vodnik, Milenko Đudić, vodnik, Marko Kovrlja, zamjenik političkog komesara čete, Ana Čavić Crna, Mustafa Mutavelić, Branko Vranješ, Đuro Čubrilo, desetar, Harum Idrizbegović, Dušan Ivković, Dragoljub Mamić, Bosiljka Zorić, Slavko Milešević, Ratko Knežević, Mirko Bajić, zamjenik komandira čete, Milan Stojnić, Đuđa Jovanić, politički komesar čete, Branko Gerdijan, delegat voda, Mlado Vukliš, Milan Dakić i drugi. Njihovu borbenu upornost je podsticao komandir čete svojom hrabrošću i upornošću. Zadržavanje i odbijanje neprijatelja nisu prolazili bez žrtava. Ranjenici su nošeni niz strminu da bi se zbrinuli u brigadnoj bolnici. Neke nije bilo moguće iznijeti preko brisanog prostora, ispod stotina pušcanih i puškomitraljeskih zrna koja su prijeteći cijukala. U odbijanju ko zna kojeg neprijateljskog napada ranjeni su vođnici Đudić i Babić, ali nisu napustili borbeni stroj. Tako se dogodilo nešto nesvakidašnje - da četom u napadu i odbijanju juriša komanduju ranjeni komandiri i tri ranjena komandira vodova.

Pritisak bugarskih vojnika i ljotičevaca počeo je slabiti kada su borci Četvrtog bataljona pristigli njihovom boku i otvorili uragansku vatru. Ali zakratko. Udruženi neprijatelji odnekud su smogli snage da ponovo jurišaju. Komandant brigade je zabrinut došao komandantu Prvog bataljona, u streljački stroj, a za njim kurirski brigadni vod da pomogne u protivudaru. Dogovor je kratko trajao i odlučeno da borci Prvog bataljona jurišom izbace neprijatelja iz Dobrače. Paljba je pojačana i razlegli se povici: »Nagari! Udri bandu!« Bugarski vojnici su počeli uzmicati, a za njima i ljotičevci. Mnoga su ih zrna sustizala i obarala u snijeg. Preživjeli su trkom grabili prema Ivanjici. Nekima su odstupnicu prekratili borci Četvrtog bataljona, pojačanim udarom u njihov bok. Kada je neprijatelj protjeran, najprije su zbrinuti ranjenici, a potom sahranjeni pali borci... Nad njihovim humkama, skrhani bolom i suznih očiju, drugovi su se zavjetovali da će nemilosrdno tući okupatora i domaće izdajnike. U Operativnom dnevniku Štaba brigade, o pomenutoj borbi je rečeno:

»Bataljon Bugara i ljotičevaca je stigao u selo Dobraču, gdje smo neprijatelja potpuno iznenadili i napali ga. Borba je počela ujutro oko 7 časova i trajala do 9 časova. U borbi je učestvovao Prvi bataljon koji je potpuno razbio neprijatelja. Neprijatelj je u ovoj borbi imao mrtvih 60 i ranjenih 70 vojnika, a mi smo imali 9 mrtvih i 11 ranjenih drugova. Nismo ništa zarobili. U ovoj borbi se istakao Prvi bataljon koji nam spasava bolnicu.»

Štab brigade se pobrinuo da se dozna zašto su se neprijateljski vojnici u Dobrači tako uporno branili i jurišali, pogotovu kad nisu imali nikakvih utvrđenja

i bunkera. Mještani su dali najtačnije objašnjenje: Bugari i Ljotićevci su njihovu rakiju opljačkali i popili, te su pijani stupili u borbu. Njihovi se napadi nisu, u stvari, temeljili na moralu i svjesnoj hrabrosti, nego na neuračunljivosti i sulođom nasrtanju. Iako su bili u neizvjesnoj situaciji, možda najtežoj od kada ratuju, borci Prve krajiške brigade izvojevali su pobjedu zahvaljujući visokom moralu, borbenosti, izdržljivosti i hrabrosti.

Poslije okršaja u dolini Moravice, na Šareniku, u Dobrači, Štab brigade je odustao od zamisli da se pređe most u Prilikama i odabrao je novi pravac - prema Ibru. O toj promjeni, uslijed neispravnosti radio stanice, nije izvješten Štab Pete krajiške divizije.

U popodnevnom časovima, 26. marta, bez ozbiljnijeg predaha poslije žestoke borbe, brigadna kolona se zaputila u Katiće, Stamboliće i Brezovo. Njoj se pridružio Drugi bataljon, koji se nešto duže zadržao na Šareniku i odbijao napade udruženih neprijatelja. U pomenutim selima jedinice brigade su predahnule, dobile skromnu večeru i produžile pravcem: Vujaši, Markova cesta, Zlatići i Bratljevo. U brdovitom, snijegom pokrivenom zemljištu, na niskoj noćnoj temperaturi, marševanje je bilo neobično teško. Povremeno je padao snijeg i povećavao nevolje. Opterećeni nosilima, oružjem i ratnom opremom, borci su ulagali izuzetne napore da stignu označenim ciljevima. U mećavi je došlo do spoticanja i padanja. Najteže je bilo ranjenicima na nosilima kada se njihovi zdravi drugovi okliznu i padnu. Rane su se povređivale i čuli se prigušeni jauci. Događalo se i to da neki ranjenik spadne s nosila. Na sreću, mekoća snijega ublažavala je udare i nesreća je izbjegavana. Nekim borcima, pod teretom nosila, na ramenima su se stvorile žive rane i žestoko pekle. Gledajući drugove koji se muče, teško ranjeni vodnik Radak ječeći je prozborio:

- Ostavite me, rođeni moji, ne mučite se ... Od mene, sami vidite, nema ništa...

Nemajući riječi utjehe, drugovi su čekali i nosila nisu ispuštali. U planinskoj vrleti, u oluji, politički komesari hrabro su u teškim i kritičnim trenucima da se izdrži i najavljivali da će biti odmora. Kratki zastoji i odmori nisu značili mnogo i nisu vraćali svu potrebnu snagu. Kada bi se malo prileglo i odspavalo?! Takva je želja lebdila u mislima svakog borca i poneki je glasno izgovarao. U snijeg se nije smjelo leći. A seoske kuće bile su daleko. Ne čuje se lavež pasa i kukurikanje pijetlova. Borcima se događalo da spavaju u hodu, da poremete pokret kolone i tada se trgnu. Neki su buđeni opomenom da su nepopravljiva spavala i da odmah krenu. Komandiri četa i vodova, izdržljiviji iznad svakog očekivanja, neprestano su se brinuli o tome da se gura naprijed.

U naznačenu prostoriju jedinice Prve krajiške brigade stigle su poslije 20 časova neprekidnog i iscrpljujućeg marša. Ošamućeni od napora, nespavanja i gladi, borci su najprije zbrinuli ranjenike i prilegli, 27. marta uveče, da nešto duže odspavaju kako bi, koliko-toliko oporavljeni, krenuli iz rejona Bratljeva preko Kumanice, Čašice, Ravne Gore i Vrletnice da bi se što više približili Ibru. Ni sada, uslijed nepogoda, marševanje nije proteklo bez priličnih teškoća. U Operativnom dnevniku brigade je zabilježeno:

»Put je vrlo težak, sniježni nameti su vrlo veliki, dubina snijega iznosi na nekim mjestima 4 metra. Oluja. Snijeg pada cijeli dan« ...

NA BRZACIMA IBRA

Poslije prodora Druge proleterske i Pete krajiške udarne divizije u zapadnu Srbiju, u područje Kremne, Zlatibora i Ljubiša, Nijemci su procijenili da Vrhovni štab NOV i POJ, sa drugom Titom na čelu, ima strateški cilj da jedinice Narodnooslobodilačke vojske napreduju dalje i da se približe jugoslovensko-bugar-

skoj granici. Tu procjenu Nijemci su konačno potvrdili kada im je pošlo za rukom da uhvate i dešifruju neke radio-depeše Štaba Pete krajiške divizije upućene Vrhovnom štabu i obrnuto. Stoga je Njemački zapovjednik Srbije, general Felber, koji je istovremeno bio Vojno-upravni komandant »Jugoistoka«, marta 1944. godine izvjestio svoju Vrhovnu komandu:

»Komunisti nastoje svim sredstvima da se ponovo učvrste u Srbiji, ne samo u vojnom već i u političkom pogledu... U ovoj situaciji je najznačajnije da su Titove jedinice ugrozile zapadnu i jugozapadnu srpsku granicu ... Dobile su zadatak da prodru u Srbiju i da ovladaju područjem Toplice. Izgleda da postoji namjera da odavde prigrabe vlast na srpskoj teritoriji...«

U pomenutom izvještaju general Felber ukazuje i na posljedice prodora krupnijih jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju:

»U slučaju uspjeha, to ne bi značilo da su samo ovladali izvjesnom prostoriom u Srbiji, već, štaviše, time bi bile ugrožene obje glavne saobraćajne arterije prema jugu ... Tito pokušava svim sredstvima da proдре na teritoriju Srbije koja je ključ za gospodarenje čitavim Balkanom ...«

Četnički vođa Draža Mihailović i njegovi najbliži saradnici uviđali su, takođe, šta ih može snaći ako krupnije jedinice Narodnooslobodilačke vojske započnu i prošire operacije u Srbiji. O tome je četnički komandant Dragutin Račić, jedan od najvjernijih saradnika Draže Mihajlovića, napisao i ovo:

»Tito želi da se ugnezdi u ovom prostoru odakle bi sigurno da presudno utiče na sudbinu Balkana vladajući centralnom niškom oblašću koja kontroliše dolinu Južne Morave, dolinu Nišave, dolinu Zapadne Morave i dolinu Ibra. Tući Tita u ovom poduhvatu i zadržati ovaj prostor u našim rukama, znači oduzeti mu sve mogućnosti da utiče na daljni razvoj stvari na Balkanu.«

U skladu s pomenutim predviđanjima, Nijemci i njihovi pomagači reagovali su veoma brzo - preduzeli su sve da Udarnoj grupi divizija ne dopuste da stigne u Toplicu i Jablanicu.

Kada se došlo na prostoriju Usilje, Narandžići, Milanovići, izmorene jedinice Prve krajiške dobile su nekoliko časova odmora da lakše produže ka dolini Ibra. Borci su se razmjestili u trošnim seoskim kućama i odmah zaspali. Jedino su patrole i straže budno pazile da neprijatelj ne priredi iznenađenje. Živost se osjećala u Štabu brigade kada su stigli kuriri iz Štaba Pete divizije sa zapoviješću da se forsira Ibar, napreduje prema slobodnoj teritoriji Jablanice i Toplice. Dobiveni su i nepotpuni podaci o neprijatelju: da se u Ušću nalazi 80 nedićevaca, u Raškoj bataljon Bugara, a jače posade su na svim mostovima i željezničkim stanicama. Mostovi su postojali u Pustom polju, Biljanovcu i Ušću, a pored njih betonski bunker i rovovi.

U popodnevним časovima, 30. marta, dobiveni su svježiji podaci: da se puk nedićevaca i blindirani voz nalaze u rejonu Ušća, a 2.000 bugarskih vojnika i 250 nedićevaca u Kraljevu. Pravo stanje neprijateljskih snaga bilo je slijedeće: za neposrednu odbranu komunikacija i naseljenih mjesta u dolini Ibra, od Ušća do Raške, Nijemci su angažovali 1. i 2. bataljon 4. puka, 2. bataljon 2. puka, 2. bataljon 1. puka Srpskog dobrovoljačkog korpusa, 3. i 7. bataljon 2. njemačkog policijskog puka, 2. bataljon 3. njemačkog policijskog puka, 2. i 3. bataljon 61. puka 24. bugarske pješadijske divizije, jedan bataljon bjelogardejaca koji su bili raspoređeni u bunkerima kod željezničkih mostova i tunelima u njihovoj blizini. Odbrani je pridana tenkovska četa 5. njemačkog policijskog puka i dva njemačka oklopna voza. Učestvovalе su i četničke jedinice: Javorski, Rasinski i 2. četnički kosovski korpus. Dolinu Ibra, od Raške do Ušća, branilo je ukupno 14 neprijateljskih bataljona koji su raspolagali, sem pješadijskim naoružanjem, sa 20 artiljerijskih oruđa, 60 minobacača, 10 tenkova, 2 oklopna voza i dovoljnom količinom municije.

O pripremama za udar na pomenute neprijateljske snage, Milutin Morača je zapisao i ovo:

»Održali smo sastanak sa Štabom Druge proleterske divizije i štabovima svih brigada i upoznali ih s našim zadatkom - odlazak za Toplicu i Jablanicu. Postavili zadatak divizijama za forsiranje Ibra. S obzirom na ibarsku klisuru i na postojeće mostove, izabrali smo kao najpovoljnije mjesto za forsiranje rijeke odsjek od mjesta Ušća do sela Bela Stena. Druga proleterska divizija dobila je sektor sjeverno od Ušća i isključno Biljanovac, a Peta divizija - od Biljanovca do Bele Stene. Za obje divizije postoji po jedan most i jedan od njih ili oba treba zauzeti. Govoreno o zasjedama, rušenju pruge, o korišćenju svih mogućnosti za prolaz. Zadatak je postavljen najozbiljnije«.

Zapoviješću Štaba Pete krajiške udarne divizije, Prva krajiška udarna brigada dobila je slijedeći zadatak: da noću 30. i 31. marta napadne neprijatelja na mostu u Biljanovcu, da pređe rijeku, dejstvuje prema Jošaničkoj Banji i čisti teren od neprijateljskih jedinica. Na osnovu pomenute zapovijesti, Štab brigade je detaljnije odredio zadatke bataljonima: da tri bataljona napadaju neprijatelja i obezbijede mostobran za prelazak na desnu obalu Ibra, a jedan štiti brigadnu bolnicu i pozadinske dijelove. Neprijatelj je osjetio šta se priprema, primijenio posebnu taktiku, zapravo grupe vojnika isturio na pogodne visove, udaljene i do osam kilometara od Ibra, da ometaju pokrete bataljona Prve krajiške i ostalih brigada u približavanju nabujaloj rijeci. Sukobi s isturenim neprijateljskim grupama, koje su progonjene s visa na vis, oduzimali su dragocijeno vrijeme i protivniku pogodovali da se bolje pripremi za odbranu.

Tek ujutru 31. marta bataljoni su se približili Ibru i namjeravali u napad. Vatra je otvorena na željezničku stanicu kod Biljanovca, ali je napad ubrzo obustavljen. U toku kratkotrajne borbe se pokazalo daje neprijatelj brojno nadmoćan, dobro naoružan, raspoređen u bunkere i rovove koji se nisu mogli lako osvojiti. Stoga je Štab brigade, u saglasnosti sa Štabom divizije, odlučio da se napad obustavi i bataljoni povuku na polazne položaje. Uz to je iscrpno procijenjeno da bi izvođenje napada u toku dana iziskivalo izuzetne napore i ne bi prošlo bez znatnijih gubitaka.

1 na ostalim pravcima napada jedinica Druge proleterske i Pete krajiške udarne divizije nadmoćni neprijatelj pružio je žestok otpor i uslijedilo je njihovo povlačenje na polazne položaje.

Posebnu opasnost za bataljone Prve krajiške i ostalih brigada Pete divizije predstavljao je 61. kombinovani puk 24. bugarske pješadijske divizije, koji je nastupao od Ivanjice, 31. marta došao u Bzovik i manastir Studenicu u namjeri da stigne u dolinu Ibra. Bataljoni su se povukli u pravcu Rudnog i tada je ustanovljeno daje ubijeno 17, zarobljeno 12, a ranjeno više neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeni su: 1 teški, 1 laki mitraljez, 1 puškomitraljez, 1 strojica i znatne količine municije.

U toku napada život je izgubio 1, a ranjena su 3 borca Prve krajiške.

Povlačenje u Rudno nije značilo i prekid borbe. Vedar danje pogodovao avionima da češće dolijeću sa obližnjih aerodroma, da prosipaju bombe i mitraljiraju. Borci su koristili dubok snijeg da se zaklone od napada iz vazduha i ostanu neozlijeđeni. Ujedno su otvarali vatru na avione i vodili manje borbe s neprijateljskim jedinicama.

U sadejstvu s jednim bataljonom Treće srpske udarne brigade, jedna četa Prvog bataljona Prve krajiške je već u jutarnjim časovima tukla neprijatelja na položajima iznad rudnika Jarando. Tom prilikom su ubijena 3 neprijateljska vojnika i zaplijenjena 2 puškomitraljeza.

I borci Drugog bataljona, u prijedodnevrim časovima, napali su neprijatelja u Bzoviku i žestoka borba trajala je više časova. U borbi u rejonu Bzovika učest-

vovao je ojačan 3. bataljon 122. bugarskog puka, baterija topova i vod inženjera-ea. Njima je komandovao Štab 61. bugarskog pješadijskog puka.

U jeku borbe ranjen je Cvijko Mazalica, komandant Drugog bataljona. U pomoć su mu priskočili Velimir Kukolj, Milan Kukavica i drugi. Iz rane na glavi liptala je krv i komandant se onesvijestio. Priskočio je bolničar Mato i ranjeniku ukazao pomoć. Cvijko je pažljivo položen na nosila i pokriven čebetom. Četiri borca odmah su ponijeli ranjenog komandanta u zabrdicu, gdje su kuršumi manje fijukali. Mada su trpjeli osjetne gubitke, bugarski vojnici su i dalje žestoko napadali, ne pokazujući namjeru da se vrate u Ivanjicu. Na dostignutoj liniji su zakonačili i u dubokom snijegu iskopali solidne zaklone.

U večernjim časovima, nakon kraćeg predaha, Štab brigade je odlučio da se Drugi bataljon zadrži u brigadnoj rezervi, a Prvi, Treći i Četvrti, u sadejstvu s jednim bataljonom Druge proleterske i dva bataljona Desete krajiške brigade, upute u napad na neprijatelja. Ubrzo se razvila žestoka borba, koja je trajala skoro do svanuća. Duboki snijeg je smetao borcima i teško su prilazili neprijateljskim položajima. U bijelom pokrivaču kopani su tuneli i neopaženo se približavalo neprijateljskim jazbinama. Iz neposredne blizine ubijeno je 30 neprijateljskih vojnika i uzdrmana je linija njihove odbrane. I kada se očekivalo da Bugari polože oružje, u jutarnjim časovima pristigla im je pomoć i još žešće su se branili. Stoga je odlučeno da se napad obustavi i bataljoni krenu na sektor Pločnika, Ostatiše i Koritnika.

Jedinice Prve krajiške brigade su uslijed čestih borbi, dugih marševa po hladnoći i dubokom snijegu, zatim zbog slabe i neredovne ishrane, bile prilično iscrpljene i premorene. Bez izvjesnog odmora, objektivno se nije ni moglo računati da će one biti kadre da postižu znatnije borbene rezultate. A neprijateljske snage, inače brojno jače, bile su i potpuno odmorne. To se potvrdilo u borbi s pukom Bugara, noću između 31. marta i 1. aprila 1944. godine, kada su siloviti napadi Krajišnika bili odbijeni upravo zbog tih preimućstava protivnika.

Poslije odustajanja od namjere da se forsira Ibar, Štab Pete krajiške udarne divizije naredio je Štabu Prve krajiške udarne brigade da ovako rasporedi svoje jedinice: dvije čete Prvog bataljona u selo Kuluzine, a jednu četvu u Peruničiću da pripremi teren za prihvatanje ratnog materijala koji će spustiti saveznički avioni. Jače patrole imale su zadatak da neprekidno kontrolišu drum od Kuluzine, preko Hajdučkih voda, Pašine česme, Brujića i planine Golije. Kontrolisan je i drum od Kuluzine, Perovića, Bojevića, Duge Poljane prema Sjenici i Novom Pazaru. Izviđanjem i patroliranjem prikupljeni su podaci o jačini neprijateljskih jedinica, njihovom pokretu i namjerama. Drugi bataljon štiti je brigadnu bolnicu u Beloj Steni, Milićevićima i Pavlovićima i ujedno zatvarao pravac prema Arbutićima, Gvozdencićima i Usilju. Štab pomenutog bataljona održavao je vezu s jedinicama Četvrtke krajiške brigade u Bzoviku, Rudnom, Pejovićima i Perišićima. Borci Trećeg bataljona bili su u Jasenovici i kontrolisali drumove prema Goliji. Obavještajci bataljona danonoćno su prikupljali podatke o neprijatelju u Dugoj Poljani, Sjenici i Novom Pazaru. Četvrti bataljon je zadržan u Gradcu da zatvori pravac i kontrolišu puteve prema Mazgarku, Džanovom Polju, Dugoj Poljani, Sjenici i Novom Pazaru, zatim put preko Populje i Mihova prema Sjenici i Novom Pazaru. Štab brigade i prištapske jedinice su se smjestile u Peruničićima.

U to vrijeme Deseta krajiška udarna brigada se nalazila u rejonu Duge Poljane i prema komunikaciji između Sjenice i Novog Pazara. U selima u kojima su bili razmješteni bataljoni Prve krajiške i politički se djelovalo. Održavane su konferencije i mještanimajama tumačeno da su četnici izdajnici, da saraduju s okupatorom. Ujedno je objašnjavano da narodnooslobodilački pokret jača, da jedinice Narodnooslobodilačke vojske postižu pobjede širom naše zemlje, da savezničke armije napadaju na svim frontovima. Objašnjenja i govori političkih

komesara pažljivo su slušani, a posebno predloži da se formiraju organi narodne vlasti - narodnooslobodilački odbori. Kandidati za odbornike odmah su isticani i za njih se glasalo javno - dizanjem ruku.

U Štabu divizije i Štabu brigade je odlučeno da se neki rukovodioci rasporede na nove dužnosti. Iako je bio ranjen i na liječenju, Cvijo Mazalica je postavljen za zamjenika komandanta brigade, Milorad Novosel za komandanta Trećeg bataljona, Lazo Ivaniš za njegovog zamjenika, Dane Raca za komandanta Drugog bataljona, Božo Dimitrijević za političkog komesara Trećeg bataljona, a Sveto Popović za zamjenika političkog komesara Prvog bataljona. Mirko Zec je dodijeljen u Štab brigade, a Drago Đukić, poslije smrti Svetka Kačara, postavljen je za političkog komesara Četvrte krajiške udarne brigade.

NA OBRONCIMA GOLIJE I JAVORA

Na prostoru razmještaja jedinica Prve krajiške brigade vođene su manje i veće borbe. Do sudara je najprije došlo s neprijateljskim izviđačkim jedinicama koje su pokušavale da otkriju položaje bataljona. One su prisiljavane da se povuku, ali se na tome nije završavalo. Neprijatelj je u suštini želio da jedinicama Pete krajiške divizije nanese teške udarce i da ih tako onesposobi za duže zadržavanje i borbeno dejstva u Srbiji. U skladu s tim uslijedio je napad većih razmjera na jedinice Prve krajiške. U okršaj je upućen bataljon Bugara, dva bataljona 4. nedičevskog puka i dvije čete njemačke feldžandarmerije. Raspoređeni u više kolona, neprijateljski vojnici su se približavali od Bzovika, Rudnog i Binjičkog polja. Njihov je cilj bio da se domognu Čečine, Ratarara i Koritnika. Štab brigade je odlučio da Treći i Četvrti bataljon, ojačani jednom četom Prvog bataljona, napadnu neprijatelja u pokretu, unesu zabunu u njegove redove i, po mogućstvu, razbiju ga.

U svanuće 8. aprila borci Trećeg bataljona, potpomognuti od jedne čete Prvog bataljona, napali su protivnika na položajima u Crnoj Rijeci i na koti 1266. Bočnim manevrom i udarom u bok, neprijateljske jedinice, premda daleko nadmoćnije, bile su primorane da odstupe. Uslijedilo je uporno gonjenje, te protivniku nikako nije dopušteno da se zaustavi i sredi za energičniji otpor.

U isto vrijeme borci Četvrtog bataljona napali su neprijatelja na položaju oko Kotlova i razvila se ogorčena borba. Već u prvom naletu njegovi vojnici su zbačeni s isturenih položaja i prednje linije odbrane, ali se glavnina, oko 1.000 dobro naoružanih vojnika, ogorčeno branila. Ponekad je dolazilo i do protivnapada. Komandant bataljona Savan Kesić je procijenio da će doći i do žešćeg okršaja i komandirima četa naredio da se privremeno pređe u odbranu. Neprijatelj je ubrzo izveo dva juriša, ali je odbijen pretrpjevši osjetne gubitke. Tek u trećem jurišu, oko 9 časova, pošlo mu je za rukom da Četvrti bataljon potisne s položaja iznad Kotlova i kote 1348. Međutim, zbog osjetnih gubitaka, neprijateljske jedinice nisu bile u stanju da nastave napad, a borci četvrtog bataljona su posjeli položaje iznad sela Brusnika i sjeverno od kote 1255. U isto vrijeme su, na desnom krilu, čete Trećeg bataljona gonile neprijatelja od Crne Rijeke prema Ostatiji i Ratarima. Njihovo napredovanje je podstaklo borce Četvrtog bataljona da preduzmu protivnapad i neprijatelja, u kratkoj i žestokoj borbi, potisnu s položaja u rejonu Kotlova i protjeraju prema Črtenju i Studenici. Uveče su se čete Trećeg i Četvrtog bataljona u Ostatiji i Kotlovima kratko odmorile i večerale. Za to vrijeme Štab brigade je, pošto je proučio situaciju, odlučio da se jedinice svrstaju u tri kolone. Desnu kolonu sačinjavale su jedna četa Prvog i jedna četa Trećeg bataljona, srednju kolonu Prvi, Drugi i Treći bataljon, bez dvije čete, a lijevu četvrti bataljon. Odluka o takvom rasporedu donijeta je zbog toga što se pretpos-

tavljalo da će manje neprijateljske snage ostati u Koritniku, a glavčina zanočiti u Rudnom, na koje se namjeravalo napasti.

Poslije večere i predaha, desna kolona je krenula preko Ostatije, Rakovca, Konjskog potoka, srednja preko Studenice i Črtenja, a lijeva takođe preko Studenice da skrene u Črtenj, Bzovik i Marinkoviće. Pomenutim kolonama bio je cilj - Rudno. Neke jedinice desne i srednje kolone, u nastupanju pored Koritnika, u Radonjićima, na koti 1439, neočekivano su se sukobile s Javorskim četničkim korpusom, jačine 600 četnika, naoružanih, pored ostalog, jednim minobacačem, teškim mitraljezom i desetak puškomitraljeza. Iznenađeni četnici bili su primorani da bezglavno pobjegnu. U okršaju je ubijen komandant 2. studeničke četničke brigade, zarobljeno je 7 četnika, zaplijenjen 1 puškomitraljez, 7 pušaka i 4 konja.

Poslije razbijanja četničkog korpusa, jedinice brigade su produžile prema Rudnom. Nastupanje se i dalje razvijalo uz usputne borbe i čarke. Pruživši neznan otpor, neprijateljske jedinice su se, po pravilu, povlačile, ne izdržavši pritisak. Četvrti puk nedićevaca je primoran da se povuče prema Raškoj, a takođe su to učinili i četnici. Borci Prve krajiške brigade su izbili u Planinicu, Laze, Konjski potok, Koritnik i stvorili izvjesne uslove da se nešto duže odmire.

Istovremeno su preduzete mjere da se izviđaju neprijateljski položaji i prikupljaju dragocjeni podaci. Patrole su otkrile da kolone Bugara napuštaju položaje na Ječmištu i koti 1084, da odlaze preko Bzovika u Rudno. Bilo ih je oko 300 s komorom i desetak ranjenika na nosilima. Kad su oni zanočili u Rudnom, Štab brigade je naredio, 11. aprila, Prvom bataljonu, s komandantom Ljubornim Jajčaninom Bijelim i političkim komesarom Petrom Simurdićem, da napadnu i razbiju neprijateljsku jedinicu. Koristeći maglu Prvi bataljon, ojačan jednom četom Trećeg bataljona, neopaženo se, taman kad je svanulo, prikrao školskoj zgradi u Rudnom u kojoj su Bugari prenoćili i počeli se postrojavati u školskom dvorištu spremajući se da krenu dalje. Na njih je otvorena ubitačna vatra i mnogi su pali. Preživjeli su umakli za zidine škole i obližnje rovove i počeli da se brane. Natovareni komordžijski konji su se preplašili i razbježali na sve strane. Komandant bataljona je naredio da se juriša. Bugari su se pribrali i odbili nekoliko juriša. Borba je vođena gotovo cijeli dan. Bugarima je uveče pristiglo pojačanje. Prvi bataljon se povukao prema Konjskom potoku i koti 1289. U toku borbe neprijatelju su nanijeti ozbiljni gubici u živoj sili i ratnoj tehnici. Na bojištu je ostalo 70 mrtvih i ranjenih vojnika.

U borbi su pala 3, a ranjeno je 7 boraca Prve krajiške brigade.

Istog dana Četvrta krajiška brigada vodila je oštru borbu kod Studenice i Pridvorice i odbila bugarske jedinice u pokušaju da pređu rijeku.

Vremena za predah nije bilo. Borcima Trećeg bataljona je naređeno da napadnu i potuku neprijatelja u Dragojlovićima i Marinkovićima. Noću se pošlo označenom cilju. Pred zoru je došlo do sudara s bugarskim jedinicama koje su odstupale iz Dragojlovića i Marinkovića u Rudno. Žestoka borba je prerasla u juriš. Neprijatelj je odolijevao. Komandant bataljona je tražio da se nikako ne pušta, da se silovitije napada i dezorganizuje odbrana protivnika. Učestano su gruvale ručne bombe, upotrebljavani kundaci i bajoneti. Neprijateljske vojnike postupno je obuzimala panika i počeli su bježati. Mnogi su u trku sustizani, pozivani da se predaju, ali su oni to odbijali. I kada se očekivalo da će biti savladani, iznenada je došlo do preokreta i pojačane borbe. Od pravca Božovića, naime, naišla je jača bugarska jedinica, s leđa napala borce Trećeg bataljona i nametnula im žestoku borbu. Bataljon je odolio napadu i vješto se izvukao iz neočekivane klopke. Tek sada je bugarskim jedinicama pošlo za rukom da se povuku, s komorom i bolnicom, u Rudno, da posjednu položaje na kotama 1045 i 1188 i pripreme solidnu odbranu. I pored pregrupisanja, bugarske jedinice bile su znatno oslabljene u prethodnoj borbi i gubitkom 60 mrtvih i ranjenih vojnika.

U novonastaloj borbenoj situaciji bataljoni Prve krajiške brigade su raspoređeni na položaje u Krljanima, Bzoviku, Božovićima i Konjskom potoku. Četvrti bataljon se nalazio u Gužvici i Ugljarima sa zadatkom da zatvori pravac prema Raškoj i Gradcu.

Vrijeme se proljepšalo i avioni su češće dolijetali, izviđali i uznemiravali ponekim rafalom iz mitraljeza. Na njihovu aktivnost odgovarano je pojačanim izviđanjem neprijateljskih položaja u okolini Rudnog. U to vrijeme Prva krajiška brigada se nalazila na prostoriji praktički opkoljenoj znatnim neprijateljskim snagama, uporno se branila i prelazila u protivnapad. To se činilo na osnovu naređenja Štaba divizije da se obezbijedi prihvatanje pomoći u ratnom materijalu, iz savezničkih aviona, koji su danima iščekivani, ali se nisu pojavljivali. Umjesto njih, čim bi se razdanilo i vidljivost poboljšala, dolijetali su neprijateljski avioni i pričinjavali neprilike. O tome je, 14. aprila, Štab brigade obavijestio Štab Pete krajiške divizije:

»Danas su četiri neprijateljska aviona vršila izviđanje naših položaja i bombardovala Četvrti bataljon ... Prema dosadašnjoj aktivnosti avijacije, svi su izgledi da će neprijatelj obnoviti napad na naše položaje. Da bi mu onemogućili svaku pomisao na aktivna napadna dejstva, riješili smo da ga napadamo svaku noć«.

Ostajući dosljedan obećanju, Štab brigade je odlučio da se napadne jedan bataljon 70. bugarskog puka na položajima na Jeselovici južno od Rudnog. Za izvršenje pomenutog zadatka određen je Treći bataljon, ojačan Drugom četom Četvrtog bataljona. Prethodno su vršena izviđanja i prikupljeni podaci o neprijatelju. Komandant bataljona Milorad Novosel upoznao je komandire četa da se neprijatelj najbolje utvrdio na koti 1136, da bivakuje u rovovima, kolibama i šatorima, daje i komoru doveo na posjednute visove. Preporučeno je da se oprezno nastupa i postigne iznenađenje. U napad se krenulo 14. aprila u 22 časa i borci su puzeći prilazili bugarskim rovovima. Mnogi su se privukli na desetak metara udaljenosti i osluškivali. Iz rovova, s osmatračkih mjesta, čulo se potmulo iskašljavanje i kraći razgovori. Sa pripremljenom bombom u ruci, vodnik Simo Pečanac je odmjeravao razdaljinu da bi je nepogrešivo ubacio u rov. Njega su slijedili ostali bombaši, oči ne odvajajući od neprijateljskih rovova. S nestrpljenjem se očekivao znak za napad. Neki borci su neprimijećeni prišli tako reći samom rubu rovova. A kad su grunule ručne bombe, zagrmjele puške i puškomitraljezi, bugarski vojnici su poskakali iz rovova i zaždili da se sklone u dubinu svoje odbrane. Tamo su se pribrali, sredili i pružili žestok otpor. Pred zorom su prešli u protivnapad; borci Trećeg i Četvrtog bataljona, kojima je manjkalo municije, primorali su da se vrate na polazne položaje.

Ujutru 15. aprila Drugi bataljon, s komandantom Danom Racom, napao je kolonu Bugara koji su išli od Bzovika prema Rudnom. U kratkotrajnoj i oštroj borbi neprijatelju su nanijeti osjetni gubici i bataljon se povukao na ranije položaje.

Česti i neočekivani napadi boraca Prve krajiške udarne brigade plašili su i zbunjivali neprijatelja, stalno ga primoravali da primjenjuje pozicionu odbranu i boravi u rovovima i bunkerima na dominantnim planinskim visovima i brežuljcima. Sve je to umanjivalo njegovu borbenu spremnost, pogotovu u kišnim i hladnim danima. Da bi donekle odagnali sopstveni strah, naročito noću, neprijateljski vojnici su otvarali, uglavnom nasumice, vatru iz pušaka i puškomitraljeza. Artiljerija im je bila nešto preciznija, pa ipak, granate koje su dolijetale na položaje Prve krajiške brigade najčešće nisu pronalazile prave ciljeve.

Najzad su doletjeli dugo očekivani saveznički avioni, dva ruska i dva engleska, sa prilične visine ispustili padobrane s ratnim materijalom i nešto životnih namirnica. To se dogodilo u sumrak 16. aprila. Bačeni iz velike visine, neki padobrani nisu pali na označeno mjesto, nego na širi pošumljeni prostor. Borci Četvrtke krajiške odmah su upućeni da prikupljaju materijal. Razočaranje se po-

većalo kada su tovari materijala raspakovani i kada se vidjelo da u njima nema dovoljno puščane i puškomitraljeske municije. Nezadovoljni Mirko Kesić Kesa, zamjenik političkog komesara bataljona, neskriveno je primijetio da primljena pomoć, koja je tako željno očekivana, ništa ne znači u odnosu na borce koji su dali život braneći teritoriju odabranu za prizemljenje ratnog materijala.

Četa boraca Trećeg bataljona, s komandantom Miloradom Novoselom, napalaje četnike u Trnavi kod Raške. Četnici su došli u selo da mobilišu muškarce sposobne za oružje i oduzimaju hranu. Borci su neopaženo ušli u selo i doznali da se četnici nalaze u školskoj i opštinskoj zgradi. Komandir čete je naredio da se požuri. U sredini sela prethodnica je naišla na četničku patrolu. Planule su puške i četnici su razoružani. Pucnjavu su čuli četnici u školskoj i opštinskoj zgradi i trkom umakli u Rašku. U sjedištu opštine nađeno je nešto inventara i telefonski aparat. Komandant Novosel podigao je slušalicu i primio uvu. S druge strane, iz Raške, čuo je glas komandanta Nedićeve poljske straže. Lažno mu se predstavio daje četnički narednik i zatražio pomoć da odbije napad partizana. Očigledno ništa ne sumnjajući, Nedićev oficir je odgovorio da u Raškoj ovog časa nema ni jednu jedinicu, da ojačani vod vojske ima na četvrtom kilometru prema Novom Pazaru i da će pokušati da ih usmjeri na ugroženi sektor. U tome času u komandu Nedićeve poljske straže uletio je zajapureni četnički narednik, sa četnicima pobjeglim iz Trnave, koji su otkrili varku. Razljućeni komandant poljske straže, unekoliko i postidjen, nije ispuštao slušalicu. Novoselu je upućivao razne psovke i prijetnje. A kad mu je uzvraćeno da će dobiti svoje kad partizani uđu u Rašku, izdajnik je preplašen ispustio slušalicu i preduzeo mjere da ojača odbranu garnizona. Snage jedne čete, ipak, nisu bile dovoljne da zauzmu i kontrolišu Rašku, u čijoj se neposrednoj okolini nalazilo više od 600 neprijateljskih vojnika. Osvajanje Raške bilo je teško izvodljivo i zbog prisustva dva puka bugarskih vojnika u dolini Ibra, u blizini manastira Studenice i u Rudnom.

POKRET PREMA JELOVOJ GORI I POVLENU

U Štabu Pete krajiške udarne divizije, pod čijom je komandom bila i Druga proleterska divizija, donijeta je odluka da se odustane od forsiranja Ibra, zbog prisustva znatnih neprijateljskih snaga i stalnog pritiska od Ivanjice. Uz odobrenje Vrhovnog štaba NOV i POJ, krajem aprila pomenute divizije su krenule u zapadnu Srbiju, na prostor sjevernije od Užica i Uzičke Požege, gdje su, prema mišljenju komandanta divizije Milutina Morače, bili povoljniji uslovi za ishranu i mobilizaciju mladih ljudi. Ujedno se očekivalo da će Šesnaesta i Sedamnaesta udarna divizija Trećeg udarnog korpusa preći Drinu i započeti operacije u zapadnoj Srbiji. Stoga im je trebalo obezbijediti prihvat i uskladiti zajedničko vođenje borbe.

Njemačka komanda za Srbiju oštro je reagovala na pokrete Druge proleterske i Pete krajiške udarne divizije iz šireg područja Ivanjice i Golije prema sjeveru. Protiv njih su angažovane znatne neprijateljske snage: njemačke motorizovane jedinice, 24. bugarska pješadijska divizija, pukovi srpske dobrovoljačke straže i četnički korpusi u zapadnoj Srbiji i Šumadiji.

U skladu s naređenjem za pokret, jedinice Prve krajiške brigade su izbile, ujutro 21. aprila, u Erčege i Dramićane da zatvore pravac prema Ivanjici i Dugoj Poljani, da zaštite bok i pozadinu glavnine Pete krajiške udarne divizije. Nastupni marš jedinica Prve krajiške nije tekao bez teškoća. Sve češće su dolijetali avioni, bombardovali i mitraljirali. U Ljeskovici su otkrili kuhinju Drugog bataljona i ubili dva kuvara. I pored toga što je došlo do izvjesnog usporavanja, komandanti i politički komesari stalno su imali na umu da se što prije mora preći drum između Ivanjice i Sjenice i produžiti označenom cilju. Zbog značaja pothvata i

saznanja na kakve se teškoće može naići, u poruci koju je Štab Pete divizije uputio Štabu Prve krajiške udarne brigade, rečeno je i ovo:

»U cilju što potpunijeg izvršenja ovog delikatnog zadatka treba da daleko šire i sadržajnije upoznate čitav komandni sastav vaše brigade i sa značajem samog zadatka i sa našim perspektivama, a isto tako s karakterom i borbenošću neprijatelja koji nam se suprotstavlja... Svakidašnjim partijsko-političkim radom treba jačati i ofanzivni duh jedinica, kojim su se one i do sada odlikovale ...«

Prva krajiška brigada je energično prišla sprovođenju primljenog zadatka. Bez obzira najake neprijateljske snage na pravcu njenog nastupanja, ona je noću 21. i 22. aprila prešla drum između Ivanjice i Sjenice, kod javorske žandarmerijske stanice. Na drumu nije bilo neprijateljskih vojnika i brže se išlo. Jedino je smetala kiša, pravi pljusak, koja je namočila odjeću boraca i zemlju toliko omekšala da se blato teško gazilo. Značajnu ulogu u obezbjeđivanju pokreta jedinica imala je Izviđačka grupa, s Dušanom Karanom na čelu, koja je zalazila u pozadinu neprijatelja i prikupljala dragocjene obavještajne podatke. Kad se malo razvedrilo, u Trudovi i Ojkovici avioni su iznenadili borce, za vrijeme kraćeg predaha, dvojicu ubili i trojicu ranili. Pali drugovi odmah su sahranjeni i pokret je nastavljen.

U sadejstvu s jednim bataljonom Četvrte krajiške, jedinice Prve krajiške brigade napale su četnike u Bijeloj Rijeci i Treštenoj Stijeni. U višerasnoj borbi, noću 23. i 24. aprila, četnici su pružali žilav otpor i ne pomišljajući na predaju. Čak su se umješno izvlačili na naredne položaje i organizovali odbranu. Napadi su pojačavani, četničke jedinice potisnute sa položaja u Terzićima i Donjem Ljubišu, zapadno od komunikacije između Užica i Nove Varoši, na liniju Bijela Glava i Jasenovo. U novonastaloj situaciji bataljoni Prve krajiške su nastavili pokret kroz Donji Ljubiš i Smiljaniće. U borbi je teže i lakše ranjeno 11 boraca. Četnici su imali oko 5 mrtvih i ranjenih.

Bez zastoja, tako reći, shodno naređenju Štaba Pete divizije, išlo se dalje, iz okršaja u okršaj, preko teško prohodnog planinskog zemljišta, da se izbije u Gostilje, rodno mjesto Dimitrija Tucovića, radničkog i socijalističkog tribuna, i odatle protjera Ljubiška četnička brigada. Uz put je porušen most na Katušnici i očišćen je teren na desnoj obali planinske rječice. Četnici su protjerani prema Sirogojnu i Ravni. U isto vrijeme su postavljena jača obezbjeđenja prema Čajetini i Užicu da bi se spriječio dolazak neprijateljskih jedinica. U Gostilju i okolini ubijeno je 10, a zarobljeno 9 četnika. Zaplijenjen je 1 teški mitraljez, 15 pušaka, 1 pisaača mašina i 6 konja. Jurišajući na četnike, podstičući borce da ga slijede, smrtno je pogođen zamjenik komandira čete Mlado Mišević.

Nijemci i četnici nisu željeli da izgube značajne komunikacije koje su povezivale njihove garnizone Novu Varoš i Sjenicu, zatim široka prostranstva Golije, Tare, Zlatara, Zlatibora i Javora, te su koncentrisali znatnije snage i češće preduzimali napade i protivnapade.

Od Ljubiša je 25. aprila naišla dugačka motorizovana kolona, oko 100 raznih vozila, 4. njemačkog motomehanizovanog puka »Brandenburg«, šticeana od 8 tenkova, u namjeri da prođe u Užice. Drugi i Četvrti bataljon Prve krajiške brigade, ojačani protivtenkovskim topom, zauzeli su busiju nedaleko od Katušnice i neprijateljski vojnici su dočekani pravim vatrenim uraganom. Mnogi su pali na domaku rječice, a preživjeli su izmicali u zaklone. Tamo su se sređivali, na komande oficira ponovo polazili da ovladaju drumom i porušenim mostom. Ali nisu uspjeli. A broj mrtvih i ranjenih vojnika se povećao na 70. I njemački tenkovi su pokušavali da prokrče prolaz za Užice, ali su uzimali čim bi se oglasilo protivtenkovsko oruđe. U dvoboju su oštećeni 1 tenk i 9 kamiona. Pred nadmoćnim protivnikom uzmak ipak ne bi bilo da mu nije pristiglo pojačanje s druge strane, od Užica, podržano i tenkovima. Jedinice Prve krajiške, da ne bi trpjele

gubitke, povukle su se lijevo i desno od komunikacije. Tek tada je motorizovana kolona prošla za Užice. U jednodnevnoj oštroj borbi, zahvaljujući pogodnim položajima, vještom manevrisanju, brigada je imala male gubitke: 2 mrtva i 6 ranjenih.

Kad se neprijateljska motorizacija udaljila prema Užicu, u toku noći borci Prve krajiške su se vratili na ranije napuštene položaje da onemoguće saobraćaj komunikacijom za Užice, Novu Varoš i Sjenicu. U popodnevним časovima, 26. aprila, jedinice Prve krajiške brigade napustile su položaje na Katušnici i krenule prema željezničkoj pruzi i drumu Užice-Višegrad, da ih pređu između Kremne i Bioske.

Komandant brigade Stevo Rauš, sa članovima Štaba, razradio je naredni plan nastupanja bataljona, brigadne bolnice i pozadinskih jedinica. Ranjenicima je ukazivana posebna njega i zaštita da što prije ozdrave i dođu u borbeni stroj. Cilj pokreta je bio da se prelaskom pomenutih komunikacija stigne u rejon Jelove Gore, sjevernije od Užica, i neprijatelju nanose udarci. Prema Kremni je usmjeren Četvrti bataljon, s komandantom Savanom Kesićem, da poruši most na okuci druma, kod kote 660, zatim željezničku prugu i odbije eventualne napade protivnika.

Brigadna kolona je rano ujutru prelazila komunikaciju kilometar zapadno od Bioske, na koju su pošle dvije čete Drugog bataljona - da likvidiraju neprijateljske vojnike u školskoj zgradi, željezničkoj stanici, rovovima i bunkerima. Jedna četa pomenutog bataljona je upućena da zatvori pravac od Užica. U Bioski se razvila ogorčena borba. Bugarski vojnici su se najčešće branili iz školske zgrade. U blizinu je dovučen protivtenkovski top da uzdrma njihovo osinje gnijezdo. Ujedno su puškomitraljesci sasipali rafale u prozore školske zgrade. I bombaši su pokušali da se približe zidinama škole i nisu uspjevali. Neprijateljskim vojnicima pomogla je dobra vidljivost da precizno nišane i odbijaju napade. U pokušaju da učitka neprijateljsko mitraljesko gnijezdo, smrtno je ranjen Mirko Kesić Kešo, zamjenik političkog komesara Drugog bataljona, neustrašivi jurišlja u brojnim bitkama, priseban i u najtežim trenucima, svagda spreman da priskoči u pomoć. Drugovi su Kešu ponijeli ispod fijuka zrna i sahranili u Ljubičićima. Bugarski vojnici i dalje nisu popuštali. Na njihov bunker, iz kojeg je oružje često plamtjelo, ustremilo se nekoliko bombaša sa hrabrim Boškom Karalićem. Bombe su šišteći poletjele u puškarnice i očekivao se snažan tutanj. Jedna je, međutim, vraćena Karaliću, ali ga to nije zbunilo, već ju je prisebno ponovo ubacio kroz puškarnicu. Uništenje isturenog bunkera je omogućilo da se brzo prelazi preko komunikacije, da se teški ranjenici lakše prenesu u obližnje selo i sklone na sigurno mjesto.

U podne je u Biosku pošlo neprijateljsko pojačanje iz Kremne i naišlo na borcu Četvrtog bataljona. Kratka borba se završila povlačenjem neprijateljskih vojnika koji su, pored ostalog, izgubili 1 kamion i nešto oružja. S obzirom na to daje napad na neprijatelja izvođen po danu, daje to bataljon moglo koštati i više žrtava, borcima Drugog bataljona je naredeno da napuste Biosku i krenu za brigadnom kolonom koja je prešla drum i željezničku prugu.

U popodnevним časovima u Biosku su stigli neprijateljski tenkovi i kamioni. I četnici su se oglasili od Kaluđerskih Bara i Presedla i minobacačkim granatama pokušali da ometu pokrete brigadne kolone. Na njih je uveče upućen Prvi bataljon i potpuno ih je razbio. Zarobljena su 4 četnika, zaplijenjeno njihovo oružje, municija i 50 minobacačkih granata.

Poslije prelaska dobro branjene komunikacije između Užica i Mokre Gore, Prvi i Treći bataljon, Štab brigade, prištapske jedinice i brigadna bolnica su razmješteni u Lipama, Staparima i Obliku, a Drugi bataljon je upućen u Deliče i

Đuriće, na drumu Užice-Kremna, da napada i primorava neprijateljske jedinice da se razvuku na širokom prostoru i tako oslabe sopstvenu udarnu moć. Glavnina Četvrtog bataljona je zadržana na položaju prema Kremni, a jedna četa na uzvišenjima iznad Bioske.

Maršujući, uglavnom noću, jedinice brigade su u zoru 1. maja izbile na prostoru Todorovići, Dukići, Podstenje i Jagodići, gdje su dočekanе vatrom Cerskog četničkog korpusa. Poslije višečasovne borbe i nastojanja izdajnika da se održe na posjednutim položajima, komandant brigade je naredio Trećem i Četvrtom bataljonu, ojačanima jednom četom Prvog bataljona, da pređu u odlučan napad. Najžešći okršaj se vodio kod Jagodića stijene. I četnici su počeli bježati. Njih 10 je ubijeno i ranjeno, a 25 zarobljeno. Jedinice brigade nisu imale gubitaka.

U brigadama Pete krajiške udarne divizije, Prvi maj, međunarodni praznik rada, proslavljen je u pokretu i borbama. O značaju Prvog maja govorili su borcima politički komesari i njihovi zamjenici. Tom prigodom je isticano da su postignuti zapaženi borbeni rezultati, da i dalje valja napregnuti fizičke i umne snage da se bilježe nove pobjede. Štab divizije je izdao i Proglas borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima, u kome se, pored ostalog, kaže:

»I mi borci i rukovodioci Pete narodnooslobodilačke udarne divizije, slavimo svoj praznik ove godine u dragoj nam Srbiji. Slavimo ga zajedno sa našim drugovima i saborcima Srbijancima i Crnogorcima, cementirajući još više naše bratstvo i ovim borbama i okršajima koje vodimo i koje ćemo voditi protiv okupatora i njegovih slugu Nedića, Draže i drugih.

Ispunjavajući svoj dug pred narodom i zadaću koju nam je postavio vrhovni komandant NOV i POJ, maršal Jugoslavije drug Tito, mi ćemo najbolje izvršiti svoj veliki zadatak, a istovremeno i proslaviti svoj praznik, zavjetujući se i ovoga puta da ćemo pojačati svoje udarce po fašističkim okupatorima i njihovim slugama, da ćemo dati svaki od sebe sve svoje snage i sposobnosti, ne žaleći ni samih života, za narodnu stvar, za pobjedu«.

Stalno vodeći brigu o tome da se pokret uspješno izvodi, Štab brigade je nastojao da se borci danju odmaraju, a noću napreduju i napadaju protivnika. Tako su postizani bolji borbeni rezultati i sigurnije se išlo cilju. Nastupajući glavninom jedinica prema Prokićima i Matićima, a dijelom jedinica u pravcu Vodica, u pomenutim selima Prvi i Četvrti bataljon su napali četnike, brzo ih, uz pomoć jednog bataljona Četvrtе krajiške brigade, rastjerali 20 ubili i ranili i 18 zarobili. Zaplijenjena su 4 konja, 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez i nešto municije.

Poslije kraćeg odmora, borci Prve krajiške su produžili preko Povlena, uveče 3. maja stigli u Radanovce i Drenovce i tu zanoćili. Na zapadnim padinama Povlena, na kotama 1259 i 1129, u toku pokreta je došlo do sukoba s njemačkim i nedićevskim jedinicama koje su odbijene prema sjeveru. Na dostignutoj liniji se ostalo dan i noć. Neprijatelj nije preduzimaо napade, ali se oglašavala njegova artiljerija, zapadno od Ražane, čije su granate dolijetale na brigadne položaje i nisu nanosile gubitke.

Na osnovu naređenja Štaba Pete krajiške divizije ujutru 4. maja 1944. godine Prva krajiška brigada izvršila je pokret do Makovišta i Varde i razbila Uzičku četničku brigadu. Potom su se jedinice razmjestile u Vardi, Jakanovićima, Veselinovićima i Matićima i zatvorile pravac od Užica i Seče Reke. Neprijatelj tada nije napadao i borci su se dovoljno odmorili i pripremili za predstojeće borbene napore. Situacija je često nalagala da se položaji mijenjaju, neprijatelj zbunjuje i zavarava. Petog maja je uslijedio pokret pravcem Varda, Crni Vrh, Šuplja Lipa, Okolište, Đakov kamen, u rejonu Jelove Gore.

DVIJE BORBE U JEDNOM DANU

Ujutru, 6 maja, borci Drugog bataljona, s komandantom Danom Racom i političkim komesarom Žikom Mijatovićem, stigli su u pošumljene krajeve Đakovog kamena i priželjkivali da se odmore od napornog noćnog pješaćenja. Manje izdržljivi su mjerkali gdje se može prileći i odrijemati. U tome času patrola je obavijestila da se jedna neprijateljska jedinica iz Dubaka uputila prema Đakovom kamenu. Komandant bataljona odmah je odlučio da se borci rasporede u zasjedu, da neprijatelja puste da se sasvim približi i onda raspale. Naprijed je isturena Prva četa, s komandirovom Boškom Karalićem i političkim komesarom Boškom Vašalićem, a Druga i Treća su odabrale pogodne busije u pošumljenoj padini i na planinskom visu. Borci Treće čete, s komandirovom Brankom Kneževićem i političkim komesarom Dragojom Macurom, ušli su u šančeve, obrasle korovom, iskopane još u prvom svjetskom ratu, tu se primirili i prijatno osjećali u iščekivanju neprijatelja. Na vidiku se ukazala nevelika neprijateljska jedinica, od svega pedesetak vojnika. Naišavši na borce Prve čete, zaustavljeni su žestokom paljbom. Desetak vojnika je odmah palo. Ostali su pružali otpor i odstupali. Vodnik Milan Kukavica, u želji da neprijatelju prekrati odstupnicu, prerano je iskočio iz zaklona i drugove poveo na juriš. Uzvikivani su i borbeni poklici da se neprijatelj više preplaši i zbuni. U takvom zanosu vodnik Milan Kukavica je posrnuo i pokleknuo. Pogledao je u noge iz kojih je liptala krv i, skrhan bolom, ustanovio da su presječene puškomitraljeskim rafalom. U pomoć su priskočili bolničari i teško ranjenog vodnika odnijeli u zaklon. Za kratko vrijeme neprijateljski vojnici su protjerani na polazne položaje. I čarke su nastavljene cijelo prijepodne. Na nebu se pojavio i neprijateljski izviđački avion. Načinio je nekoliko krugova iznad Jelove Gore i odletio nekuda prema istoku.

U Štab brigade dovedeno je 5 zarobljenih bugarskih vojnika. Na saslušanju su izjavili da ne znaju koliko se njihovih jedinica nalazi na Kađinjači, da ih u Dubokom i Karanu ima cio puk. Komandantu brigade postalo je jasno, s obzirom na znatne neprijateljske snage u blizini, da će uslijediti napad širih razmjera i preduzete su mjere da se blagovremeno posjednu odbrambeni položaji. Prvi bataljon je raspoređen na liniji od Okolišta do Đakovog kamena da spriječi napad neprijatelja od Kadinjače i Cavića i izbijanje, zaobilaznim pravcem, na Đakov kamen. Drugi bataljon je zadržan na Đakovom kamenu, sa glavnim snagama na trigonometru 1063, a ostalima na koti 908, da sadejstvuju Prvom bataljonu ako dođe do okršaja. Treći i Četvrti bataljon su zadržani u brigadnoj rezervi, u neposrednoj blizini Đakova kamena, pozadi borbenog rasporeda Drugog bataljona, s ciljem da se pravovremeno uvedu u borbu da ugroze bok i pozadinu neprijatelja. O povlačenju sa posjednutih položaja nije se moglo ni pomišljati. Samo se moglo ići naprijed i pobjeđivati da bi se došlo do municije, u kojoj se prilično oskudijevalo. Za minobacače, na primer, nije se raspolagalo nijednom minobacačkom granatom. Borcima je predočeno da se neka neprijateljeva jedinica do nogu mora potući da bi se došlo do municije.

Dok je to saopštavano, začuo se neujednačeni zvuk avionskih motora. Oči boraca pogledale su u nebo. Komandiri su upozoravali da se nipošto ne izviruje i ne izlazi iz zaklona. Četiri aviona su letjela dosta nisko i pravili krugove. Njihova buka je postajala sve nesnošljivija i borci su, sćućureni u šančevima iza olistalih stabala, iščekivali da zatutne eksplozije bombi. Neki su isturali cijevi prema nebu u želji da otvore vatru, ali su upozoreni da to ne čine i ne otkrivaju dobro maskirane položaje. Avioni su odjednom počeli prosipati bombe nešto dalje i neujednačeni tutanj je uzdrmao zemlju. Komandant Prvog bataljona je razabrao šta se događa i saradnicima doviknuo da avioni tuku položaje bugarskih jedinica. Zbunjeni napadom sopstvenih aviona, bugarski vojnici, lijepo se moglo vidjeti, skakali su iz zaklona i bježali. Mnogi su pali od eksplozije bombi i mitraljes-

kih pogodaka iz aviona. Nepodesan teren i nedostatak municije nisu dozvoljavali da se krene u napad i neprijatelj pokuša potpuno poraziti. Kad su avioni doletjeli, bugarske jedinice su se brzo sredile i krenule prema položaju Prvog i Drugog bataljona. Podilazile su iz dva pravca: glavnim snagama komunikacijom i prećicama od Dubokog, u namjeri da se domognu Đakovog kamena, a pomoćnim snagama od Kadinjače i Laništa. Kada je potpuno uočen raspored i pravac pokreta neprijateljskih jedinica, nije bilo teško zaključiti daje to smišljen koncentričan napad da se pokuša nanijeti udarac borcima Prve krajiške brigade, pa su preduzete mjere da se to osujeti. Treći bataljon, s komandantom Miloradom Novoselom, trkom je upućen na lijevo krilo Drugog bataljona da ugrozi desni bok neprijateljskih jedinica i da ih potuče. Prvom bataljonu je naređeno da lijevo-krilnu četu, sa kote 945, uputi u napad na neprijateljske jedinice na desnom krilu borbenog rasporeda Drugog bataljona, a preostale čete zadrži da brane posjednute položaje.

Negdje oko 12 časova neprijateljske jedinice su napale borce Drugog, a djelimično i Trećeg bataljona. Naročito oštar sudar se dogodio na položajima Drugog bataljona. Borci su štedjeli municiju i nastojali da svaki ispaljeni metak iskoriste. A bugarski vojnici, tjerani vikom i prijetnjama oficira, počeli su jurišati i potiskivati prednje dijelove Drugog bataljona. Situacija nije bila zavidna i oštro se moralo reagovati. Ne izmičući ni stope, napadače su vješto sačekivali i tukli, najviše kundacima i bajonetima, Mile Budimir, Gojko Ličina, Joco Stefanović, Savka Josipović, Aleksa Čeran, DMITAR KECMAN, Mičo Kokoruš, Novo Knežević, Boško Stojanović, Petar Rakić, vodnik Jelisavac, Živko Dojčinović, Jovanka Obradović, Lazo Kovačević ... Njihov primjer su slijedili ostali i neprijateljski vojnici nisu nastupali bez žrtava. Ponekad su i uzimali uviđajući da se svaki korak skupo plaća. Da bi se olakšalo borcima Drugog bataljona, komandant Trećeg bataljona je naredio da se žestoko napadne bok neprijateljskog borbenog rasporeda. Siloviti napad boraca Trećeg bataljona je uslovio paniku i nesigurnost među bugarskim vojnicima, koji su bezglavno uzimali na Jasikovac, Mirkovinu, druga uzvišenja i kose u blizini. U popodnevnim časovima, dok se povremeno puškaralo, doletjeli su izviđački avioni, bacili nekoliko bombi u blizini položaja Drugog bataljona, ali gubitaka nije bilo. Nešto kasnije su i laki bombarderi, s kukastim krstovima, ne orijentišući se dovoljno, bombe bacili istovremeno na položaje bugarskih jedinica i Prve krajiške brigade. Iznenađeni bugarski vojnici, bijesni na svoje saveznike, njemačke pilote, svjetlećim raketama su davali znake da ih avioni ostave na miru, ali zabuna nije otklonjena. Naprotiv, avioni su se sasvim okomili na položaje bugarskih jedinica, potpuno ih uzdrмали eksplozijama bombi i stvorili među njima priličnu pometnju. Uviđajući to, Štab brigade u ovom trenutku nije oklijevao da iskoristi neočekivano preimućstvo i bataljoni-ma je naredio da krenu u brz i oštar napad. Ogorčena borba nije dugo trajala. Bugarske jedinice su bile razbijene i primorane da se u neredu povlače ka Užicu. Na bojištu je ostalo 50 mrtvih i ranjenih bugarskih vojnika. Od ratnog plijena je zadobiveno: 1 puškomitraljez, 20 pušaka, 15.000 puščanih metaka, 28 minobacačkih granata, 12 konja, 3 kuhinjska kazana, nešto hrane, odjeće i obuće.

ČESTI POKRETI I OKRŠAJI

Kada Šesnaesta i Sedamnaesta divizija Trećeg udarnog korpusa nisu uspjele savladati neprijatelja, forsirati Drinu i doći u zapadnu Srbiju, Štab Pete krajiške divizije, poslije dogovora sa Štabom Druge proleterske divizije, donio je, 6 maja, odluku da se napusti prostor sjeverno od Užica, obje divizije upute na Zlatibor i usmjere na jug.

U skladu s pomenutom odlukom, Prvu krajišku brigadu očekivao je naporni noćni marš i prelaz dviju neprijateljskih komunikacija da izbije u Šljivovicu. O razlozima za pokret i borbe na širem prostoru, Milutin Morača je u svom Ratnom dnevniku zapisao:

»U pogledu daljeg našeg pokreta ja sam iznio plan da 5. divizija krene sjeverno od Užica, da pređe komunikaciju Užice-Požega pored samog Užica i da izbije na prostoriju sela Zbojišćić - selo Drežnik. Naglasio sam da ćemo tamo razvući neprijateljske snage i time olakšati pokret i prebacivanje preko komunikacije zapadno od Užica 2. proleterskoj diviziji, koja je imala više teških ranjenika, nego što ih je bilo u 5. diviziji. Drug Ilija i ostali drugovi bili su, pak, za to da obje divizije zajedno pođu na Taru, a odatle da se prebace na Zlatibor. - Ovo je svakako slabije rješenje, jer nagomilavamo naše snage na uskom prostoru, na kome imamo za leđima Drinu.

Da bi bar donekle razvukli pažnju neprijatelja, odlučili smo da se 1. krajiška brigada, kao zasebna kolona prebaci pravcem Jeftovići - Štitari - Stapari - Šljivovica:

Sa obje divizije prešli smo u toku noći između 6. i 7. maja komunikaciju Užice - Bajina Bašta, između Zaglavka i Kadinjače«.

Sa Jelove Gore borci Prve krajiške, umorni od prethodnih okršaja, prilično gladni, marševali su gotovo cijelu noć, bez borbe prešli željezničku prugu i drum Užice - Višegrad i 7. maja osvanuli blizu Šljivovice. Prilikom prelaska željezničke pruge, između Stapara i Bioske, Minerski vod, s komandantom Dušanom Vujovićem, porušio je prugu na dva mjesta. Na snažnu detonaciju reagovala su neprijateljska artiljerijska oruđa s položaja od Užica, ali granate nisu pronašle prave ciljeve. U toku dana neprijatelj nije preduzimao nikakve napade i borcima se ukazala prilika da se nešto duže odmore i okrijepe hranom.

Uveče su borci Prvog bataljona upućeni na neprijateljska uporišta Palisad 1 Čajetinu. Njima je pridodata jedna četa Četvrtog bataljona. Obavještajni oficir bataljona je doznao da se u pomenutim uporištima nalaze nedićevci, njih stotinjak, da su raspoređeni u bunkerima, rovovima, tvrdim zgradama, i da su dobro naoružani. Zbog opreznog podilaženja i odabiranja najpovoljnijih pravaca, napad je počeo skoro u svanuće i to nije obećavalo siguran uspjeh. Vidljivost je pogodovala izdajnicima da lakše uočavaju mete i bolje nišane. Najžešći okršaj se rasplamsao na Palisadu, na pravcu nastupanja boraca Prve čete. Njen treći vod imao je dvostruku ulogu: da štiti lijevi bok borbenog rasporeda, da žestokom paljbom i nastupanjem pomogne ostalim vodovima da uđu u dobro branjeno uporište. Ispred njih je poletjelo nekoliko ručnih bombi i vatra je pojačana. Neprijatelj je, očigledno, bio riješen da se uporno brani. Bombaš Zorić je birao manje tučena mjesta kako bi pokušao da otvori ulaz u vatreni osinjak. Slično se činilo i na ostalim pravcima nastupanja streljačkog stroja Prve čete. Puškomitraljezac Branko Vranješ se dosjetio da kratkim rafalima siječe žičanu prepreku. Ziškanje zrna su pojačavale varnice stvarane od metalne prepreke. Mustafa Mutavelić i Slavko Pecikoza, štice od ranjenog Rade Poznića i nekoliko drugova, vješto su načinili brešu u žičanoj ogradi i puzeći prilazili zgradi iz koje je plamtjelo neprijateljsko oružje. Za njima se zaputio cio vod. Dvojica bombaša su istovremeno bacili bombe u prizemlje i na sprat. Iz zgrade je suknuo plamen a snažne eksplozije su razorile pregradne zidove i podigle prašinu. Ubijeno je 6 izdajnika, a neki su ranjeni i okrvavljeni pobjegli kroz prozore na suprotnoj strani. I Drugi vod, sa hrabrim vodnikom Rajkom Babićem, osvojio je susjednu zgradu i otvorio ulaz u uporište. Već je svitalo i dobro se vidjelo. Borci su oprezno išli naprijed. Odjednom su dobili udar u desni bok borbenog rasporeda i počeli se komešati. Neprijatelj je odnekud dobio pojačanje i žestoko navaljivao. U odbijanju napada teško je ranjen i vodnik Babić. Drugovi su nekako uspjeli da ranjenika

iznesu u zaklon. Komandir čete nije imao drugog izbora nego da vodovima naredi da se povuku.

Na drugoj strani, kod željezničkih stanica Kremne i Bioske, bataljon bugarskih vojnika, uz podršku artiljerije, napao je borce Trećeg bataljona. Borba je trajala gotovo cio dan. Tek uveče su bugarske jedinice uspjele da neznatno napreduju i ovladaju područjem Omara. I Nijemci nisu mirovali. Njihove kolone su primijećene u Cvetićima i Vermezovićima, ali do sukoba nije došlo. Pridolaženje pojačanja je ukazivalo na to da se neprijatelj nikako ne miri s prisustvom Prve krajiške u blizini Užica i značajnih komunikacija. Pogotovu kada je blizu Čajetine primijećena neprijateljska motorizovana kolona, jačine 3 tenka i 60 kamiona. I s druge strane, komunikacijom od Kremne za Višegrad, oprezno i usporeno, kretalo se 100 kamiona punih vojnika: TJKratko, neprijatelj je brzo reagovao na pojavu jedinica Pete krajiške i Druge proleterske divizije u blizini njegovih garnizona i uporišta.

Pod okriljem noći 8. i 9. maja Prva krajiška brigada je stigla u Semegnjevo, tu predanila i uveče produžila u Rudine i Alin Potok. Drum između Užica i Borove glave prešla je bez borbe. U Rudinama je došlo do sukoba s četnicima, a u Alinom Potoku s nedičevcima. Da bi izdajnicima priredile iznenađenje, Druga i Treća četa Prvog bataljona nastupale su u kolonama pravo na protivničke busije, a Prva im je neprimijećena zašla za leđa. Neujednačeno puškaranje je preraslo u žestoku borbu. Četnici su računali da će prekratiti nastupanje boraca Prvog bataljona i neštedimice su trošili municiju. Tako je potrajalo dok im iza leđa nije zagrmjelo oružje boraca Prve čete. A tada su prestrašeni zaždili niz pošumljene padine da iznesu živu glavu. Njih 8 je zarobljeno, a 30 ubijeno i ranjeno. Na sličan način su razbijeni nedičevci i manje njemačke jedinice u Alinom Potoku.

Dok se prelazilo preko komunikacije Užice - Čajetina, Treći bataljon je ostao u zasjedi kod Kneževića i Rajeuskog brda. Na borce, primirene u blizini drumu, u jutarnjim časovima je naišla kolona bugarskih vojnika, iz pravca Mačkata, sa 80 zaprežnih vozila. Bugari su pušteni da priđu tako blizu da promašaja ne može biti. Potom su zaštetkali puškomitraljezi, zagrmjele ručne bombe i planule puške. O ishodu kratkotrajne i žestoke borbe u Operativnom brigadnom dnevniku je zabilježeno:

»Naši su ih pustili na 100 metara. U ovoj borbi Bugari su do nogu potučeni. Imali su slijedeće gubitke: najmanje 40 mrtvih i ranjenih, oko 100 mrtvih konja ... Neprijatelj je intervenisao iz Čajetine. Tukao je naše položaje artiljerijom. U ovoj borbi nismo imali nikakvih gubitaka. Nismo mogli iskoristiti plijen, jer je neprijatelj brzo intervenisao.«

Na široj prostoriji Sirogojna, 11. maja, jedinice Prve i Desete krajiške brigade su naišle na četničke brigade Valjevskog, Požeškog i Čačanskog korpusa. Na uzvišenju Hrast četnici su postavili zasjedu da iznenade borce Prvog bataljona, ali su pravovremeno bili otkriveni i potučeni. U okršaju su ubijena 4, a zarobljeno 5 izdajnika. Zaplijenjeno je njihovo oružje i municija. Imajući na umu to da su četnici lukavi, da postavljaju zasjede, Štab brigade je upozorio štabove bataljona da se uvedu mjere predostrožnosti i opreznije nastupa. Upozorenje se pokazalo opravdanim kada se prilazilo Sirogojnu, u kome su se četnici opet prikrili s namjerom da iznenade. Nisu uspjeli, već su, morali prihvatiti otvorenu borbu. U 10 časova su primorani da odstupe prema Ravni.

U popodnevnim časovima četničkim korpusima je pristiglo pojačanje iz Užica. Oplenačka četnička brigada, pod komandom zloglasnog Kalabića, njemačkim kamionima je prevezena do sela Trnove, odakle je upućena u napad na Prvi, Drugi i Treći bataljon, na liniji Bjelovac, Sirogojno i Veliki Krš. Dočekivani snažnom vatrom, četnici su odbijeni i u priličnom neredu su se povukli u Ražanstvo i Ravni. Najviše straha muka i jada zadali su im bombaši koji su ih prikriveni iza olistalog žbunja, zasuli ručnim bombama i prilično prorijedili. U jed-

nodnevnom okršaju je ubijeno 60, ranjeno 63, a zarobljeno 30 četnika. Ni ratni plijen nije bio mali: 15 konja, 1 radio-stanica, 2 akumulatora, 20 pušaka, 2 dvogleda, 1 foto-aparat, 1 pisaača mašina, nešto odjeće i obuće i cjelokupna arhiva četničkog korpusa.

U borbi su život izgubila 2 i ranjena 2 borca Prve krajiške brigade.

U saradnji s Nijemcima i Bugarima, četnički korpusi su imali zadatak da onemoguće pokret jedinicama Pete krajiške udarne divizije prema Ivanjici i Goliji, te njihovo spajanje s Drugim udarnim korpusom u području planine Jadovnika, na kojem se nalazila Peta crnogorska udarna brigada.

Noć je unekoliko protekla mirno. Jedino su četnici pripucavali sa udaljenih položaja, ali borcima to nije smetalo i mirno su spavali. Patrole su budno motrile da se neprijatelj ne približi i priredi iznenađenje. Ujedno su prikupljeni podaci o snazi i namjerama protivnika. Obavještajni oficiri su saznali da se znatne neprijateljske snage prikupljaju u rejonu Rožanstva i Ravni, s namjerom da krenu u napad i pokušaju ovladati dominantnim visovima u okolini Sirogojna. U bataljonima su preduzete mjere da se protivnik sačeka i tuče.

Borba se rasplamsala, 12. maja, u popodnevним časovima. Nekoliko stotina četnika, pravi mravinjak, potpomognuti četom Nijemaca i tenkovima, krenuli su prema položaju Prvog, Trećeg i Četvrtog bataljona da ih potisnu i pokušaju odbiti prema Limu i Drini. Njihovom nastupanju je prethodila dosta precizna minobacačka, a zatim topovska paljba iz pet tenkova koji su oprezno prišli seoskim drumom. Sasređenom vatrom, sa kratke razdaljine, napadači su dočekani i primorani da traže zaklone. Kada su malo odahnuli, sredili se, oni su ponovo narsnuli. Divlje su urlicali, izvikivali svoje parole i bjesomučno jurišali. Zaustavljeni su kanonadom ručnih bombi i prikovani za zemlju. A njihovi minobacači i topovi nisu prestajali tući. I suton se bližio. Od eksplozije granate ranjen je komandir Treće čete Mirko Stričević, kome su bolničari ukazali prvu pomoć. Slično je prošao još jedan borac. Da se ne bi krvarilo od učestalih eksplozija granata, komandant brigade je naredio da bataljoni napuste dotadašnje položaje na Vladaju, Velikom Kršu, Sirogojnu, i odbranu organizuju na manje tučenom prostoru - na Bjelovcu, Bojevića Brdu i Krčevinama. Drugi bataljon, brigadna bolnica i pozadinski dijelovi su upućeni preko Rzava u Čičkovo.

Neprijateljske jedinice su ponovo pošle u napad i žestinu udara usmjerile na desno krilo borbenog rasporeda brigade, na kotu Bjelovac, da potisnu njene braniocce. Istovremeno su i neprijateljski tenkovi ušli u Sirogojno, tukli iz topova, mitraljeza i oprezno napredovali. Stab brigade je proučio najnoviju situaciju i zaključio da je najprijehvatljivije da se jedinice izvuku iz vatreneг uragana i zaposjednu nove i pogodnije položaje. Uslijedilo je povlačenje na prostoriju Kruščice i Brekova. Neprijatelj se nije usudio da preduzme gonjenje i noć je proveo na dostignutoj liniji. Njegova neaktivnost dopustila je borcima Prve krajiške brigade da predahnu u raštrkanim planinskim selima i odmorniji posjednu nove položaje.

Borci Prvog bataljona držali su položaj u središtu Gornje Kruščice, iznad Razložine i Čičkova prema Rzavu. Njihov je zadatak bio da iskopaju rovove, da neprijatelja puste sasvim blizu, ošinu vatreneг uraganom, te da ga jurišem i gonjenjem, u sadejstvu s ostalim bataljonima, razbiju i unište. Drugi bataljon je branio položaj na liniji od Glavice do Zaboja. Njegov je zadatak bio da prati nastupanje neprijatelja prema položaju Prvog bataljona, da to umješno koristi, da mu se neprimijećeno zabacuje u bok i pozadinu, a kada počne borba, da neprijateljskim jedinicama ne dopusi da se povlače preko Rzava. Treći bataljon je držao položaj desno od Prvog bataljona, nedaleko od Razložine, s osnovnim ciljem da ugrozi bok i pozadinu neprijateljskih jedinica i pomogne Prvom bataljonu da ih lakše razbije i uništi. Četvrti bataljon je štitio brigadnu bolnicu, razmještenu u Brekovu i Velikom vrhu, bliže kotama 933 i 802. Manje jedinice pomenutog

bataljona kontrolisale su komunikacije između Arilja i Ivanjice i prikupljale podatke o neprijatelju.

Pretpostavka Štaba brigade o pravcu nastupanja neprijatelja ubrzo se obistinila. Izdajnici su iz Sirogojna pošli u dvije kolone: jednom preko Bojovića Brda i mosta na Rzavu - da izbiju školi i crkvi u Gornjoj Kruščici, a drugom istočno od Bojovića Brda - da pređu rijeku i stignu u Razložinu i Moravice. U pokretu je došlo do prestrojavanja jedinica ove kolone i njena glavnina se usmjerila prema Preslapu, na položaj jednog bataljona Desete krajiške udarne brigade. Iz toga se vidjelo da četnici nisu otkrili bataljone Prve krajiške i da napad usmjeravaju u drugom pravcu. Pod komandom Bogdana Vukše, jedan bataljon Desete krajiške brigade pružio je žestok otpor nadmoćnom i dobro naoružanom protivniku i morao se povući na pogodnije položaje. Zbog toga su neprijateljske jedinice nešto izdužile sopstveni poredak i umanjile efikasnost vlastitog djelovanja. Njihovu slabost iskoristili su bataljoni Prve krajiške brigade, te su ih energičnim udarom u bok i pozadinu protjerali preko Rzava i Katušnice prema Bojovića Brdu i Sirogojnu. U toku borbe ubijeno je 50, ranjeno 20 i zarobljena su 4 četnika. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, izvjesne količine municije, odjeće i obuće. Bataljoni Prve krajiške brigade nisu imali gubitaka.

Na osnovu naredjenja Pete krajiške udarne divizije, Prva krajiška brigada je noću, 14. maja, izvršila pokret prema Bjeluši i Katićima da zatvori pravac od Ivanjice i prikuplja podatke o neprijatelju. Ujedno je planirano da se, u sadejstvu s jedinicama Desete krajiške brigade, iznenade i potuku četničke jedinice u Štitaru. Potom se namjeravalo na sektor planine Cemernice i polja Rujišta. Ostvarenje ove zamisli unekoliko je ometano nailaskom na položaje njemačkog bataljona, iz sastava 4. motorizovanog puka »Brandenburg«, u rejonu Čemernice. Premda su bili iznenađeni u svom logoru, Nijemci su pružili žestok otpor, ali je sve bilo uzalud - pretrpjeli su osjetne gubitke. Od većeg poraza zaštićeni su djelstvom sopstvenih artiljerijskih i minobacačkih oruđa iz pravca Kušića i pojavom nekoliko tenkova. O toku neplanirane borbe, u Operativnom brigadnom dnevniku je zapisano:

»Naš Četvrti bataljon, koji se kretao naprijed, iznenada je naišao na Nijemce - neprijateljsku izvidnicu od dva vojnika. Naši su ih ubili i napali, oko 5,30 časova, neprijatelja u logoru. Neprijatelj je bio iznenađen i nije se odmah mogao snaći. Situaciju koja se stvorila kod neprijatelja iskoristili su borci našeg Četvrtog bataljona i jačom mitraljeskom vatrom djelstvovali na neprijateljski logor. Bio je otvoren teren pred našima, a Nijemci su držali jednu kotu iznad logora. Usljed djelstva mitraljeske vatre sa ove kote, naši su se povukli na povoljniji položaj. Nijemci su ovdje raspolagali s jednim tenkom, dvije tankete i malim topom. Jačina neprijatelja je bila oko jednog bataljona. Naš Četvrti bataljon pomogao je Prvom bataljonu. Nijemci su ovladali Mutnim vrhom i Belom Stenom i bili su na svojim položajima dok su se naši povukli u Mučanj. Neprijatelj je tukao bacačem i topom naše položaje. U ovoj borbi Nijemci su imali 40-50 mrtvih i ranjenih. Zaplijenjene su 2 puške, nešto municije i 4 bombe. Naši gubici su 2 mrtva i 4 ranjena (1 teže) druga. Izgubljen je 1 puškomitraljez Četvrtog bataljona. Brigada je zauzela položaj na Mučnju. Naša Četvrta i Deseta brigada vodile su borbu s ovim Nijemcima i Kalabićevim četnicima. Nijemci su tukli naše položaje bacačima i topovima. Od ove paljbe nismo imali gubitaka«.

U SUSRET DRUGOM UDARNOM KORPUSU

Izloženi danonoćnim borbama i pokretima u zapadnoj Srbiji, borci Pete krajiške i Druge proleterske divizije priželjkivali su predah i odmor. U takvoj situaciji uslijedilo je naredenje Vrhovnog štaba NOV i POJ da se obje divizije mo-

raju odmoriti, računajući na zaštitu Drugog udarnog korpusa, koji je borbeno djelovao u Crnoj Gori i graničnom području Srbije. Štabu Pete krajiške divizije, iako je sugerisano da se pomenute divizije odmore u rejonu Nove Varoši i Golije, prepušteno je da odluči o njihovom razmještanju. Neprijatelj je, međutim, reagovao dovođenjem pojačanja da divizijama, prije svega, onemogući prolaz prema Goliji, Ibru i Novom Pazaru, a zatim, isto tako, da im onemogući prolaz preko Jadovnika i spajanje s jedinicama Drugog udarnog korpusa. I na pravcu Ljubiša i Nove Varoši bile su raspoređene znatne neprijateljske snage. Donekle nepovoljna situacija nije uticala na Štab Pete krajiške udarne divizije da brigade ne usmjeri prema dolini Lima i Crnoj Gori.

Poslije pomenute borbe s Nijemcima na Čemernici, Štab Prve krajiške brigade je izmijenio ranije usvojeni pokret bataljona i sada ih je usmjerio na Presjeku, da lakše stignu glavninu snagu divizije. Na Beloj Steni zadržan je samo jedan bataljon da štiti pokret ostalih jedinica i odbije napad neprijatelja.

U toku pokreta je otkriveno da se četnička Moravička brigada utaborila u Katićima. Borci Četvrtog bataljona su upućeni da opkole i unište izdajnike. Kratkotrajna i žestoka borba završila se porazom četnika. Neki su ubijeni i ranjeni, a većina ih je bezglavno pobjegla u obližnji neprijateljski garnizon. U borbi je ranjen komandant četničke jedinice, a 9 izdajnika je zarobljeno. Zaplijenjeno je nekoliko pušaka i nešto municije.

Krećući se preko brdovitog i teško prohodnog terena, bez dovoljno hrane, premoreni i gladni borci Prve krajiške brigade su stigli u Amziće i Komorane. Taman se razdanilo, 16. maja, kada je Štab brigade doznao da se u blizini nalazi Uzička četnička brigada. U takvim okolnostima moralo se brzo reagovati i nešto učiniti. Komandant brigade, u dogovoru s političkim komesarom, uputio je Prvi i Četvrti bataljon da napadnu i potuku četnike. Borba je trajala skoro dva sata. Četnici su se žilavo branili i prelazili u manje protivnapade. Na kraju su morali umaći ostavivši 4 mrtva i 2 ranjena. Trojica su, pored toga, uhvaćena u trku i na saslušanju otvoreno govorili kako saraduju s Nijemcima.

I popodnevni časovi nisu prošli bez žestokog okršaja. Nijemci su otkrili ko se nalazi u Komoranima, neopaženo prešli Uvac, iznenadili borce Trećeg bataljona na položaju kod Pavlovića brda i ovladali dominantnom kotom nedaleko od mosta. Uraganska paljba ispunila je dolinu rijeke i okolna brda. Djelovali su neprijateljski minobacači i preorali dobro branjene položaje. Komandant bataljona, i pored izvjesnog iznenađenja, naredio je komandirima četa da borce pokrenu i Nijemce satjeraju u rijeku. Protivnapad je umješno izveden i njemački vojnici su bili primorani da uzmiču. Štiteći jedni druge, oni su odstupili preko Uvea, ali ne svi. Na bojištu su ostavili 10 mrtvih i ranjenih, 1 puškomitraljez, 10 ručnih bombi, nekoliko sanduka municije i druge ratne opreme. U Trećem bataljonu 1 borac je izgubio život, a 2 su teže ranjena.

Nastavljajući naporan pokret i borbena dejstva, borci Prve krajiške udarne brigade stigli su do komunikacije između Prijepolja i Sjenice u namjeri da je pređu i produže prema položajima jedinica Drugog udarnog korpusa. U toku pokreta izviđači su otkrili kod Karaule, mjesta odabranog za prelaz, bataljon Nijemaca i 8 tenkova. Nijemci su iskopali rovove i zaposjeli dominantne visove u okolini. Njihovo neočekivano prisustvo je uticalo na dalji pokret svih brigada Pete krajiške i Druge proleterske divizije. Kakvo je stanje zavlдалo, svjedoči i ova konstatacija iz Ratnog dnevnika komandanta divizije:

»Održali smo sastanak sa štabovima brigada Pete divizije o pitanju prelaska komunikacije Sjenica-Prijepolje. Pošto je neprijatelj pojačao svoje položaje na komunikaciji, između Karaule i Velike Pandurice, a zemljište je tu sasvim otkriveno, odlučili smo da pređemo cestu između sela Gvozd i Milošev Dol. Istina, do tih sela, preko kose Četanice, postoji samo jedna staza, ali smo računali da je moguće njome provesti kolonu.

Izvijestili smo Štab Druge proleterske divizije o našem pravcu pokreta.

U prvi mrak kolona je pošla pravcem selo Međane-Četanica. Po dolasku u Međane doznali smo da stazom preko Četanice mogu proći konji samo pod lakšim tovarom, i to po danu. Imali smo dosta teških ranjenika, nismo htjeli da ih prebacujemo tako lošom stazom, pa smo se vratili na planinu Zlatar.

Ovo nam je bio slab posao: marševali smo cijelu noć bez odmora i morali smo se natrag vratiti. Tako je kad se čovjek na ovako teškom terenu osloni samo na kartu».

Na Zlataru se 18. maja predanilo. Komandant i politički komesar brigade bili su u Štabu divizije kada je odlučivano o narednom pokretu. Tom prilikom je prihvaćeno da se obrazuju dvije kolone, da Prva i Deseta krajiška brigada maršuju preko Kosatice i Sedobra, a Četvrta krajiška prema manastiru Mileševu, u blizini Prijepolja, kako bi tu prešle dobro čuvanu komunikaciju. Pokret je uslijedio 18. maja uveče, pravcem Golo brdo, Kosatica, Sedobro, Dečevo i Lopotnica. U Sedobru je došlo do kraćeg okršaja sa četničkom jedinicom pod komandom zloglasnog Pavia Đurišića. Ne usuđujući se da pruže ozbiljniji otpor, zaplašeni četnici su nestali prema Prijepolju. Sadaje izgledalo daje prolaz preko ceste otvoren, ali... borci Prvog i Drugog bataljona su naišli na Nijemce: zaplamtjela su oružja i uslijedili povici da se neprijatelj uništi. Znajući šta to znači, Nijemci su kratko odolijevali i pobjegli. Na drumu su ostavili teško artiljerijsko oruđe, 4 sanduka granata, 2 radio-stanice, 1 puškomitraljez, 1 strojnicu, 6.500 puščanih metaka, 4 tovarna konja i nešto druge ratne opreme. Uspjeh je odmah iskorišćen za to da se ostalim bataljonima i brigadnoj bolnici omogući da bez zastoja pređu komunikaciju. Stoga je Drugi bataljon odmah zauzeo položaj prema Prijepolju da bi osujetio eventualan nalet neprijateljskih jedinica sa toga pravca.

Prethodnica brigade ubrzo se domogla padina Jadovnika i teško se kretala. Ranjenici na nosilima, među njima i politički komesar čete Duda Jovanić, stoički su savladivali bolove i željeli da što manje budu na plećima drugova.

U toku noći se oglasila artiljerija i granatama zasipala vrleti Jadovnika. Od njenog neprekidnog bombardovanja nije, međutim, bilo gubitaka. Iz Prijepolja su istovremeno krenuli Nijemci da borce Druge čete Drugog bataljona potisnu i ovladaju značajnom komunikacijom. U noći se razvila oštra borba. Nenaviknuti da napadaju po mraku, Nijemci su imali gubitaka i nikako nisu mogli naprijed. Najviše im je smetao puškomitraljez u rukama Desimira Masala, koji nije uzmicao iz zaklona, ali je tom prilikom hrabri puškomitraljezac bio smrtno ranjen.

Tek u svanuće se Drugi bataljon počeo udaljavati od ceste i penjati uz planinske obronke. Iznad glava boraca žiškale su stotine granata, ispaljenih iz brzometnih neprijateljskih topova; svjetlucajući, nestajale su u brojnim uvalama i eksplodirale. Sve to nije omelo uspinjanje izdužene kolone prema vrhovima Jadovnika. A neprijatelj je i dalje preduzimao mjere da to spriječi. Njegovi bombarderi su doletjeli i posijali bombe. Od eksplozije je stradao borac Novak Momčilović i ubrzo je sahranjen uz vojničke počasti, na olistaloj padini planine.

Borci Četvrtog bataljona, s komandantom Savanom Kesićem i političkim komesarom Ivom Orozom, gotovo cio dan su napadali Nijemce, četnike i ustašku miliciju da bi ih protjerali sa padina Jadovnika i najzad su položaje učvrstili iznad Dečeva i Sopotnice. Uveče je uslijedio pokret cijele brigade ka Stranjanima. Put je vodio ispod visova koje su branili neprijateljski vojnici i kolona je povremeno bila izložena puščanoj i mitraljeskoj vatri. Sve se, ipak, završilo bez gubitaka. Prva krajiška brigada prešla je 20. maja most na Limu kod Brodareva i najzad se našla na teritoriji koju su branile jedinice Drugog udarnog korpusa.

U šezdeset sedmodnevnim, gotovo neprekidnim manjim i većim borbama u zapadnoj Srbiji, borci Prve krajiške udarne brigade su ubili i ranili 1.167, a zarobili 179 neprijateljskih vojnika. Od ratnog materijala i oružja je zaplijenjeno

oko 55.000 metaka, 8 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 1 haubica, 6 pištolja, 200 pušaka, 150 ručnih bombi, 128 minobacačkih granata, 3 radio-stanice, 3 pišaće mašine, 1 kamion i 36 konja. Uništeno je 14 kamiona, 4 oklopna vozila, 2 mosta i više kilometara željezničke pruge. Gubici Prve krajiške bili su: 40 mrtvih i 75 ranjenih boraca. Izgubljena su 2 puškomitraljeza, 15 pušaka i 5 konja.

DVOGODIŠNJICA FORMIRANJA BRIGADE

Nekoliko dana odmora je iskorišćeno da se analiziraju minule borbe, ukaže na dobre strane i propuste. Na četnim konferencijama, na partijskim i skojevskim sastancima bilo je dobronamjerne kritike i ukazivanja na slabosti pojedina. Nije izostala i samokritika. Politički komesari su govorili borcima o političkoj situaciji i stanju na ratištima u našoj zemlji i u svijetu.

Prilično pažnje je posvećeno ličnoj higijeni boraca, pranju rublja, čišćenju i krpljenju odjeće i obuće. A kad je najavljena proslava dvogodišnjice formiranja brigade, dotjerivanje za smotru je ubrzano. Borci su se brijali, šišali, čistili oružje. Za kratko vrijeme njihov izgled se izmijenio. Veselo su čavrljali, zbijali šale, orio se smijeh.

Bataljoni su se 25. maja 1944. godine postrojili na izduženoj i rascvjetaloj livadi u Orahovcu, nedaleko od Prijepolja. Vijorila se brigadna ratna zastava. Komandanti bataljona i komandiri četa su pazili na ravnanje i vojnički izgled stroja boraca. Ponekad se piskutavo razlijevalo upozorenje da se oružje pravilnije drži 0 ramenu, da se fišeklje ljepše namjeste ... Pred postrojene borce i starješine izašao je komandant brigade Stevo Rauš, primio gromoglasni raport od Ljubomira Jajčanina Bijelog, propisano otpozdravio i vojnički odsječeno komandovao:

- Pozdrav nadesno!

Stotine glava se okrenulo u označenom pravcu. Oči su prestale treptati. Pred njima se ukazao komandant divizije Milutin Morača, čije su komandantske osobine, neposrednost, razumijevanje, snalažljivost u rukovođenju i u najtežim trenucima, drugarstvo, cijenili i poštovali. Njega su pratili, dok je vršio smotru, komandant i politički komesar brigade i zamjenik komandanta. Došavši na sredinu ispred postrojenih bataljona, Morača je odsječeno izgovorio:

- Smrt fašizmu!

Stotine grla je skoro jednovremeno uzvratilo:

- Sloboda narodu!

Zvonki eho je otplovio preko obližnjih uzvišenja i udolina. Po svemu se vidjelo da su se borci brzo oporavili od dugog marša i borbi u zapadnoj Srbiji, po snijegu i nevremenu, više gladni nego siti, bez dovoljno municije. Na teškoće, na neprebole u dušama, njih je podsjetio i poziv da minutom ćutanja odaju dužnu poštu drugovima palim u borbi protiv neprijatelja. Kratkotrajna tišina je prekinuta nešto neujednačenim glasovima:

- Slava im! ...

O trnovitom i teškom borbenom putu Prve krajiške, o brojnim bitkama u kojima su borci ispoljili hrabrost i umješnost, govorili su komandant i zamjenik političkog komesara brigade. Na kraju komandant divizije borcima poželio da 1 dalje nižu borbene pobjede, da doprinose rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe, da njeguju bratstvo i jedinstvo, drugarstvo i ostale vrline svojstvene udarnicima i proleterima. Kazivanje je završio napomenom da će buduća pokoljenja biti neobično zahvalna svima borcima revolucije zbog njihovih nesebičnih napora da se bore za slobodu svoje domovine, za slobodu i sreću svih onih koji poslije njih dolaze.

Slavlje je nastavljeno fudbalskom utakmicom. Neumorni Slobodan Špegar, organizator priredaba na zelenoj zaravni, provjeravao je da li je sve u redu i dao znak da utakmica počne. Navijači su bučni i bodre svoje ljubimce. Ima i dobacivanja, smišljanja šala i doskočica. Lopta se najviše vrtjela negdje u sredini igrališta i nikako da uleti u gol. S vremenom je igra postala grublja i sudijina pištaljka je sve češće opominjala temperamentne igrače. Komandant bataljona Švan Kesić se pribojavao da se neki od igrača ozbiljnije ne povrijedi i zabrinut je primijetio da je - premalo nosila za ranjene u borbi, a kamoli za igrače. Dušan Karan, iskusni obavještajac, zanijet praćenjem utakmice, hladnokrvno je uzvratio da se niko neće polomiti, da se i ne igra žustro kako se očekivalo. Na drugoj strani nisu izostali glasni komentari da igračima nedostaje - treninga. Na kraju se sve završilo drugarski i pomirljivo.

Poslije dobrog ručka započelo je veselje, koje je duže potrajalo. Uz skladnu pjesmu okrenulo se kolo kozaračko. Iz okolnih sela pristigli su mještani, mlađi i stariji, ljubopitljivo posmatrali borce u zavitanom kolu, brzo zapamtili kako se ono plete i nisu odoljeli da ne počnu i sami pocupkivati. Igralo se, pjevalo i veselilo gotovo do sutona. A tada je naređeno da jedinice odu u okolne zaseoke na večeru i počinak.

POLITIČKO I KULTURNO OBRAZOVANJE

Stalni pokreti i borbe, naročito krajem zime i u rano proljeće, nisu dopustili da se življe i šire, prema zamišljenom planu, sprovodi političko i kulturno obrazovanje boraca i rukovodilaca. U kratkim predasimajedino su politički komesari četa i politički delegati vodova obavještavali borce o najnovijim događajima na bojištima u našoj zemlji i u svijetu. Činjeno je to škrto, na osnovu obavještenja dobivenih od političkih rukovodilaca bataljona i brigade. No i toliko je, ipak, značilo mnogo u danima kada su udruženi neprijatelji napadali sa više strana jedinice Prve krajiške i ostalih brigada u zapadnoj Srbiji.

Na novim položajima bilo je više vremena da se potpunije ostvari plan političkog i kulturnog uzdizanja boraca i rukovodilaca. Njima je najprije trebalo objasniti zašto je uslijedilo povlačenje iz zapadne Srbije u Crnu Goru i Sandžak. Pojedinci su, naime, smatrali daje to neuspjeh, pa su i objašnjenja bila neophodno potrebna. Politički komesar brigade i njegov zamjenik održali su sastanak sa rukovodiocima bataljona i tom prilikom je objašnjeno da su u borbama u zapadnoj Srbiji postignuti dobri rezultati - i vojni i politički. Potom su uslijedile bataljonske konferencije i razgovori o razlozima odlaska iz zapadne Srbije. Borci su shvatili objašnjenje, ali mnogi nisu prećutali da žele da se vrate u krajeve odakle su nedavno otišli. Njihovi razlozi su bili slijedeći: daje neophodno zatrti izdajnike, zavedene ljude oteti od njihovog uticaja i pridobiti za narodnooslobodilačku borbu. Povratak je, valja reći, priželjkivan i zbog nekih pogodnosti, na primjer bolje ishrane.

Izuzetnija pažnja je poklanjana osposobljavanju političkih delegata vodova. O tome je politički komesar brigade Mladen Marin, u izvještaju upućenom političkom komesaru divizije Iliji Materiću, pored ostalog obavijestio:

»Održali smo sastanak s političkim komesarima bataljona i četa. Raspravljali smo o stanju u bataljonima, konstatujući kao problem uzdizanje naših vodnih delegata, koji su dosad u svom radu pokazali prilično slabe rezultate. Stoga njihov autoritet nije na visini«.

S obzirom na to da kulturno-obrazovni nivo boraca nije bio zadovoljavajući, planom političkog rada je predviđeno i organizovanje više kulturnih predavanja. Za predavače su određeni najvrjedniji znalci pojedinih tema, koje su, inače, bile zanimljive i neophodno ih je nabrojati: o postanku Zemlje i njenim fazama

razvoja, o Kant-Laplasovoj teoriji, postanku i razvitku čovjeka, Sunčevom sistemu, obrtanju Zemlje oko Sunca i oko svoje osi, obrtanju Mjeseca oko Zemlje i o Mjesečevim mjenama, geografskom pregledu Evrope, istorijskom razvitku naroda, njihovoj rasprostranjenosti i seobama, slovenskom narodu, geografskom pregledu južnoslovenskih zemalja, južnim Slovenima i njihovoj istoriji, geografiji i istoriji Srbije.

Kulturno-zabavna predavanja držana su naizmjenično s političkim i borci su se trudili da što više nauče. Mnogi su bilježili kazivanja predavača i kasnije ih koristili da obogate lična znanja i drugima pomognu u tumačenju raznih pojava. Učvršćenju moralno-političkog stanja doprinosili su svakodnevni razgovori boraca i rukovodilaca, drugarski odnosi, briga o ljudima, procjene političke situacije i potpuno informisanje.«

NA POLOŽAJIMA U SANDŽAKU

Odlukom Štaba Drugog udarnog korpusa od 24. maja, Peta krajiška udarna divizija preuzela je položaje Trideset sedme udarne divizije, na lijevoj obali Lima, u zoni Brodarevo-Prijepolje, a Druga proleterska divizija položaje u rejonu Berana i Andrijevice.

Na osnovu zapovijesti Štaba Pete krajiške udarne divizije, njene jedinice su posjele položaje koje su držale Treća i Četvrta sandžačka i Osmo crnogorska udarna brigada. Prva krajiška preuzela je položaje Osme crnogorske brigade u području Kruševa, Vinicke i Skokuća na lijevoj obali Lima, pet kilometara južno od Prijepolja, i zatvorila pravac Prijepolje-Brodarevo. Četvrta krajiška je došla na položaje Četvrte sandžačke brigade na prostoru Podkrajci, Mijakovići, Vlahovići i štitila pravac od Pljevalja, Burova i Levertare. Deseta krajiška smijenila je Treću sandžačku brigadu na položaju u širem rejonu Kamene gore i bila spremna da, u slučaju potrebe, interveniše u pravcu Pljevalja i Prijepolja. Za odbranu Pljevalja, Prijepolja i okolnih uporišta, Nijemci su angažovali dijelove 181. pješadijske divizije, Pljevaljsku četničku brigadu i 1.000 četnika sa područja Kalinovika i Foče. Poslije dolaska Udarne grupe divizija u Sandžak, 181. njemačka divizija je ojačana sa dva bataljona njemačke SS-divizije »Princ Eugen«.

Kraći odmor boraca Prve krajiške se završio odlaskom na nove položaje, preuzete od boraca Osme crnogorske udarne brigade. Nešto kasnije pomenuti položaji prepušteni su jedinicama Desete krajiške udarne brigade, a bataljoni Prve krajiške usmjereni su prema Mioski, Ratajskoj i Kolovratu da napadaju i uznemiravaju protivnika. Cilj napadaje bio da se neprijatelju nanese što veći gubici, da se primora da ostane u garnizonima i uporištima i defanzivno djeluje. U višednevnim napadima neprijatelj je imao gubitaka u živoj sili i ratnom materijalu: oko 20 mrtvih i ranjenih vojnika, te nešto oružja, municije i odjeće. Bataljoni Prve krajiške brigade, koji su naizmjenično izvodili napade, imali su 1 mrtvog i 3 ranjena borca.

Neprijatelj se ubrzo uvjerio da nema nikakve koristi od pasivne odbrane i primijenio je novu taktiku. Na pojedinim pravcima je preduzeo žešće napade i inicijativu uzimao u sopstvene ruke. Tako su bataljoni Prve krajiške ponegdje bili primorani da vode odbrambene borbe, a to je bilo najnepovoljnije rješenje.

Drugog juna, u svanuće, na udaru neprijatelja, na položajima kod Skokuća, našli su se borci Drugog bataljona, s komandantom Danom Racom i političkim komesarom Žikom Mijatovićem. Na njih se najprije sručila precizna artiljerijska i minobacačka kanonada. Granate su dolijetale u zaklone i rovove i prosto ih prerovale. Za to vrijeme pristizale su neprijateljske kolone iz tri pravca: od Mioske prema Skokućama, od Kolovrata i Ratajske, zatim od Ploča prema Karoševini. Nadmoćnom protivniku, stalno potpomaganom artiljerijskom i minoba-

čačkom vatrom, teško se moglo oduprijeti, te se Drugi bataljon povukao na pogodniju borbenu liniju, s tim da u prvoj pogodnoj prilici pređe u protivnapad. I doista, ubrzo su komandiri četa, pod eksplozijom granata unaokolo, vodnicima davali uputstva kako da iznenade i odbiju neprijatelja. Žestok protivnapad tako je zbunio neprijateljske vojnike da su brzo pokazali leđa bježeći na polazne položaje. Njih nekoliko je u trku pokošeno i nisu ni odnijeti s bojišta.

U Štabu brigade, s komandantom Stevom Raušem i političkim komesarom Mlađom Marinom, donijeta je odluka da se neprijatelju nikako ne dopusti da razvija sopstvenu inicijativu i organizuje napadna dejstva. To se moglo suzbiti jedino napadima na njegova uporišta i garnizone. Stoga je planirano da se noću, 5. i 6. juna neprijatelj napadne i tuče na širem prostoru. Prvi bataljon je upućen na neprijatelja u Mioski, Drugi na onog u Rujanskom gumnu, Ratajskoj i Kolovratu, a Treći na neprijatelja u Selješnici. Četvrti bataljon je zadržan u rezervi. Štabovi bataljona raspolagali su podacima da pomenuta mjesta brane Nijemci, četnici, nedicevci i neprijateljska milicija.

Na Mioski nije išlo lako. Prvi bataljon je dočekan ubitačnom vatrom i riješenošću neprijateljskih vojnika da olako ne ustuknu. Njima su pomagale četničke jedinice, raspoređene na visovima iznad druge obale Lima, u Ivanju, Medevu, Čauševićima, Jusovića kuli i Ibanovcu, odakle su naizmjenično otvarale vatru i ometale nastupanje. Borcima je toliko smetalo pripucavanje u bok streljačkog stroja da se nisu mogli upustiti u žešći okršaj i postići veći uspjeh.

Borci Drugog bataljona iznenadili su i uništili vod njemačkih vojnika u Rujanskom gumnu i zauzeli Kolovrat. Na utvrđenom uzvišenju njemačke vojnike iznenadili su i desetkovali bombaši i puškomitraljesci Treće čete. Njih je, umjesto Jovana Stojanovića Čolina, upućenog na kurs, predvodio takođe odvažni i dovitljivi Branko Stojanović, cijenjen i omiljen među drugovima, s kojim je dijelio dobro i zlo. Bombaška deseterina se uputila kroz šumu i popela na uzvišenje. Svuda je vladao mir; gust mrak je pokrivaio zemlju i bombaši nisu mogli vidjeti kuda gaze. Petar Rakić, s puškomitraljezom u ruci, iznenada je zakačio neki konopac, zastao i prignuo se zemlji. Za njim su se povelili ostali bombaši, trenutak zaustavili dah i napregnutih čula očekivali šta će dalje biti. U blizini nije odjeknula eksplozija nagazne mine i pucanj oružja. Dogodilo se nešto drugo! Iz obližnjeg šatora izašao je njemački oficir, zaputio se na stranu suprotnu od pritajenih bombaša i došao grupi vojnika koji su spavali pod otvorenim nebom. Neki su i hrkali. Očevidno se nisu nadali da ih neko može otkriti i iznenaditi na uzvišenju obraslom listopadnim žbunjem. Bombaši su sačekali da se oficir vrati u šator i priligne.

Ujedno je dogovoreno, razumije se, šapatom, ko će prvi baciti bombu na šatore u blizini, zatim na vojnike na otvorenom prostoru i u rovovima. Pripremljeno je 16 ručnih bombi, takozvanih kašikara, velike razorne moći i nestrpljivo se čekalo kada će prva da poleti i zagrmi.

Vatreni bljesak je raznio, gotovo u isto vrijeme, oba šatora i njemačke oficire. Eksplozije bombi zaredale su i na otvorenom prostoru i pokosile više njemačkih vojnika. Preživjeli su bunovni poskakali da pruže otpor ali se nisu snalazili. Neki su nalijetali na puškomitraljeske rafale na planinskoj ravni i ostajali nepomični u niskom rastinju.

Manje grupe su birale najkraći pravac za Prijepolje i pružale otpor. Za njima su krenuli bombaši, da ih sustignu i razoružaju. Opasnost je vrebala iz žbunova, iza stabala i planinskih vododerina. Na ivici uzvišenja bili su ranjeni dosta teško Branko Stanković i Petar Rakić; oni nisu mogli naprijed. U nevolji su jedan drugom ukazivali pomoć i bauljali da se izvuku iz vatrenog pakla. Sporo su odmicali i teže se orijentisali. U najtežem trenutku, kad su pomislili da se živi neće izvuci, u pomoć su im priskočili Gojko Ličina i Todor Vujasinović, na leđima ih odnijeli do bolničarke Jovanke Obradović da im previje teške rane. Bombaši su, u stvari,

bili samo prethodnica četi koje je napala njemačke vojnike na širem prostoru Kolovrata i nanijela im teške gubitke.

Njemačkim jedinicama na Kolovratu u pomoć su pohitali kamioni vojnika iz Prijepolja, šticeeni jednim tenkom, ali nisu stigli daleko. Njih je četa boraca Drugog bataljona zasula ručnim bombama i puškomitraljeskom vatrom. Kamioni su za tren pretvoreni u plamene buktinje, neki su vojnici ubijeni, a preživjeli su potražili zaštitu tenka. Na kraju su odstupili u polazni garnizon. U borbi je ubijeno i ranjeno 40 neprijateljskih vojnika, 1 je zarobljen, a zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 15 pušaka, 2 tromblonske puške, 8.000 metaka, 40 tromblonskih bombi, 1 radio-stanica, 3 dvogleda, 1 telefonski aparat, nešto odjeće i obuće i ostale ratne opreme.

U poređenju s neprijateljem, bataljoni su imali neznatne gubitke: 1 mrtvog i 5 ranjenih boraca.

Uspjesi su doprinijeli da borbena aktivnost postane i raznovrsnija. Rušena je i minirana komunikacija Prijepolje-Pljevlja i Brodarevo-Prijepolje da bi se onemogućio saobraćaj motorizovanim kolonama. Dobro maskirane mine, pored ostalog, raznijele su istočno od Seljašnice jedan kamion s prikolicom i motocikl i neprijatelja upozorile da opreznije izlazi na komunikacije.

Uzoru 11. juna njemačke jedinice iz sastava 7. SS-divizije »Princ Eugen« pošle su u napad iz nekoliko pravaca: od Vijenca, Starog Sela i Gračanice, na komunikaciji sedam kilometara južno od Prijepolja. Nijemcima je najprije pošlo za rukom da potisnu Četvrti bataljon sa Vukovog orda, a nešto kasnije Treći sa sjevernih padina Kamene Gore i Drugi bataljon sa Skokuća. Uporno nastupajući, neprijateljske jedinice su u podne ovladale Kozicom, Kamenom Gorom i Skokućama. S druge strane, na pravcu Mioska-Gračanica, Nijemci su izbili blizu Starog Sela i zastali kod porušenog mosta na Gračanici. U složenoj borbenoj situaciji Štab brigade je procijenio daje teško uspješno braniti dosta širok front i raspoloživim snagama osujetiti napredovanje neprijatelja. U svemu je obaviješten i Štab divizije. Komandant Milutin Morača i politički komesar Ilija Materić su odlučili da se jedinice Desete krajiške udarne brigade hitno upute prema Obordu da tamo iznenade i ugroze neprijatelja. Istovremeno je uspostavljena veza s jednim bataljonom Osme crnogorske brigade koji je pritekao u pomoć Prvom bataljonu Prve krajiške udarne da zajedno zaustave nastupanje neprijateljeve kolone. Razvila se žestoka borba. Komandant Prvog bataljona je uvidio da se neprijatelj može savladati jurišem i komandirima četa je naredio da borce pokrenu iz busija. U pucnjavu se slio neujednačeni eho s grominjanjem ručnih bombi. Njemački vojnici su okretali leđa i uzimali. Neki su uskakali u vozila i zaplašeni otvarali vatru. Dva kamiona su ostala na drumu i u njima veći broj mrtvih neprijateljskih vojnika.

U popodnevnim časovima, sa pravca Oborda, gotovo trčećim korakom stigli su borci Desete krajiške brigade, udarili u leđa neprijatelju na Kamenoj Gori i izazvali pometnju u njegovim redovima. U isto vrijeme, s čela, u napad su krenuli i bataljoni Prve krajiške brigade. Neprijatelj se tako našao između dvije ubitačne vatre i pokušavao se izvući. Trpio je osjetne gubitke i bacao ratnu opremu da lakše uzmiče. Na kraju, Nijemci su se dali u paničan bijeg i mnogi su pali pokošeni hicima iz pušaka i puškomitraljeza.

Protivnapadom Prvog bataljona kod Mioske i Starog Sela, u sadejstvu s jednim bataljonom Osme crnogorske brigade, neprijatelj je bio primoran da se povuče u Prijepolje. Protivudarima su vraćeni ranije izgubljeni položaji, ali su bataljoni sada Dili nešto drukčije raspoređeni. Na kraju se moglo sagledati i kakvi su gubici nanijeti protivniku u živoj sili i ratnom materijalu. Ubijeno ie 95, a ranjeno 120 neprijateljskih vojnika; ubijeno ie 50 konja; uništena su 3 kamiona i 9 gumenih čamaca. Zaplijenjena su 2 minobacača, 4 radio-stanice, 1 gumeni čamac, 150 minobacačkih granata, 15.000 pušanih metaka i uhvaćeno 20 konja iz neprijateljske komore.

Život je izgubilo 7 boraca, a 11 boraca je ranjeno.

STALNI SUDARI I ČARKE

Borbena situacija je zahtijevala da bataljoni Prve krajiške posjednu nove položaje, sačekaju i tuku žilavog protivnika. Stoga je Štab brigade odlučio da Prvi bataljon drži položaj na Viničkom brdu i Vranjoj stijeni, Drugi na Skokućama i Karoševini, Treći u Kozici i Kamenj Gori, a Četvrti na Vukovom brdu. Njihov zadatak je bio da stalno ugrožavaju neprijateljske utvrđene položaje u Mioski, Rujanskom Guvnu, Kolovratu i Seljašnici. Često su preduzimani i napadi. Neprijatelju je to smetalo, slabilo njegovu udarnu i ofanzivnu moć, primoralo ga, iz dana u dan, da se utvrđuje i grčevito brani. Tako je potrajalo dok nije dobio svježa pojačanja, zapravo dva bataljona borbeno dobro uvježbane 7. SS-divizije »Princ Eugen«. A potom su uslijedili manji protivudari. Komandant i politički komesar brigade, s najbližim saradnicima, na osnovu podataka dobivenih obavještajnim putem, bez dvoumljenja su procijenili da se neprijatelj želi osloboditi čestih napada, ovladati širim prostorom i preuzeti borbenu inicijativu. To se potvrdilo 11. juna ujutru, kada su dijelovi 181. pješadijske i 7. SS-divizije »Princ Eugen«, nedicevci i neprijateljska milicija, uz podršku tenkova, najprije napali Prvi i Drugi bataljon Prve krajiške brigade i primorali ih da se povlače s položaja ispred Mioske. S druge strane, na pravcu prema Kamenj Gori, jedan njemački bataljon, iz sastava divizije »Princ Eugen« domogao se Đurđevih vrhova, tu se utvrdio, minobacačkom vatrom žestoko zasuo položaje Trećeg bataljona Prve krajiške i bataljona Desete krajiške brigade na padinama teško prohodne Kamenj Gore. U toku dana neprijatelj je ovladao linijom Vukovo brdo, Kozice, Crni vrh, Kamena Gora i Skokuće. Štabovi Prve krajiške i Osme crnogorske brigade razradili su plan zajedničkog sadejstva i odlučili da se noću 13. i 14. juna preduzmu oštriji napadi. Šest bataljona je stupilo u borbu na području od Kruševa do Skokuća. Borba je bila vrlo oštra. Neprijateljske jedinice su se uporno i grčevito branile i odbile više juriša. Višečasovni noćni okršaj završio se povlačenjem svih bataljona na polazne položaje. Sve to nije prošlo i bez gubitaka: 6 boraca je izgubilo život, a 5 je ranjeno.

Sutradan je neprijatelj postao drskiji i počeo je mjestimično preduzimati napade. Odbijen je snažnom i preciznom vatrom. Imao je gubitaka u živoj sili i ratnoj tehnici. Neznatno preimućstvo esesovce nije ohrabrilo da duže ostanu na Đurđevim vrhovima. Plašili su se noćnog napada i skoro neprimijećeni otišli prema Kašici i Hrtu.

Široki prostor, planinske vrhove i padine, udoline i rječice, neočekivano je prekrila gusta magla i potpuno sakrila vidike. Neprijatelj se pribojavao iznenađenja na dostignutim položajima i počeo se povlačiti. Magla mu je unekoliko pomogla da to izvodi krišom i bez opaljenog metka. Patrole su, ipak, otkrile šta se dešava. Štab brigade nije oklijevao da naredi da svi bataljoni preduzmu gonjenje protivnika. O toku borbe, u izvještaju Štaba Pete krajiške divizije od 18. juna 1944. godine piše:

»Čim je primijećeno da se neprijatelj povlači, sve jedinice Prve brigade krenule su da ga gone i razbile su jednu njegovu kolonu na pravcu sela Rajčevići, na koti 1213, čisteći sela Hrte i Nikoliće. Neprijatelj se zadržao na koti 1093, sjeverno od sela Bačulovine«.

Napomenutom uzvišenju neprijateljske jedinice kopale su rovove i zaklone da lakše odbijaju napade i sopstvenim kolonama štite odstupnicu. Dva bataljona Prve krajiške su upućena da neprijatelja zbate i protjeraju sa kote 1093. Borci su žestoko jurišali na neprijateljska vatrena gnijezda, ali ih nisu mogli neutralisati. Za to vrijeme glavnina neprijateljskih snaga se nesmetano povukla i posjela nove položaje. U borbi je zaplijenjen 1 puškomitraljez, 2 sanduka tromblonskih bombi, 2 konja i nešto druge ratne opreme. Neprijateljski gubici u ljudstvu su nepoznati. Ranjeno je 13 boraca Prve krajiške brigade.

Cijelog dana 15. juna vladalo je zatišje. Bataljoni su iskoristili predah da se odmore, izviđaju i pripreme za naredne akcije. Sa položaja Vranja stijena, Viničko brdo, Stojčevsko brdo i Duge njive, bataljoni su čestim prepadima uznemiravali neprijatelja u Skokućama, Mioski i drugim mjestima i nanosili mu osjetne gubitke.

U noćnom napadu 16. i 17. juna Četvrti bataljon potukao je Pljevaljsku četničku brigadu u rejonu Zvijezde, dva kilometra sjeverno od Karoševine. Tom prilikom je ubijeno 13 izdajnika, a zaplijenjena su 3 puškomitraljeza, 3 puške, 30 ručnih bombi, nešto municije i druge ratne opreme.

Jedinicama Prve krajiške brigade četnici su suviše smetali pripucavanjem sa velike udaljenosti i bježanjem kad je trebalo prihvatiti borbu. Stogaje traženo kako da im se doskoči. Bataljoni su nastojali da izviđanjem i obavještajnim kanalima dobiju što više podataka o četničkim jedinicama. A onda su Prvi i Drugi bataljon napali protivnika na lijevoj obali Lima, kod Straševca, Rujanskog guma, Kolovrata, Ratajske i Mioske, a Treći i Četvrti bataljon pregazili su Lim kod Divaca, jugozapadno od kote 553, da četnicima prirede iznenađenje.

Na desnoj obali Lima, borci Trećeg bataljona nastupali su pravcem: Zabuda, Celinjak, Vratanja, Ranovići, Koševina, a borci Četvrtog prema Dobovi, Oborcima, Ivanju i Medencu. Napad na neprijatelja je počeo u predviđeno vrijeme, 29. juna u 22 časa, ali nije postignut željeni uspjeh, jer su minobacači počeli nanositi gubitke sopstvenim jedinicama. O tome nesporazumu u toku borbe, u izvještaju Štaba brigade od 30. juna 1944. godine zapisano je ovo:

»Pošto su bataljoni na desnoj obali rijeke Lima dobili znake raspoznavanja i dobre vodiče, to su krenuli i opkolili navedena sela u kojima su se nalazili četnici, a jednu četu ubacili u samo selo i tu se razvila borba. Cim je planuo prvi plotun pušaka i mitraljeza u selu, bacačije su počele da tuku minama selo i tom prilikom od naših mina poginulo je 7 naših drugova i 9 ranjeno, od kojih 8 teže i 1 lakše. Ta dva bacačka odjeljenja tukla su ove položaje na svoju ruku i bez naređenja, te kad su te mine nanijele gubitke ovoj četi u selu, nastala je pometnja, tako da su četnici uspjeli da pobjegnu iz navedenih sela, jednim dijelom putem niz Lim u pravcu Prijepolja, a drugim dijelom iz sela Dolova putem kojim se kretao Treći bataljon sa Koševine, te su napali Treći bataljon s leđa, ali nisu uspjeli da mu nanesu nikakve žrtve, već ih je Treći bataljon dijelom razbio i protjerao u pravcu ceste Sjenica-Prijepolje.

Bataljoni na lijevoj obali rijeke Lima uspjeli su protjerati neprijatelja sa Straševca, iz Ratajske, i lijevo krilo Drugog bataljona izbilo je na raskršnicu ceste Prijepolje-Mioska i Prijepolje-Pljevlja, nđ Kolovrat, gdje su borci pomlatili priličan broj Nijemaca i zaplijenili 1 top sa nekoliko granata, koji su izvukli.

Prvi i Drugi bataljon u cjelini su izvršili dobivene zadatke, protivniku nanijeti osjetne gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu. Ovo je, ujedno, bila i posljednja ozbiljnija borba jedinica Prve krajiške udarne brigade na teritoriji Sandžaka, ne računajući čarke s manjim neprijateljskim jedinicama.

Boravkom u Sandžaku, borci Prve krajiške, pored nekoliko zapaženih pobjeda nad neprijateljem, dosta su se oporavili, bolje odjenuli i naoružali. Njima je, zapravo, pristizala saveznička pomoć u ratnom materijalu, odjeći i obući. Mnogi su dobili engleske vojničke uniforme, od vunenog zelenkastožučkastog štofa, i zadovoljno se osmjehivali. S obučom je išlo teže i bilo je neprijatnosti. Cipele su, po pravilu, bile tijesne i u njih je teško moglo ući gorštačko stopalo. U neprilici se rodila i dovrtljivost: cipele su sječene da se tako rašire i obuju. Na račun drugova koji su prepravljali obuću bilo je pošalica i zadirkivanja.

I odlazak teških ranjenika, sa našeg aerodroma kod Berana, na liječenje u savezničke bolnice u Italiji značilo je mnogo za pokretljivost i jačanje udarne moći Pete krajiške divizije i Prve krajiške brigade. Više se nisu morali odvajati zdravi borci da pleća podmeću pod nosila s teškim ranjenicima. A lakši ranjenici

uglavnom bi rane brzo zaliječili u brigadnoj bolnici i odmah se osposobljeni vraćali u borbeni stroj. U svom Ratnom dnevniku, Milutin Morača jezgrovito je dočarao te dane:

»Boravak u Sandžaku mnogo je koristio našim jedinicama. Prije svega, dobili smo dovoljno municije, automatskog oružja i sanitetskog materijala. Sa dobivenom odjećom i obučom podmirili smo dvije trećine našeg ljudstva.

Pojačali smo vojno-politički rad u jedinicama. Održali smo tri kratka niža vojna kursa i dva politička kursa.

Takođe smo izveli jednomjesečno takmičenje jedinica po svim sektorima njihove djelatnosti - od uspjeha u borbi do vojno-političkog rada u jedinici i kulturno-političkog rada u narodu. Ovo takmičenje smo organizovali u čast trogodišnjice narodnog ustanka u Bosanskoj krajini«.

ODLUČNO NASTUPANJE U SRBIJI

U Vrhovnom štabu NOV i POJ, pod neposrednim rukovodstvom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, u maju je razrađen plan za konačni poraz okupatora i njegovih pomagača u Srbiji. Bilo je predviđeno da se formiraju tri operativne grupe za borbeno nastupanje u zapadnu i jugoistočnu Srbiju. Prvu grupu će sačinjavati Dvanaesti udarni korpus, drugu Prvi proletherski udarni korpus, a treću Operativna grupa divizija, u čijem će sastavu biti Druga proletherska, Peta krajiška udarna i Sedamnaesta udarna divizija.

Događaji su usloveli da Operativna grupa divizija, na osnovu naređenja Vrhovnog komandanta, prva nastupa, krajem jula, prema Ibru, ovlada Kopaonikom i pomogne partizanskim jedinicama u jugoistočnoj Srbiji, koje su bile izložene žestokim napadima udruženih neprijatelja. Prvi proletherski korpus je krenuo, u drugoj polovini avgusta, sa teritorije Crne Gore u zapadnu Srbiju, a Dvanaesti udarni korpus, početkom septembra, kada je forsirao Drinu i produžio u Mačvu. Ovom operacijom započelo je sprovođenje u život plana Vrhovnog štaba o prenošenju težišta dejstava Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju.

U sastavu Operativne grupe divizija, zapravo u Petoj krajiškoj diviziji, Prva krajiška brigada je dobila veoma složene i teške borbene zadatke. Da bi ih izvršila, ona je položaje oko Prijepolja prepustila jedinicama Trideset sedme udarne divizije i 20. jula došla u širi rejon Brodareva. U to vrijeme slabije neprijateljske snage kontrolisale su desnu obalu Lima i nisu ispoljavale znatniju borbenu aktivnost. To je pogodovalo jedinicama Prve krajiške da se više odmire i pripreme za naredne marševe i borbe. Štab brigade i stabovi bataljona koristili su zatišje da jedinice vojno i politički pripreme da izdrže i najteže psihofizičke napore u borbenom pohodu prema Ibru i dalje.

U skladu s odlukom Štaba Pete krajiške divizije, Prva krajiška brigada je pošla u širi rejon Berana. Brojni mještani su se okupili na zbornom mjestu bataljona da im požele srećan put i da postizu pobjede nad neprijateljem. Ispraćaj nije prošao bez pjesme i veselja. Sve je to potvrđivalo da su krajiški borci, srčanošću i pravilnim ophođenjem, zadobili velike simpatije i povjerenje naroda Sandžaka. A to je borcima davalo poleta da i dalje ulažu ogromne napore kako bi svom narodu što prije izvojevali slobodu.

Nijemci su osjetili šta se priprema, odmah preduzeli ofanzivne mjere da ometu nastupanje Operativne grupe divizija iz Crne Gore u Srbiju i njihovo prikupljanje u rejonu Berana, Andrijevice i Kolašina. Kod Čakora i Andrijevice angažovana je 21. SS-divizija »Skenderbeg«, 14. puk 7. SS-divizije »Princ Eugen« i borbena grupa »Stripel«. Od planine Kamber i Turjaka prema Beranama usmjerena je njemačka borbena grupa »Bendl«, a od Bioča i rječice Lešnice, na pravcu Bijelog Polja i Berana, trebala je da nastupa legionarska grupa »Krempler«.

U operaciji su učestvovala još neke njemačke i kvislinške jedinice koje su bile u rejonu Prijepolja i Nove Varoši.

Napadajući od Plava, u vremenu od 18. do 21. jula, Nijemci su potisli Devetu brigadu Treće udarne divizije i Drugu proletersku brigadu, zauzeli Andrijevicu i ugrozili Berane. Sve se to događalo u vrijeme pokreta Prve krajiške i ostalih brigada Pete krajiške udarne divizije.

U novonastaloj i donekle nepovoljnoj situaciji, Štab Drugog udarnog korpusa, u namjeri da se neprijatelj opkoli i uništi, uveo je u borbu Petu krajišku i Sedamnaestu udarnu diviziju.

Ojačana Četvrtom proleterskom brigadom i jednim artiljerijskim divizionom, Peta krajiška divizija imala je zadatak da neprijatelja savlada na Čakoru, Sjekirici, Visibabi i Balju, da mu onemogući vezu sa Peći, da ga primora da napusti sektor Andrijevice. Zapadno i južno od Andrijevice neprijatelja je napadala Treća udarna, a sa sjevera Druga proleterska divizija. Sedamnaesta udarna divizija imala je zadatak da protivnika tuče na sektoru Kacubera i Turjaka.

Štab pete krajiške divizije uputio je Prvu krajišku, zajedno sa Četvrtom proleterskom crnogorskom brigadom, da napadaju i tuku neprijatelja u rejonu Žarkog krša, Murine, Visibabe i Balja, a Četvrtu krajišku i dva bataljona Desete krajiške brigade u napad na Čakor i Djevojački krš.

Borci su žurili preko krševa i kamenjara da se približe neprijateljskim položajima. Štab brigade je procijenio da je neophodno izvršiti izvjesne političke pripreme prije otpočinjanja borbe. Uslijedili su kraći zastanci i borcima je objašnjeno da uspješno savlađivanje neprijatelja znači i uklanjanje ozbiljne prepreke na putu za Srbiju. Na licima boraca primjećivala se ozbiljnost. Neki su tiho izgovarali da će uložiti maksimum napora i time potvrđivali raspoloženje ostalih.

U sumrak 23. jula borci Prve krajiške krenuli su u napad na neprijatelja. Teško prohodno i strmo zemljište dosta im je smetalo u približavanju rovovima i vatrenim gnijezdima. Na njihovu vatru uzvraćeno im je pravim vatrenim uraganom. Esesovci nisu štedjeli municiju i ručne bombe. Pokriveno i neravno zemljište pružalo je dovoljno zaklona i gubici su donekle izbjegavani. Upornim nastupanjem, u sadejstvu s bataljonima Četvrte proleterske crnogorske, očišćen je znatan prostor i neprijatelj savladan u uporištu Murini. Uspjeh je, ipak, bio djelimičan, jer esesovci nisu zbačeni sa Visibabe i Balja. Dok se u Štabu brigade razmišljalo kako da se to učini, počelo je svanjivati i znatne su neprijateljske snage već pošle u protivnapad. Žestoki sudar završio se napuštanjem Murine i posjedanjem položaja u blizini. Okršaj je najduže trajao na kosama ispred Murine, Visibabe i Balja. I crnogorski proleter i ulagali su velike napore da neprijatelja protjeraju sa dominantnih uzvišenja. Iz časa u čas borba je primila sve oštrije karakter. Bilo je juriša sjedne i druge strane. Esesovci su protjerani iz Murine, sa uzvišenja Džamija i Balja, ali su se grupisali na Visibabi i Jerininoj glavi, te odatle pružali žestok otpor, očito ne namjeravajući da odstupe.

Zauzimanjem Čakora i Djevojačkog krša, bataljoni Četvrte i Desete krajiške brigade presjekli su neprijatelju odstupnicu u Peć i spriječili pristizanje pojačanja.

U toku noći između 24. i 25. jula, zajedno sa crnogorskim proleterima, jedinice Prve krajiške počele su opkoljavati i ugrožavati protivnika u rejonu Visibabe i Jerinine glave. Videći da se mogu naći u vatrenom obruču, bez mogućnosti da se odbrane, Nijemci i kvislinzi su potisnuti prema Andrijevi. Okruženje u Andrijevi nisu izbjegli, ali su se grčevito branili. Avionima im je dopremana hrana, municija i ostali ratni materijal.

Narednog dana bataljoni Prve krajiške imali su slijedeći raspored:

Prvi bataljon - na Sjekirici, u bunkerima i rovovima koji su dominirali komunikacijom između Andrijevice i Čakora; odbijao je bezobzirne juriše

neprijateljskih vojnika koji su željeli da izgubljeno povrate i zaštite značajnu komunikaciju.

Drugi bataljon je vodio žestoke borbe u širem rejonu Murine.

Treći i Četvrti bataljon, po naređenju komandanta divizije Milutina Morače, povučeni su iz borbe i smješteni pozadi položaja Prvog bataljona da se pripreme za noćni napad na neprijatelja u Plavu.

Štab brigade i prištapske jedinice su, takođe, u rejonu borbenih dejstava Prvog bataljona.

Pred veče je kurir donio pismeno naređenje Štaba Pete divizije da dva bataljona Prve krajiške, u sadejstvu s jedinicama Četvrte crnogorske proletherske brigade, zauzmu Plav, da se borbe obustave na ostalim položajima, jedinice u t-oku noći i ujutru prikupe na Sjekirici i sačekaju uputstvo za naredne pokrete i okršaje. Štab brigade je odlučio da politički komesar brigade Mladen Marin koordinira napade Trećeg i Četvrtog bataljona. Plav je zauzet lakše nego što se očekivalo. Zaplijenjene su znatne količine municije, hrane, odjeće i druge ratne opreme. Plijen nije sasvim iskorišćen zbog žurbe bataljona da na vrijeme stignu na Sjekiricu. Zato je uništen da ne koristi protivniku. Osvajanjem Džamije, Murine, Plava, Gusinja i ostalih uporišta od jedinica Prve krajiške i Četvrte proletherske crnogorske brigade, jakoj neprijateljskoj grupaciji spriječeno je povlačenje u Albaniju, čime je okružena i dovedena u težak položaj.

Naređenjem Štaba Drugog udarnog korpusa od 26. jula uveče, jedinice Pete krajiške divizije i Četvrta crnogorska proletherska brigada izvučene su iz borbe u rejon Kaludre i Zagorja da dobiju nove zadatke. To je učinjeno zbog naređenja vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita da Operativna grupa divizija, bez obzira na borbenu situaciju u okolini Andrijevice i Čakora, odmah krene u Srbiju.

Štab Pete krajiške udarne divizije upozorio je Štab Prve krajiške brigade da će Nijemci pokušati da zauzmu Sjekiricu, dominantni položaj iznad drumu od Andrijevice do Čakora i da se pojača budnost. Na osnovu podataka dobivenih od štabova bataljona da se Nijemci povlače u Andrievicu, komandant brigade nije preduzeo odgovarajuće mjere da se najdominantniji vis dovoljno obezbijedi. Nijemci su iskoristili tu neopreznost da prirede iznenađenje. Njihova kolona je neprimijećena došla od Visibabe na Sjekiricu i posjela nešto ranije izgubljene položaje. Prisustvo Nijemaca na vrhu Sjekirice znatno je otežalo povratak Trećeg i Četvrtog bataljona iz Plava i Gusinja i Drugog bataljona od Murine u sastav brigade.

O tome kako je položaj napušten i budnost oslabila, komandant brigade je izjavio:

»Pred ponoć mij je došao komandant Prvog bataljona i tražio da se borci povuku pozadi položaja, u šumu, da založe vatru, zbog velike hladnoće, da jedino dežurna oruđa i osmatračići ostanu na položaju. Tome se nisam usprotivio računajući da se neprijatelj povukao. U svanuće sam bio budan i čuo pucnjavu. Izletio sam iz šatora i naredio da se trči na položaj. Bilo je kasno. Minobacačke i artiljerijske granate zasule su bivak Prvog bataljona i Štab brigade. Uto se slila puščana i puškomitraljeska vatra. Od eksplozija i dima gotovo ništa se nije vidjelo. Izlaz je bio u odlučnom jurišu. Borci su stavili bajonete na puške i pripremili ručne bombe«.

Jedan vod boraca Prvog bataljona krčio je put ručnim bombama i želio se domoći vrha Sjekirice. Za njima su žurili ostali. Iznenađeni žestinom protivnapada, Nijemci su počeli uzmicati u obližnje bunkere. U njima su blokirani, da bi se omogućilo izvlačenje boraca Drugog bataljona iz prilično teške i neugodne situacije. U okršaju više boraca je ranjeno, a dvojica su izgubila život.

Treći i Četvrti bataljon još nisu bili obaviješteni o tome šta se dogodilo i lako su mogli naići na cijevi neprijateljskog oružja. Da bi se to spriječilo, četa boraca Prvog bataljona je upućena da se probije kroz neprijateljske položaje, da požuri u susret Trećem i Četvrtom bataljonu i da ih zaobilaznim putem dovede u sastav brigade.

MARŠ PREMA IBRU

I pored neprijatne situacije, ugrožavanja od neprijatelja i užurbanog povlačenja, jedinice Pete krajiške divizije stigle su 27. jula na prostoriju Kaludra-Zagorje, desetak kilometara jugoistočno od Berana, spremne da izvršavaju naredne borbene zadatke. U ovom teškom danu navršile su se tri godine od početka ustanka u Bosni i Hercegovini i značajni datum nije proslavljen onako kako se to željelo i pripremalo. Učiniće se to nešto kasnije, kada jedinice Prve krajiške brigade usiljenim maršem stignu u selo Banjsku, u blizini Ibra, jedanaest kilometara sjeverozapadno od Kosovske Mitrovice.

U rejonu prikupljanja Operativne grupe, njene divizije, brigade i bataljoni dobili su konspirativne nazive. Peta krajiška divizija imala je oznaku K-1, Prva krajiška brigada K-2, njen prvi bataljon -31, Drugi - 32, Treći - 33 i Četvrti - 34.

Četvorodnevni marš je izveden preko sela novopazarskog Sandžaka. U njoj se osjećala pustoš i neuobičajena tišina. Zavedeni neprijateljskom propagandom, uplašeni, mještani su bježali iz svojih domova prema Rožaju, Tutinu i Novom Pazaru. A kad su doznali da njihovu imovinu niko ne dira, da vatra ne sažiže njihove domove, mnogi su shvatili da su zavedeni i počeli se vraćati. Politički komesari, delegati, gotovo svi borci i rukovodioci, objašnjavali su mještanima ciljeve narodnooslobodilačke borbe, neminovnu propast okupatora i njegovih pomagača. Sve je to doprinijelo da mještani bolje razumiju ko se istinski bori za slobodu naših naroda i narodnosti.

U šumarku pored Banjske, 2. avgusta, skromno je proslavljen Dan ustanka naroda Bosne i Hercegovine. Kraćim prigodnim govorima oživljena su sjećanja na razmah narodnooslobodilačke borbe i nagoviješten njen skori pobjedonosni završetak. U svemu tome je istaknuta uloga Prve krajiške udarne brigade. Pročitano je i pismo general-lajtnanta Peka Dapčevića, komandanta Operativne grupe divizija, borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima Pete krajiške udarne divizije, u kome je, pored ostalog, rečeno:

»Sinovi slavne Krajine, vi danas slavite tri godine slavnog ustanka naroda Krajine protiv morskog okupatora i dželata srpskog i hrvatskog naroda - ustaških zvjerova ... Vi slavite tri godine vaših hrabrih roguljaša i junaka sa kojima se ponosite, koji se nalaze u vašim redovima, koji već tri godine sve žešće i žešće, zajedno sa ostalim sinovima naroda Jugoslavije - najboljim sinovima Jugoslavije, vode sve žešću i žešću borbu, svjesni velikog djela za koje se borimo ...«

Kad su saslušali prigodne riječi, borci su zaigrali kolo kozaračko i gromoglasno zapjevali. Nije izostalo i crnogorsko oro i nadmetanje u veselom poskakivanju.

Uveče je radost boraca dostigla vrhunac kada su doznali da je vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito odlikovao Ordenom narodnog oslobođenja Prvu krajišku udarnu brigadu za veliki borbene doprinos u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Poslije proslave uslijedio je pokret i jedinice brigade stigle su u dolinu Ibra. Štab brigade, koji su sačinjavali Števo Rauš, komandant, Mladen Marin, politički komesar, Mirko Zec, zamjenik komandanta, Mirko Turić, zamjenik političkog komesara, Ešref Vražalić, načelnik, dobio je naređenje od komandanta i političkog komesara Pete divizije, Milutina Morače i Ilije Materića, da se vodi računa o tome da se pravac prema Kosovskoj Mitrovici osigura jaćim snagama, da se

istovremeno prikupljaju podaci o pokretu i namjerama neprijatelja. U tome času se znalo da su u Kosovsku Mitrovicu stigle njemačke jedinice nepoznate jačine i moglo se očekivati da će krenuti u napade u dolini Ibra. Obavještajci i izviđači imali su pune ruke posla. Umješno su se ubacivali u pozadinu neprijatelja, dolazili do dragocjenih podataka, odmah ih upućivali štabovima bataljona i Štabu brigade. I zarobljenici su saslušavani da otkriju brojno stanje i namjere jedinica kojima su pripadali. Za kratko vrijeme se doznalo da željezničku prugu i drum pored Ibra brane jedinice 1. brdske i 7. njemačke SS-divizije, bugarski vojnici, balisti, Čerkezi, nedićevci i četnici. Neprijateljski vojnici bili su u bunkerima i rovovima osiguranim bodljikavom žicom i nagaznim minama. Oni se nisu osjećali spokojno u betonskim utvrđenjima i nisu ostali pasivni.

U jutarnjim časovima 3. avgusta manje izviđačke neprijateljske jedinice napale su Treću četu Drugog bataljona, na položaju Kadijača-Ljeskova glava, ne štedeći municiju. Borba je kratko trajala i neprijateljski izviđači bili su prisiljeni da se povuku prema Gornjoj Kamenici i Sokolovini. Komandir čete je procijenio daje cilj njihovog napada bio: nasilno izviđanje, otkrivanje položaja i jačine bataljona. Na tome se nije završilo. Već u 7 časova, kad je sasvim odjutrilo, 54. bataljon 99. puka 1. grenadirske njemačke divizije započeo je napad širih razmjera i borba je postala žešća. Komandant bataljona Savan Kesić naredio je komandirima četa da se neprijatelj odbije na polazne položaje i da se pokuša ovladati Sokolovinom i Banjskom. Vojnici su bili primorani da odstupe, ali nisu popustili u odbrani pomenutih uporišta. U prethodnim napadima Nijemci su otkrili položaje Četvrtog bataljona i jačim snagama su ponovo, oko 10 časova, krenuli pravcem Sokolovina, Gornja Kamenica, Kadijača, Ljeskova glava. Jedan njihov ojačani vod krišom je išao uz Banjsku rijeku da iznenadi i zauzme dominantne položaje na Han-Grižani i koti 1129. Dobro smišljeno nastupanje neprijateljskih jedinica podržavano je njihovom jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Četvrti bataljon se uporno branio i trpio osjetne gubitke, najviše od eksplozija artiljerijskih, i minobacačkih granata. Na kraju se morao povući sa Kadijače i Ljeskove glave i posjesti nove položaje na liniji kota 1129 i Han-Grižani.

Štab brigade nije bio zadovoljan razvojem borbene situacije i povlačenjem Četvrtog bataljona sa Kadijače i Ljeskove glave, odakle se uspješno mogla ugroziti željeznička pruga i drum u dolini Ibra i forsirati rijeka. Stoga je komandantu Četvrtog bataljona naređeno da se u 15 časova pređe u protivnapad, neprijatelj odbije i vrata ranije izgubljeni položaji. Da bi se to uspješnije izvelo, Četvrtom bataljonu je upućena u pomoć jedna četa Drugog bataljona. Ona se kretala dolinom Banjske rijeke u namjeri da ugrozi bok i pozadinu neprijateljskih jedinica na Ljeskovoju glavi. Protivnapad boraca Četvrtog bataljona je počeo u predviđeno vrijeme. Borba je primila u žestini i teško se napredovalo. Neprijatelj se uporno branio i nije napuštao dostignutu liniju. Dosta se očekivalo od napada čete Drugog bataljona u bok i pozadinu neprijateljske odbrane na Ljeskovoju glavi, ali... Četa se neočekivano i prerano sukobila s ojačanim vodom neprijateljskih vojnika, protjerala ih prema Sokolovini, ali time otkrila sopstveno prisustvo. Borba je i dalje trajala. I pored zalaganja boraca da izvrše zadatak, neprijatelj se nije dao pomjeriti, nije im dopustio da ovladaju prvobitnim položajima. Procjenom je utvrđeno da se protivnik tako žestoko brani zato da bi jedinice Prve krajiške brigade što duže zadržao nešto dalje od željezničke pruge i komunikacije u dolini Ibra. Napad je pojačan u večernjim časovima, ali i ovaj put bez uspjeha - neprijateljske jedinice nikako nisu uzmicale. I pored oštre borbe cijelog dana, jedinice Prve krajiške ubrzano su se pripremale za predstojeći siloviti napad i forsiranje Ibra.

PREKO IBRA NA KOPAONIK

Na prostoru od Raške do Kosovske Mitrovic, u dolini Ibra, bile su ove neprijateljske snage: 2. bataljon 5. SS policijskog puka, 5. bjelogardejski puk Ruskog zaštitnog korpusa, 2. bataljon Srpskog dobrovoljačkog korpusa, ojačani bataljon 24. bugarske divizije i jedan oklopni voz. U Kosovsku Mitrovicu i dolinu Ibra pristizali su dijelovi 1. njemačke brdske divizije, a takođe i 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«. Neprijateljski odbrambeni položaji u dolini Ibra bili su savremeno utvrđeni i uređeni. Mostovi na željezničkoj pruzi i drumu štice su bunkerima. Na sličan način obezbjeđivani su željeznički tuneli. Gotovo svi pogodni visovi u blizini željezničke pruge i drumu bili su načičkani rovovima punim neprijateljskih vojnika.

Na Ibar su krenule sve tri divizije Operativne grupe: Druga proleterska, Peta krajiška udarna i Sedamnaesta udarna. O toj odluci, Milutin Morača u svom Ratnom dnevniku kaže:

»U 21 čas dobili smo radiogramom novo naređenje: sve jedinice prelaze preko Ibra. U smislu ovog naređenja morali smo javiti brigadama da hitno pokrenu bolnice i teže pokretljive dijelove i da ih prebace preko rijeke, da nastave rušenje komunikacija u dolini Ibra u toku 4. avgusta, obezbjeđujući se sa lijeve obale rijeke. Naš napadni sektor bio je 1 km južno od sela Leposavići do k. Ramne.«

U jedinicama Prve krajiške brigade užurbano su vršene pripreme za prelazak preko rijeke. Komandanti bataljona, politički komesari, komandiri četa i vodova, politički delegati, desetari, članovi KPJ i skojevci, drugovima su objašnjavali da se mora uložiti najveći mogućan napor i borbena umješnost da se neprijatelj savlada i rijeka pređe. Kratke pripreme nisu izostale i u Četvrtom bataljonu, koji je cijelog dana i uveče vodio borbu. Mnogo se polagalo u bombaške udarne grupe. Komandiri se nisu mogli odbraniti od dobrovoljaca. Za rizični pothvat odabrani su najiskusniji, provjereni u nizu bombaških okršaja, da se upute puškarnicama bunkera i bliže mostovima na Ibru.

Borcima i rukovodiocima Prve krajiške je saopšteno da će forsirati Ibar i zauzeti željezničku prugu na prostoru od željezničke stanice Slatine do Ramne. Svakom bataljonu označen je pravac nastupanja. Prvoj krajiškoj je pridat Četvrti bataljon Desete krajiške brigade da se napad pojača. Prvi bataljon je imao zadatak da zauzme željezničku stanicu Slatinu, da očisti i poruši komunikacije nastupanjem od sjevera prema jugu, ka Donjoj Kamenici. Treći bataljon je morao obezbijediti pravac od Kosovske Mitrovic, postavljanjem osiguranja na Košutovu, nastupati od Ramne prema Donjoj Kamenici, porušiti važne objekte, prije svega mostove na željezničkoj pruzi i drumu. Drugi i Četvrti bataljon imali su zadatak da dijelom snaga napadaju neprijateljska uporišta Banjsku, Sokolovinu, Ljeskovu glavu, Kadijaču, a glavninom pomognu Prvom i Trećem bataljonu u forsiranju Ibra i proširivanju mostobrana. Četvrti bataljon Desete krajiške brigade imao je zadatak da ovlada neprijateljskim položajima u rejonu kote 877 i osvoji željezničku stanicu Loznu. Sa Štabom Drugog bataljona nalazio se Štab Prve krajiške, koji je usmjeravao pokrete jedinica i kasnije koordinirao njihove napade. Ugovoreni su znaci za obilježavanje pravaca kojim će nastupati jedinice, ali i za potvrđivanje daje zadatak izvršen: naizmjenično ispaljivanje dvije svjetleće rakete, najprije zelene, a za njom crvene.

Napad je počeo prema planu Štaba Pete krajiške divizije, 3. avgusta u 23 časa, kada je dolina Ibra uzdrhtavala od brojnih eksplozija i čekićanja pušaka i puškomitraljeza. Bombaši Prvog bataljona, uz pomoć puškomitraljeza i ostalih boraca, silovito su se okomili na željezničku prugu, bunkere i tvrde zaklone. Neujednačeno su gruvale ručne bombe, naročito na pravcu kuda je komandir čete Luka Jelić poslao grupu bombaša. Bombaši su izletjeli na prugu, u noći krenuli lijevo i desno, na betonske sablasti, katkad osvijetljivane žiškanjem plami-

čaka oružja, bacili na njih nekoliko ručnih bombi, ali ih nisu razorili. Iz bunkera je više tuklo i bombe nikako da ulete kroz neku od puškarnica. Bombaši su, odnekud iz mraka, dobili vatru u bokove, načas morali zaboraviti na bunkere i razgoniti napadače. Ubrzo su dokučili da ih ugrožavaju njemački vojnici, neka jedinica 1. njemačke brdske divizije, koji su taman pristigli da pojačaju odbranu u dolini Ibra. Bez obzira na njihovu pojavu, uzmaka nije smjelo biti, da se ne bi ponovilo nešto neželjeno, čak nepreboljeno, kada se ranije moralo odustati od prelaska rijeke i udaljiti od njenih obala. Prisjetivši se toga u namjeri da obodri drugove, da ih podstakne da slučajno ne posustaju i požele uzmaći, komandir čete Jelić glasno je napomenuo:

- Još proljetos ibru smo ostali dužni! Bilo kako bilo, drugovi sada ga moramo pregaziti! Naprijed!

Puškomitraljesci su pokosili više Nijemaca i ostale natjerali da se povuku. Pored jednog propusta na pruži nađeno je nekoliko nepomično zgrčenih vojnika. Komandir čete je naredio da se pokupi njihovo oružje i municija. Dragocjene ručne bombe brzo su izvučene iza opasača ubijenih vojnika.

Opet se jurišalo na bunkere, mostove, zaklone ... Ponegdje su neutralisana neprijateljska vatrena gnijezda, ali to nije bilo onoliko koliko se željelo postići.

I druga grupa bombaša, s političkim komesarom čete Boškom Borojevićem, smiono se privlačila vatrenim osinjacima neprijateljevima, eksplozijama ih potresala, otvarala prolaze da se rijeka lakše pregazi, da se pređu komunikacije i produži padinama Kopaonika. Pod jednom puškarnicom u koju je želio ubaciti ručnu bombu, Boško Borojević se zatetirao i pao. Drugovi su priskočili da mu pomognu, ali je njegovo hrabro srce već prestalo da kuca. Samo je krvjoš liptala iz više rana. U zoru je, nedaleko od bunkera, iskopana raka, u koju je položeno, uz skromne vojničke počasti, tijelo mladog i omiljenog političkog komesara.

Vrijeme je odmicalo i nije bilo izgleda da se osvoje i unište svi bunkeri i mostovi. Neprijateljski vojnici pružali su najžešći otpor iz bunkera kod mostova i tunela, iz zgrada željezničkih stanica, da ih zaštite s obzirom na njihov značaj za saobraćaj i izvlačenje njemačkih jedinica pristiglih iz Grčke i Albanije. Najotpornije vatrene tačke dijelom su blokirane i zaobilažene. Do svanuća su borci Prvog i Trećeg bataljona ovaldali većinom bunkera, željezničkom prugom i drumom od Slatine do Donje Kamenice, tako osigurali prelaz rijeke i komunikacija ostalim jedinicama Prve krajiške brigade. Štab brigade je držao situaciju potpuno u svojim rukama. Bataljonima je naredio da se upute u Ceranje, da se tu razmjestite za odmor i postave obezbjeđenja. Treći bataljon je bio posebno angažovan - da zauzme položaj na padinama Ravne Gore, na koti 911, da zatvori pravac iz doline Ibra, preko Košutova, prema Ceranju i Bistrici. U isto vrijeme je Četvrtom bataljonu Desete krajiške brigade naređeno da se vrati u sastav svoje jedinice.

U Ceranju nije bilo očekivanog mira i prilike za pravi odmor. Neprijateljska milicija se usudila da iznenada napadne seoske domove i donekle poremeti razmještaj boraca. Za izdajnicima je preduzeto gonjenje, ali su oni brzo nestali u okolnim šumarcima i brdima. Njihova je pojava upozorila na to da se budnost mora pooštriti kako bi se spriječilo bilo kakvo neprijatno iznenađenje.

I na drugoj strani, na položajima Trećeg bataljona, na uzvišenjima zapadno od Ceranja, prema željezničkoj pruži, borba je vođena cijelog dana. Pomagani od izdajnika - balista - Nijemci su uporno pokušavali da ovladaju položajima Trećeg bataljona i produže u Ceranje. Povremeno su podržavani i artiljerijom. Granate su preoravale uzvišenja i padine, ali bataljonu nisu nanijele neke ozbiljnije gubitke. Artiljerijska paljba se sručila i na Ceranje. Tom prilikom su poginula 2 boraca: jedan izviđač i kuvar. Krajem dana neprijateljski vojnici su uvidjeli da ne mogu proći u Bisticu i Ceranje, pa je njihov pritisak popustio. A noću je neprijateljska milicija napala jedinice Drugog i Trećeg bataljona, ali im nije nanijela nikakve gubitke.

U dvodnevnom borbama, na svom odsjeku fronta u dolini Ibra i na prilazima Kopaoniku, Prva krajiška brigada je izbacila iz stroja 89 neprijateljskih vojnika i oficira, razrušila 2 mosta, željezničku prugu u dužini od 800 metara, zaplijenila 20 pušaka, 1 pištolj, 20 ručnih bombi, 2.000 metaka i nešto sanitetskog materijala. Gubici brigade: 8 boraca poginulih, a 25 teže i lakše ranjenih.

Poslije forsiranja Ibra, u Štab brigade stizala su obavještenja da se prikupljaju znatne neprijateljske snage da posjednu dominantne visove Kopaonika i jedinica Operativne grupe divizija onemogućuje nastupanje prema Toplici i Jablanici. Da bi se to potpunije provjerilo, komandant i politički komesar brigade, u saradnji s obavještajnim oficirima, donijeli su odluku da jače jedinice vrše izviđanja dublje na teritoriji koju neprijatelj kontroliše, da se hitro prikupljaju obavještajni podaci značajni za naredne borbe i preduzimanje napada. U uputstvu o potrebi izviđanja rečeno je i ovo:

»Situacija: prema najnovijim podacima kojima raspolazemo, neprijateljske snage sastavljene od četnika, vjerovatno Bugara, nedićevaca i, možda, nešto Nijemaca, kreću od pravca Toplice ka Kopaoniku. Da bi doznali tačne snage neprijatelja i njegove namjere, a s druge strane da bi odmorili naše jedinice, potrebno je preduzeti izviđanje, i to dublje izviđanje s jačim jedinicama. Stoga će jedinice učiniti slijedeće:

1. Štab jedinica 31 će odmah dati svoju jednu četu, dobro naoružanu i bez ikakve komore, koja će krenuti iz sela Trešnjice najljepšim i najpovoljnijim putem za selo Lukovo radi prikupljanja podataka i otkrivanja pravca pokreta neprijatelja sa pomenutog pravca. S ovom četom poći će obavještajni oficir jedinice 31 drug Boža Mutić i jedinice 34 drug Juraj Šmigeć.

2. Jedinica 33 spremiće hitno svoju jednu četu dobro naoružanu, pojačati je još automatskim oružjem drugih četa, i ova četa krenuće iz sela Stava pravcem: Bukova glava - Mihajlov krst - Javor - selo Belasica - putem za selo Marince u pravcu reke Lab s ciljem prikupljanja podataka o snagama neprijatelja, njegovim namjerama i pravcu pokreta. S ovom četom poći će obavještajni oficir K-2, drug Dušan Karan, Miloš Zec komesar čete i Izviđačka grupa.

3. Sa četama jedinica 31 i jedinice 33, pored obavještajnih organa, poći će po jedan član štaba. Čete treba da krenu odmah kako bi se s potrebnim podacima vratile najkasnije do 12 časova.«

Ubrzo je otkriveno da znatne četničke snage zaista hitaju prema Kopaoniku da posjednu i brane njegove dominantne vrhove. Četničke jedinice su upotrebile u skladu s planom njemačke komande da se spriječi prodor Operativne grupe divizija Narodnooslobodilačke vojske dublje u Srbiju.

PORAZ ČETNIČKIH JURIŠNIH KORPUSA

Već 6. avgusta, u toku dana, jedinice 1, 3. i 5. četničkog jurišnog korpusa, jačine 4.600 ljudi, žureći da ovladaju vrhovima Kopaonika, stigle su u Oglavlje, Gradac i Mramor. Takav razvoj situacije ukazivao je na to da četnici ozbiljnije mogu ugroziti Sedamnaestu udarnu i Drugu proletersku diviziju, koje su vodile borbe u području Brusa i Aleksandrovca. Stoga je bilo predviđeno da jedinice pomenutih divizija napadnu i tuku četnike na položajima Mramor, kota 1304, i zauzmu Brus. Četnički su korpusi, međutim, neočekivano brzo izbili na najviše vrhove Kopaonika: Ledenicu, Milanov vrh i druge, čime se Sedamnaesta udarna divizija, s komandantom Gligom Mandićem, našla u prilično nezavidnoj situaciji. Na sastanku u Štabu Operativne grupe divizija, komandant Gligo Mandić je Peka Dapčevića, Milutina Moraču i druge upoznao s tim kakvu opasnost pričinjava četničko posjedanje vrhova ove pitome planine, njihovo obuhvatno dejstvo na bokove i pozadinu jedinica Sedamnaeste udarne divizije, čiji se napadni

borbeni preadak izdužio po istočnim padinama Kopaonika i sve do Brusa. Odmah je odlučeno da se četnici zbace s dominantnih vrhova. Za taj složeni borbeni pothvat određena je Peta krajiška udarna divizija, koja je bila u rejonu Đerekara i Čokotara, u operativnoj rezervi, spremna da odmah krene u borbu. Komandant i politički komesar divizije naredili su Prvoj i Četvrtoj krajiškoj udarnoj brigadi da pređu u opšti napad 7. avgusta poslije ponoći i slome protivnika. Deseta krajiška brigada je zadržana u divizijskoj rezervi i da štiti pravac od doline Ibra, Laba i Sitnice. Do borbe je međutim došlo ranije, jer su četnici 6. avgusta uveče pošli u napad i preko grebena Bećirovca stigli do sela Ravništa. Napadali su i preko kote 1792 i stigli do Vojetina.

Borci Prve krajiške brigade imali su zadatak da izdajnike preduhitre, da ih protjeraju sa Suvog Rudišta, ovladaju Milanovim vrhom, Ledenicom, Bećirovcem, da im spriječe povlačenje prema Raškoj i Jošaničkoj Banji.

S obzirom na to da su četnici nastupali, u Štabu brigade je, tako reći, u hodu izmijenjen nešto ranije pripremljeni plan napada i bataljonima su dati slijedeći pravci nastupanja: Drugom - da napadne Milanov vrh sa južne strane, od kote 1853, Trećem - da Milanov vrh ugrozi sa sjeverozapada, od Ječmišta i Suvogjelka, a Četvrtom - da se približi sa sjeveroistoka, od Jelovarnika i Bećirovca, i da vrši pritisak na Ledenicu.

U toku borbe, u zavisnosti od njenog razvoja, napadni poredak bataljona unekoliko će se mijenjati. U okršaj će ući, iz brigadne rezerve, Prvi bataljon i postići dobre borbene rezultate. Bataljoni su tako uvedeni u borbu da izdajnike napadnu s čela, bokova i leđa, da ih dezorganizuju i primoraju da se predaju. Ostvareno je i sadejstvo s bataljonima Četvrte krajiške udarne brigade koji su, takođe, hitali vrhu Kopaonika.

Svrstani u vodne i četne kolone, s oružjem, municijom i ručnim bombama, borci Prve krajiške su hrlili, iz raznih pravaca, da što prije stignu obrisima planinskih vrhova. Sunčani dan je zamijenio suton, a nešto kasnije i mrak. Zadihani od trčanja, oznojeni, neki su borci osjećali nesnosnu žeđ i priželjkivali da naiđu na izvor hladne i bistre - planinske vode. Pošto izvor nisu našli, glasno su gundali da treba odahnuti. A naizmjenično, slično nekom ritmu, komandiri četa i vodova, politički komesari i delegati uzvikivali su ono jedino prihvatljivo:

- Brže! Brže! Banda nije daleko.

U bodrenju posustalih, satkan od rijetko viđene izdržljivosti, politički komesar čete u Drugom bataljonu Savo Šobot stalno je trčkarao od borca do borca, umornima pomagao da se lakše uspinju, a puškomitraljescu Đuri Topoliću, dvadesetogodišnjaku, ponudio da ga, makar stotinak i više metara, odmijeni u nošnju teškog oružja.

- Mene da odmijeniš? - žacnuo se Đuro, ne shvatajući da li je to prigovor, kritika što usporava, ili nešto drugo - podsticaj, da se može i brže. - Odmijeni drugoga, komesare, a ja moje mogu da nosim ... Da je i dvaput teže ...

Na sličan način Šobot se obraćao drugima, ali - nisu ga razumjeli. Planinska hladnoća je točila sa visova, kroz mokra odijela dopirala do tijela i svima prijala. Dosta malaksalom desetaru Luki Dragičeviću nekontrolisano je izletjela psovka na račun izdajnika, a zatim uzdah daje planina visoka i pitanje kad će već stići njenom vrhu! Iz blizine komandir čete Jovo Mrđa je uzvratio da po njegovoj procjeni neprijatelj nije suviše daleko. Opet se požurivalo i usporavalo, grabilo bez zastoja. Sa vrhova se čulo puškaranje. Odnekud iznad ogoljenih visova zatreperele bi, istina, ne često i svjetleće rakete. Potom bi se opet sve smirivalo.

Preko veze, šapatom, brzo se pronijelo da kolone vodova i četa zastanu. Borci su se odmah spustili na meku travu. Jedni su sjeli, a drugi se opružili. Komandiri i politički komesari su opominjali da se ne leži na goloj zemlji, da je to opasno i da se može navući teža prehlada. Komandant bataljona Dane Raca okupio je komandire četa da im saopšti kako će jedinice voditi u napad, te kako da pat-

role upute naprijed da ispituju teren. Kad se jedna patrola odvojila i krenula uzbrdicom, planule su puške i zaštekali puškomitraljezi. Četnici su, dakle, tu u neposrednoj blizini, imali dobre busije!

Za tili čas čete su, prestrojene za borbu, krenule u napad. U streljačkom stroju ostali su komandant i politički komesar, a to je potvrđivalo koliko se značaja pridaje napadu i da uspjeh ne smije izostati. Vrhovi planine sve više su se prolamali od pucnjave i potmulog gruvanja ručnih bombi. Svi bataljoni su skoro u isto vrijeme stupili i borbu i počeli stezati vatreni обруč oko izdajnika. Čuli su se povici da se juriša. Nisu izostali i omiljeni poklici: »Razbucaj, Mileva! Ne daj bradonjama da izmaknu! Udri!« Četnici su, skriveni u zaklonima od kamena, a raspolažući s dosta brzometnog oružja i municije, pružali žestok otpor. Bombaši su puzeći krenuli da ručnim bombama uzdrmaju zaklone izdajnika, da ih prjeduju i prinude na predaju. Redom su išle jedna, druga, treća grupa, njih više istovremeno i na raznim pravcima. Jednu je vodio i politički delegat voda Mane Basta, iskusni borac, nezadrživ kad izdajnicima treba pokazati za zlodjela koja čine. Grominjanje ručnih bombi paralo je njedra planine, stvaralo pometnju među četnicima koji su zbunjeni stravičnim eksplozijama smišljali jedino kuda da umaknu. Jedna grupa bradonja našla se ispred cijevi puškomitraljeza Ranka Repajića ne stigavši da odmagli niz planinsku krivinu. A desetar Lazo Stojaković je dvojicu istjerao iza kamenog grudobrana i upitao kojoj jedinici pripadaju. Drhteći i sapličući jezikom, odgovorili su da pripadaju 1. jurišnom korpusu ... i ko zna šta bi ih snašlo da se Lazo nije prisjetio upozorenja da se mora humano postupati sa zarobljenicima.

Borci Trećeg i Prvog bataljona, na svom pravcu nastupanja, silovito su se stuštili u borbeni raspored neprijatelja, dezorganizovali njegovu odbranu, zauzeli Vojetinu, dominantnu kotu, produžili prema Milanovom vrhu i uskočili u roveve. Pucnjavu i grominjanje bombi zamijenili su kundaci i noževi. Uplašene grupe četnika nisu se duže branile i mnogi su pristajali na predaju. Zarobljenici su odmah upućivani nešto dalje od vatrene linije i dobro čuvani. Neke od razbijenih četničkih jedinica, uz psovačke napore svojih oficira, pokušavale su se srediti i istrajati u otporu ali su se i one pokolebale i sasvim rasule. Bjegunci su okrenuli na razne strane, ali nisu daleko dogurali. Odstupnica im je bila odsječena prema Raškoj, Brusu i Jošaničkoj Banji, kuda su u većini naginjali.

U blizini Milanovog vrha dvadesetak četnika je naletjelo na komandanta i političkog komesara Prve krajiške brigade i nekoliko kurira. U mraku se nisu mogli prepoznati ijedan snalažljiviji kurir je upitao koje u blizini poslije kratkog zatišja uslijedio je takav odgovor da je kurir otkrio da ima posla s banditima, vješto ih namamio da se približe napunjenom oružju i zabezeknuti stanu.

I borci Četvrtog bataljona savladali su neprijatelja na svome pravcu nastupanja, a uspješno su sadejstvovali i s krilnim susjedima, naročito s Drugim bataljonom. Do svanuća je zauzet Milanov vrh, Suvo Rudište i ostala uzvišenja u blizini, čime su praktički razbijeni četnički jurišni korpusi određeni da - naredbom Nijemaca i svoga vođe Draže Mihailovića- onemoguće Operativnoj grupi divizija dalje nastupanje kroz Srbiju. Dosta četnika, ošamućenih i izgubljenih, lutalo je pošumljenim kopaoničkim vrletima, krilo se, predstavljalo opasnost, pa su preduzete mjere da se hvataju. Šuma je pažljivo pretresena. Borcima je skrenuta pažnja na ono što su znali - da su četnici podmukli. Potjera je trajala nekoliko dana i pri tom je razoružano više četničkih grupa. Neke su, međutim, iako u bezizlaznoj situaciji, odbijale da polože oružje i davale otpor u nadi da će umaći. Njih su, obično, predvodili pojedinci koji su okrvavili ruke o nedužne ljude, prije svega o članove partizanskih porodica i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta i ničem se dobrom nisu ni mogli nadati.

U borbi na Kopaoniku ukupno su ubijena i ranjena 122 četnika, a 465 je zarobljeno, među kojima i 4 oficira.

Prva krajiška brigada je imala gotovo neznatne gubitke u ljudstvu: 5 mrtvih i 5 ranjenih boraca.

Prva krajiška brigada zaplijenila je znatne količine oružja, municije i ratnog materijala: 8 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 60 pušaka, 1 automat, 4 pištolja, 2 raketna pištolja, 25.000 metaka, 205 minobacačkih i 75 topovskih granata, 40 ručnih bombi, 83 konja, 2 sanduka sanitetskog materijala i dosta druge ratne opreme.

Za veliku pobjedu nad izdajnicima nije izostalo i priznanje. U izvještaju Štaba Pete divizije o borbenim rezultatima postignutim u bici na Kopaoniku kaže se, pored ostalog, da su Prva i Četvrta krajiška udarna brigada uložile maksimum napora i postigle uspjeh koji zaslužuje svaku pohvalu.

NAPAD NA KURŠUMLIJU I OKOLNA MJESTA

Nije bilo vremena za nešto duži i ozbiljniji predah. Iz šireg rejonu Đerekara i Bozaljina, već 12. avgusta je Prva krajiška udarna brigada krenula prema jakom garnizonu Kuršumliji da ga napadne i pokuša zauzeti. Premda ometani od povremenog pripucavanja neprijateljske milicije, bataljoni su pravovremeno stigli do Trebinja i Parade, tu kratko odahnuli i namjeravali dalje. Zastoj nije protekao u najboljem miru. Iz pošumljenih i brdovitih predjela, iz nekoliko pravaca, nalijetale su grupe bandita da poremete borbeni poredak brigade, ali su odbijeni snažnom vatrom i nekoliko ih ubijeno. U čarkama su pala 3 i ranjena su 4 borca Prve krajiške. U Štabu brigade je uočeno da sukobi s neprijateljskom milicijom mogu otkriti prave namjere i cilj pokreta i da to može imati neželjene posljedice po izvršenje glavnog zadatka. A kako čarke i manje sukobe izbjeći? Zamjenik komandanta brigade Mirko Zec smatrao je da je najbolje rješenje da bataljoni maršuju noću, nevidljivi za oči neprijatelja, što je i prihvaćeno.

U jutarnjim časovima 13. avgusta jedinice brigade stigle su u selo Žegrovo i Mirnicu. Obavješteni oficiri su bili angažovani da prikupljaju podatke o neprijatelju. U naredbi Štaba brigade od 12. avgusta o tome se kaže:

»Svi obavještajni oficiri jedinica angažovaće se za prikupljanje podataka o Kuršumliji, Blacama, Prokuplju, Podujevu kao i o komunikacijama prema navedenim mjestima. Naročitu pažnju obratiti na Kuršumliju i utvrđenja oko grada (kakve su prirode, gdje se nalaze, da li ima bodljikava žica itd.)«.

Na prostoru sjeverozapadno od Kuršumlije i u samom gradu, a takođe sjeverno i sjeveroistočno, u Blacama i Prokuplju, bile su jedinice 27. bugarske divizije. Osnovni njihov cilj bio je očigledan: da spriječe uspostavljanje veze između Operativne grupe divizija sa Dvadeset prvom i Dvadeset četvrtom srpskom udarnom divizijom, koje su operisale južno od komunikacije Kuršumlija-Prokuplje. I pored teškoća, izviđačka grupa Prve krajiške brigade prošla je mimo bugarski borbeni raspored i u Maloj Pupavici, jugoistočno od Kuršumlije, našla Štab Dvadeset prve srpske udarne divizije, te njenog komandanta obavijestila o pokretu i namjerama jedinica Operativne grupe divizija.

Na prilazima Kuršumliji, na liniji Žuč, Nevade i Sagonjevo, Bugari su utvrdili položaje i odbijali nalete jedinica Druge proleterske divizije određenih da učestvuju u napadu na Kuršumliju. Zbog takvog razvoja događaja morao je biti izmijenjen i zadatak Prve krajiške brigade, te je sada određeno da njeni bataljoni umjesto pravo na Kuršumliju naredne noći napadnu bugarske jedinice u širem rejonu Sagonjeva.

Pred veče su vršena izviđanja, odabirani najpovoljniji pravci za nastupanje i određivani zadaci pojedinim bataljonima. Nije izostala ni uobičajena vojnička i politička priprema boraca uoči značajnijih okršaja.

Napad je počeo 13. avgusta uveče, nešto prije 20 časova. Borci Prvog bataljona napadali su pravcem: Selova, Bugare, Sagonjevo, s namjerom da munjevitim udarom, s jedinicama Druge proleterske divizije, razbiju neprijatelja i ovladaju njegovim položajima. Drugi bataljon je nastupao preko Žuč, Česte i Moračana sa zadatkom da zajedno s Trećim bataljonom potuče neprijatelja u širem rejonu kote 803 i pomogne u osvajanju Sagonjeva. Pored sadejstva s Drugim bataljonom i proleterskim jedinicama, Treći bataljon je morao ovladati selom Nevade i manjim snagama osigurati pravac od Kuršumlije. Pouzdano se znalo, na osnovu obavještajnih i izviđačkih podataka, da dva bataljona bugarskih vojnika brane dobro utvrđene položaje, da su dobro naoružani i da ne oskudijevaju u municiji.

Napad je izvođen gotovo u isto vrijeme na svim pravcima nastupanja bataljona, a to je potvrđivalo da su pripreme dobro izvršene i da uspjeh ne bi smio izostati. Na vatreni uragan, bugarski vojnici su odgovorili istom mjerom. Očekivao se žestok okršaj. Uslijedilo je naređenje da se juriša i uskače u rovove. Vatterna lavina i brzijuriš su tako uplašili bugarske vojnike da su preneraženi, u grupama i ponaosob, po neki čak jaučući, pokušali umaći. Neki su nasilno ulazili u seoske domove, štale i pojate, krili se u budžacima i po manje vidljivim mjestima. Za njima je organizovana potjera i mnogi su brzo pronađeni. U borbi je ubijeno i ranjeno 80, a zarobljeno 66 bugarskih vojnika i oficira. Zaplijenjeni su: 1 top, 1 minobacač, 1 teški mitraljez, 7 puškomitraljeza, 8 strojnica, 4 pištolja, više pušaka, 7.000 metaka, 20 konja, dosta odjeće, obuće i ostale vojničke opreme. Život su izgubila 2 i ranjena 3 borca Prve krajiške brigade.

Ujutru 14. avgusta komandant divizije usmeno je naredio komandantu Prve krajiške da se brigada dolinom Toplice i nešto južnije približi Kuršumliji, da će nekoliko časova kasnije dobiti konkretne borbene zadatke i pravce kuda će napadati.

U podne je primljeno naređenje Štaba Pete divizije za napad na grad. U naređenju je pisalo da neprijateljski garnizon brane ove snage: bataljon bugarskih vojnika, bataljon nedićevaca i grupa njemačkih žandara. Podaci su, međutim, samo djelimično bili tačni. U tom času u Kuršumliji su se nalazila dva bataljona 122. puka 27. bugarske divizije, puk Srpske državne straže, četa njemačke »šucpolicije« i nešto četnika. Pored bataljona Prve krajiške, planom je bilo predviđeno da u napadu učestvuju Četvrta srpska udarna brigada i jedinice Četvrte proleterske brigade.

Poslije izviđanja i prikupljanja najsvježijih podataka, kada se doznalo da neprijatelj na ulazu u grad ima više bunkera i rovova osiguranih i bodljikavom žicom, na sastanku u Štabu Pete krajiške divizije dopunjen je i konkretizovan plan napada. Bataljoni Prve krajiške ovako su raspoređeni: Prvi da se spusti iz rejonu Stojanove čuke u Mirničku i Banjsku rijeku i njenom dolinom neprimijećen uđe u grad, po mogućnosti bez borbe zauzme zgradu Sokolskog doma, opštine i sreskog načelstva, da žestoko napadne zgrade željezničke stanice, feldkomandanture, pošte i da dejstva usmjerava iz centra prema periferiji. Na taj način željelo se olakšati jedinicama koje napadaju dobro utvrđenu i branjenu neprijateljsku spoljnu vatrenu liniju. Drugi bataljon je imao zadatak da neprijatelja potuče u Bočeglavi i okolini, da uspostavi vezu s krilnim jedinicama i nastupa u zapadni dio grada. Niz dolinu Toplice upućen je Treći bataljon - da osvoji neprijateljska utvrđenja, uđe u grad i zajedno s jedinicama Prvog bataljona iznutra ugrožava branioca. Četvrti bataljon je usmjeren na Samokovo, pa pošto ga zauzime, odmah da okrene u grad i sadejstvuje jedinicama Četvrte srpske udarne brigade. Za podršku Trećem bataljonu pridat je vod artiljerijskih oruđa. Ona međutim nisu potpuno došla do izražaja u noćnoj borbi jer grad nisu ni smjela, zbog ubacivanja Prvog bataljona u centar, žešće bombardovati. Štab brigade se nala-

zio na pravcu napada Drugog bataljona, pratio je i usmjeravao tok borbe, primao izvještaje i izdavao neophodna naređenja.

Napad je počeo nešto kasnije od predviđenog vremena, zbog zakašnjenja nekih jedinica Četvrte proleterske brigade, ali se razvijao prema planu i dosta organizovano. Odmah se uvidjelo da su neprijateljske jedinice brojnije nego što se mislilo, ali se od napada nije moglo odustati. Borci Prvog bataljona, s komandantom Ljubomirom Jajčaninom Bijelim, već su bili u centru grada i neprijatelju zadavali udarce. Za to vrijeme ostali bataljoni nisu mogli likvidirati spoljnu liniju odbrane i unekoliko su popustili, tražili manje branjene međuprostore i slabije otporne vatrene tačke. Vješt u odbrani i da brzo interveniše na najugroženijim prostorima, neprijatelj gotovo nigdje nije popuštao. Nepovoljan razvoj napada nije uticao na borce Prvog bataljona i oni su se organizovano razmahnuli u naletu na sam centar. Njih su podsticali ličnom hrabrošću komandant Bijeli, Božo Mutić, Đuđo Raca, Joco Stefanović, Sveto Popović, upućivali ih ili išli s njima zajedno na značajna vatrene gnijezda. Iz bunkera blizu željezničke stanice plamtjeli su puškomitraljezi i puške. Njihovo žižkanje primijetili su bombaši Borivoje Ljubičić, Milan Vujanić i komandir čete Savo Vokić i procijenili da zrna baš otuda sprećavaju upad u zgradu željezničke stanice. Bombašima je prišao komandir voda, kratko posmatrao tučeni brisani prostor i upitao ih da li bi dobrovoljno krenuli da učutkaju protivnika. Uglas mu je odgovoreno da će ručnim bombama već zaljuljati vatreno utvrđenje. Bombaši su, pogureni, neko vrijeme trčali, a onda su se njihove siluete priljubile uz zemlju. Komandir je iščekivao ali i strijepio šta će dalje biti. U gradu i njegovoj okolini je vrilo od žestoke paljbe. Uto se ulilo i gruvanje ručnih bombi u bunkerima obavijenim mrakom. Trojica bombaša su uspjeli da unište posadu ovog bunkera, da otvore prilaze izduženoj željezničkoj stanici, njenim kolosijecima, vagonima punim municije i ratne opreme. Napadano je i sa druge strane, da se neprijateljski vojnici zarobe ili odbiju. Mecima su razbijena prozorska stakla okolnih zgrada i crijep na krovovima.

Vojnici su pobjegli iz stanične zgrade, u kojoj su ostavili dosta opreme i hrpe čaura od izgorjele municije. Nije bilo vremena da se prostorije bolje pretraže. Najprije je uzimana municija i oružje. Bolničarka Marija Đaković prišla je jednom ormaru, pažljivo ga otvorila, primijetila nov vojnički šinjel, više sebi progovorila daje to šteta ostaviti i rukom posegla ... Odjednom se trgla i suzdržala krik kad je iza šinjela začula potmuli glas: »Bratko, bratko« ... Marija je držala oružje na gotovs, bugarskog vojnika istjerala iz ormara, a ni šinjel nije ostavila ...

Borbaje iz časa u čas bila sve ogorčenija. Nedićevci, Bugari, Nijemci, četnici uporno su branili svaku kuću u centru grada. Naruku im je išlo i to što spoljna odbrana nije bila savladana i što su sada i rezervne jedinice uvodili u ulične borbe. Njihovi protivudari su suzbijani i smjelo se jurišalo.

U podrumu jedne zgrade bugarski vojnici su zauzeli busiju i neprestano tukli dubinom ulice. Odjeljenje bombaša, u kome su bili i puškomitraljesci Boro Topić i Dušan Dučić, pronalazi mrtvi ugao, pritrčava zgradi i bombe sručuje u podrum. Eksplozije potresaju zgradu, a preživjeli vojnici izliječu okrvavljeni, podignutih ruku, moleći da se paljba obustavi i da im se poštede životi.

Okršaj se prenio na dobro branjenu zgradu Gradske kafane i Sokolskog doma. U napadu na pomenuta vatrene gnijezda su prednjačili Branko Vranješ, Mustafa Mutavelić i Duško Radić. Ručne bombe prilično su istrošene i teže se neutrališu značajne otporne tačke u centru grada.

U Štabu Prvog bataljona već vlada zabrinutost zbog toga što se ostale jedinice, shodno primljenom naređenju, još nisu uklinile u grad i privukle na sebe pažnju protivnika. Komandant bataljona upućuje kurira u Štab brigade da odnese izvještaj o teškoj situaciji u centru grada, s tim da otuda donese neku poruku. Kurir se dugo ne vraća. Da nije negdje pokošen? Šta činiti ako je veza prekinuta? Odvažni komandant zna jedno i to komandirima četa i savjetuje: uporno

napadati, čuvati borce da ne ginu, odbijati nalete protivnika, sklanjati se iza zidina zgrada u času kad najviše zagusti. Neke zgrade prelaze iz ruku u ruke. A toliko su oštećene da sablasno štrče u vedroj noći. U ruševinama ima leševa bugarskih vojnika i nedićevaca. Iz njihovih ranaca bombaši uzimaju ručne bombe, a za ostalo i ne haju. I tutanj ne prestaje. Protivnik je savladan i u Sokolskom domu. Zarobljenici se upućuju izvan grada i ne kriju da su uplašeni.

Kada se počelo razdanjivati, udruženi neprijatelji su preduzeli silovit protivudar. Manje su pucali i više jurišali. Željeli su i da zarobe nekog borca, pa su ponegdje primjenjivali manje obuhvate. Bataljon se branio i povlačio da ne ostane opkoljen u gradu. Komandiri i politički komesari, vodnici i delegati vodova strogo vode brigu o organizovanom odstupanju. Puškomitraljesci imaju najviše posla u sprečavanju juriša protivnika. Njima se pridružuju i bombaši. Vješto se izmiče i napuštaju zidine gradskih kuća. Komandant bataljona nikako sebi ne može oprostiti što ranije nije dopustio da se uništi magacin municije i vagoni ratnog materijala na željezničkoj stanici. Računao je da će neprijatelj biti savladan, grad oslobođen, daje municija siguran plijen. Do nje je sada teško doći i ostaće onome čija je bila - neprijatelju.

Kad nisu mogli obuhvatom prekratiti odstupnicu Prvom bataljonu, Bugari su otvorili minobacačku i artiljerijsku vatru. Ne gađaju naročito precizno, ali jedna granata je raznijela Dušana Dučića, uvijek hrabrog u bombaškim pohodima i jurišima. Bugarima se pridružuju nedićevci i Nijemci i juriši se smjenjuju. Komandir čete Luka Jelić primjećuje vojnike na lijevom boku svoje čete. Zurili su pogureni da ih iznenade i ometu u odstupanju. Na njih je okrenuo oružje i trojicu oborio. A kad je pošao do narednog zaklona, komandir se zateturio i osjetio oštar bol. No ni ranjen nije prestao da komanduje. Pao je i Cvijko Celar, omiljeni borac, ne štedeći sebe kad je drugovima trebalo pomoći u trenucima smrtno opasnosti. Zrno nije mimoišlo ni bombaša Duška Radića, poznatog po tome što je bombe nepogrešivo ubacivao u rovove i puškarnice bunkera. S graškama znojna na blijedom licu, Radić je dopuzao deblu jednog drveta i nemoćan gledao. Plašio se da živ ne padne fašistima u ruke i razmišljao da sam sebi presudi. Drugovi su priskočili, zaustavili mu krvarenje, a onda ga je jedan odnio u brigadno previjalište.

U borbama u gradu i prilikom povlačenja, Prvi bataljon je imao, i pored brojnih udara neprijatelja, 4 mrtva i 16 ranjenih boraca. A neprijatelju su nanijeti ovi gubici: 71 vojnik je ubijen, dosta ih ranjeno i 9 zarobljeno. O dramatičnom obračunu u gradu, u izvještaju Štaba brigade je zapisano:

»Jedinica 31 (Prvi bataljon) uspjela je da se u 24 časa uvuče u periferiju grada i od toga vremena borba je trajala sve do 6 sati ujutro. Jedinica je uspjela da likvidira tri uporišta u gradu: željezničku stanicu, gradsku kafanu i Sokolski dom. Pored toga, na pojedinim mjestima grada nalazili su se rovovi, koje su naši uspjeli zauzeti protjeravši iz njih neprijatelja. Međutim, neprijatelj je za cijelo vrijeme dok su naši bili u gradu obasipao vatrom centar grada iz automatskog oružja, topova i bacača, a oko 6 sati ujutro izvršio je protivnapad na naše u gradu, tako da su se naši morali povući. Put kojim su se naši borci povlačili bio je stalno izložen mitraljeskoj, artiljerijskoj i bacačkoj vatri, ali i pored toga naši su uspjeli da izvuku i teške ranjenike na nosilima, a uz to pretrpjevši minimalne žrtve. Osim toga, neprijateljski vojnici su bacali bombe i jurišali na naše prilikom povlačenja, a bilo je takvih momenata kada su se naši borci hvatali za gušu s neprijateljskim vojnicima i oduzimali im puške.«

Ujutru su bataljoni zauzeli slijedeće položaje: Četvrti u rejonu Tijovičke česme, kota 686, da zatvori pravac od Banjske rijeke preko Tijovca ka Šatri i Zegrovu, Drugi na Šancu i Selištu da onemogući nastupanje neprijatelja prema Mirnici i Zegrovu, Treći na Prisoju i Ravni da kontroliše dolinu Toplice, Prvi u brigadnoj rezervi, u Zegrovu, gdje se nalazio i Štab brigade i prištapske jedinice.

Neprijateljske jedinice, svakako izmorene u noćnoj bici, nisu se pojavile ispred položaja Prve krajiške brigade. Aktivnost je jedino ispoljila avijacija. Avioni su dolijetali s aerodroma u Kruševcu, kružili, obrušavali se, izručivali bombe i mitraljirali. Činili su to neprecizno i gubitaka u ljudstvu nije bilo. Jedino su ubijena tri jahača konja.

U Štabu brigade je analiziran napad na Kuršumliju da bi se sagledale i dobre i loše njegove strane. Tom prilikom je zaključeno da se u cijelosti nije uspjelo zbog nedovoljno tačnih podataka o jačini neprijatelja, sistemu njegove odbrane i ostalome što je od značaja za uspješan ishod borbenih dejstava. S druge strane, pošto nije bila savladana neprijateljska spoljna odbrana, čime bi se olakšalo i pomoglo Prvom bataljonu u uličnim borbama, na njega su upućene neprijateljske rezerve i morao se povlačiti.

Nekoliko narednih dana prošlo je bez borbe. To je potvrđivalo daje napad na Kuršumliju toliko uzdrmao i onesposobio neprijatelja i njegove jedinice da one nisu bile kadre da se brzo srede, reorganizuju i postanu aktivne. U jedinicama Prve krajiške predah je iskorišćen za vojno-politički rad, za rad partijskih i skojevskih organizacija, za analize i sagledavanje uspjeha i slabosti. Poslovi su vršeni planski i organizovano kako bi se svaki trenutak potpuno iskoristio. Posebna briga je poklonjena ranjenicima i oboljelima. Ranjenici su upućeni u Jablanicu, u partizansku bolnicu, da se odatle prebace u savezničke bolnice u Italiju radi liječenja i oporavka. Njihov je odlazak praktički značio, pošto su tako bili oslobođeni borci koji su se o njima brinuli, jačanje borbene spremnosti brigade i veće mogućnosti manevrisanja njenih jedinica.

Glavni štab NOV i PO za Srbiju je tražio od Štaba Pete krajiške divizije da im uputi više drugova sposobnih za vojne i političke dužnosti, da rukovode novoformiranim partizanskim jedinicama, da pomognu u njihovom borbenom i moralno-političkom jačanju kako bi što spremnije stupile u borbu i pobjeđivale protivnika. Više rukovodilaca, proslavljenih komandanata, komandira i političkih komesara iz Prve krajiške određeno je da odu u Glavni štab NOV i PO Srbije, među kojima Mladen Marin, politički komesar brigade, Mirko Zec, zamjenik komandanta brigade, i mnogi drugi. Marin je otišao na dužnost političkog komesara divizije, a Zec na dužnost komandanta brigade. Rastanak u Štabu brigade odisao je tugom i ponosom. Tugom zbog rastanka s drugovima, prekaljenim u mnogim bitkama od Bosanske krajine do Srbije, a ponosom što im se ukazuje povjerenje da stanu na čelo krupnijih jedinica i da ih osposobljavaju za velike i značajne pobjede, možda i za prave borbene podvige. Njihov odlazak izazvao je neke promjene u komandnim i političkim dužnostima u Prvoj krajiškoj brigadi. Za političkog komesara brigade postavljen je Petar Simurdić i za zamjenika komandanta brigade Ljubomir Jajčanin Bijeli. Šada je sastav štabova bataljona bio ovakav: u Prvom bataljonu komandant je bio Božo Mutić, zamjenik komandanta Đuđa Raca, politički komesar Joco Stefanović, zamjenik političkog komesara Sveto Popović; u Drugom komandant Dane Raca, politički komesar Zika Mijatović, zamjenik političkog komesara Miloš Vuković; u Trećem komandant Milorad Novosel, zamjenik komandanta Stevo Đaković, politički komesar Košta Bojanić, zamjenik političkog komesara Dobrosav Šobot; u Četvrtom komandant Savan Kesić, politički komesar Vojo Radišić, zamjenik komandanta Vaso Sadžak i zamjenik političkog komesara Đuro Vukobrat.

NAPAD NA AERODROM KOD KRUŠEVCA

Poslije napada na Kuršumliju, neaktivnost i mirovanje neprijatelja omogućili su bataljonima Prve krajiške, na položajima neposredno oko grada, da se tri dana odmire i spremniji krenu na izvršavanje narednih zadataka. Vrijeme je

korišćeno za živ politički rad, za stručne analize dobrih i slabih postupaka jedinica u napadu na neprijatelja u Kuršumliji. Zbrinuti su teški ranjenici i bolesnici upućivanjem na slobodnu teritoriju Jablanice i kasnije u savezničke bolnice u Italiji. Na kraju je borcima saopšteno da će uslijediti pokret na Jastrebac radi izvršavanja važnih borbenih i političkih zadataka. Ujedno su upoznati sa stanjem na širem području Jastrepca, da se narod uporno borio protiv okupatora i domaćih izdajnika i da čini sve što je u njegovoj moći pomažući narodnooslobodilački pokret.

U popodnevnim časovima 19. avgusta Štab Pete divizije naredio je Prvoj krajiškoj brigadi da se uputi u rejon sela Nevade, Višesela i Sagonjeva. Bataljoni su odmah krenuli, prema planu stigli u pomenuta mjesta, tu se razmjestili da se odmore i postavili odgovarajuća obezbjeđenja. Jednodnevni odmor je iskorišćen da se borci posvete ličnoj higijeni, čišćenju, pranju, dotjerivanju odjeće i obuće. Tom prilikom uslijedila su potpunija obavještenja: da predstoji susret s borcima Pete srpske udarne brigade koja je operisala na pomenutom terenu i progonila četnike, daje cilj pohoda da se prihvate dobrovoljci za popunu jedinica Pete krajiške udarne divizije, ugroze značajne željezničke i drumske komunikacije u dolini Morave, između Niša i Stalača.

U toku pokreta pažnja je najviše poklonjena tome da neprijateljske jedinice iz Kruševca ne prirede neko iznenađenje. Stoga je obavještajni oficir brigade, u saradnji s obavještajnim oficirima bataljona, preduzimao odgovarajuće mjere da otkrije namjere protivnika. O zadatku obavještajnog oficira, u naredenju Štaba brigade od 21. avgusta 1944. kaže se:

»S jedinicom 34 krenuo je drug Karan, radi prikupljanja podataka o neprijatelju i povezivanju s našim jedinicama na tom sektoru, te iste podatke treba dostaviti što hitnije ovom štabu, jer od podataka zavisi dalji pravac našeg pokreta. Štab 34 uputiće za Karanom vezu, ukoliko je on otišao, da nam što prije dostavi podatke o neprijatelju«.

U jastrebačkim selima Razbojni, Lomnici, Baljevcu, Ribarskoj Banji, Vitnovcu, Velikom Šiljegovcu i drugima, narod je oduševljeno dočekao i pozdravio borce Prve krajiške brigade, donosio im hranu, obezbjeđivao smještaj i pomagao u pripremama za izvođenje borbenih akcija. Održavani su narodni zborovi, govoreno je o skorom oslobođenju naše zemlje od okupatora i domaćih izdajnika, izvođeni su skromni kulturno-umjetnički i zabavni programi. Borci su pomagali u sabiranju ljetine, žetvi i kosidbi. Sve se to radilo u saradnji s omladinskim organizacijama na terenu, s narodnooslobodilačkim odborima koji su uspješno funkcionisali i predstavljali istinsku narodnu vlast.

Na poziv da stupe u jedinice Prve krajiške, Jastrepčani, Kruševljeni i drugi masovno su se odazvali - njih 196 popunili su jedinice brigade, postali dobri borci, a neki i umješni vojni i politički rukovodioci. Sa pomenutog terena oko 640 omladinki i omladinaca je stupilo u jedinice Pete krajiške udarne divizije i znatno su povećali njenu udarnu moć.

U Kruševcu su se nalazile jake neprijateljske jedinice: njemačke, bugarske, nedićevske i četničke. Samo u selima blizu grada bilo je oko 1.200 četnika, pod komandom izdajnika Keserovića, ali nisu bili dobro naoružani i pripremljeni za odlučniju borbu. Kada je sve to proučeno i sagledano, u Štabu brigade je odlučeno da su uslovi za napad na aerodrom u blizini Kruševca i na četničke jedinice u okolini prilično povoljni.

Bataljoni su noću 23. avgusta pošli da se prikradu protivniku i prirede iznenađenje. Aerodrom su napadali Prvi i Treći bataljon, a Četvrti četnike u selu Parunovcu. Drugi bataljon je zadržan u brigadnoj rezervi. Bataljoni su neprimijećeni od neprijatelja prošli Kobilje, Laznički potok, Rosulje, pregazili Rasinu i preko Prnjavora upali na aerodrom. Borci su otvorili vatru na slabo uočljive ciljeve u mraku. Dočekani su gotovo neprekidnim rafalima njemačke jedinice

koja je branila aerodrom. Upaljeni su reflektori da osvijetle prilaze pistama za slijetanje aviona, da njemački vojnici lakše uočavaju mete i bolje nišane. Jako svjetlo smetalo je borcima Prve krajiške, prosto ih zasljepljivalo, pa su teško mogli precizno nišanimi. A komandiri četa su upućivali da se avioni pronalaze i rešetaju puškomitraljeskim rafalima. U isto vrijeme je Četvrti bataljon napao četnike u Parunovcu i brzo ih porazio. Kad se uvidjelo da se aerodrom ne može osvojiti, Prvi i Treći bataljon u zoru su obustavili napad i vratili se, neometani od neprijatelja, na svoje polazne položaje.

U borbi su ubijena 4 njemačka i 3 bugarska vojnika i 25 četnika. Zarobljena su 43 i ranjena 6 izdajnika. Zapaljena su 3 aviona. Zaplijenjene su 32 puške, 1 minobacač, 1 mitraljez, više sanduka minobacačkih granata, 15 ručnih bombi, dvije zaprežnih kola i dosta drugog ratnog materijala. Život su izgubila 2, a ranjena 4 borca, od kojih jedan teže i kasnije je umro.

Poslije napada na aerodrom, jedinice Prve krajiške su se odmorile u selima sjeverno od Malog i Velikog Jastrepa i čekale naređenje za nove okršaje. Neprijatelj se nije usuđivao da krene iz Kruševca i da se upusti u ozbiljniju borbu. Po tome se moglo zaključiti da su njemačke jedinice, u stvari, povučene u garnizone i orijentisane da vode odbrambene borbe, da su četničke jedinice isturene da budu predstraže oko garnizona, bez obzira na to što nije mnogo polaganu u njihovo borbeno umijeće. Neprijatelj je, očito, gubio udarnu i ofanzivnu moć i trpio osjetne gubitke u odbrambenim okršajima.

Četnici su nastojali da se održe na položajima u Makršanima, Tekiji i Glogovu. Njihov glavni bivak se nalazio u polju između Dedine i Makršana. Stab njihovog komandanta Keserovića bio je u jednoj seoskoj kući. Tri bataljona Prve krajiške tako su priremila svoj napad da potuku četnike do nogu i protjeraju ih iz pomenutih sela. I taman kad se računalo na iznenađenje, u ponoć su borci naišli na napušteni četnički bivak i njihove položaje. Oni su, izgleda, predosjetili šta ih može snaći, nešto ranije su umakli u Kruševac, a potom nekuda preko Zapadne Morave. Uz put je porušen most na željezničkoj pruzi i cesti preko rječice Biljevca i bataljoni su se razmjestili u Kaoniku i Velikom Šiljegovcu.

U Štabu brigade je odlučeno da se noću između 25. i 26. avgusta napadne neprijateljski voz na željezničkoj pruzi između Stalaca i Niša, o čemu svjedoči naređenje Trećem bataljonu, u kome se pored ostalog, kaže:

»Pošto se nalazimo u neposrednoj blizini željezničke pruge Stalac-Niš, a neprijatelj tom prugom saobraća i preko noći, to smo riješili da tokom ove večeri postavimo minu na prugu, sa kabl-mašinom, dočekamo voz te ga miniramo, a pošto se vi sa jedinicom nalazite u neposrednoj blizini željezničke pruge, to ćete večeras krenuti na izvršenje tog zadatka. Mi šaljemo komandira naše čete druga Dušana Vujnovića, koji će postaviti minu i upaliti je kada naiđe voz. Vi ćete krenuti sa čitavim bataljonom, postaviti dobre zasjede, te kad mina opali, odmah izvršiti juriš na voz. Mi mislimo daje najbolje izvršiti miniranje voza kod crkve Svetog Nestora, tj. između crkve i sela Vitkovca, negdje oko mjesta gdje se križaju cesta i pruga«.

Štab Trećeg bataljona je postupio u duhu primljenog naređenja. Pruga je pravovremeno minirana i postavljena zasjeda. Noću je naišao teretni voz i mina aktivirana. Uništena je lokomotiva i 8 vagona, a preostali su prilično oštećeni. Ubijeno je 10, a zarobljena su 4 njemačka vojnika. Zaplijenjeno je 6 pušaka, 10 vojničkih ranaca, 20 kožnih torbi, 20 šatorskih krila, 10 čebadi i 5 šinjela. Treći bataljon nije imao gubitaka!

Prvi bataljon je krajem avgusta upućen preko Jastrepa u dolinu Južne Morave da napadne željezničku prugu i vojni njemački voz. Mine su postavljene na pruzi nedaleko od sela Tešice, a borci Prvog bataljona zalegli u busije i čekali voz. U daljini se začulo huktanje lokomotive. Iz njenog dimnjaka svjetlucali su rojevi varnica. Komandant bataljona Božo Mutić upitao je minere da li su sigur-

ni da eksploziv neće zatajiti. Iskusni momci su se nasmijali i uglas uzvratili da njihovo oružje olako ne otkazuje. Crna sablast kompozicije se približavala. U mraku se nisu mogli izbrojati vagoni, ali se dalo zapaziti da kompozicija nije kratka. U nju su nanišatile stotine pušaka i desetine puškomitraljeza. Borci su samo iščekivali da eksplodira mina pa da paljbom izrešetaju vagone i potuku pratioce voza. Od iznenadnog tutnja gotovo svi suzačasak ogluvjeli i vidjeli kako se lokomotiva, uz škripu čelika, sunovraćuje u jarugu pored pruge i vuče za sobom nekoliko vagona. Borba je trajala kratko. Gubici Nijemaca: 1 vojnik je zarobljen i 5 ih je ubijeno. Uništena je 1 lokomotiva i 15 vagona, u kojima su se nalazila 3 rasklopljena aviona i 2 kamiona. U Prvom bataljonu ranjen je borac Cvijko Sadžak iz Treće čete, ali nije želio da ode u bolnicu.

U Cukovcu su mještani željeli da se proslavi uništenje voza i borcima su priredili pravu gozbu. Velika sofrata je bila pretrpana pečenim mesom, belim mrsom, gibanicom i ostalim đakonijama. Nuđena je rakija, ali su borci odbili da piju.

Poslije ručka okupljenom svijetu govorio je politički komesar bataljona, a potom i seoski sveštenik, koji je ukazao na prljavu četničku rabotu i odao priznanje borcima koji se istinski bore za oslobođenje od okupatora i izdajnika. Potom je započelo narodno veselje i u tome kraju prvi put je zaigrano kozaračko kolo. Uveče se Prvi bataljon vratio u sastav brigade.

Četnici nisu mirovali. Čak su pokušavali da izgubljeno preotmu. Tako su četiri četnička jurišna korpusa udruženo krenula 27. avgusta, iz pravca Vrnjačke Banje, Trstenika i Kruševca, da zauzmu Aleksandrovac. Primorali su jedinice Sedamnaeste udarne divizije da se povlače, a oni su nastavili nastupanje, te došli do Razbojne, Brusa, Krive Rijeke i Mačkovca. Trebalo ih je zadržati i potući. Štab Pete krajiške udarne divizije preduzeo je mjere da se Prva, Četvrta i Deseta krajiška brigada upute u borbu. Prva krajiška i Šesta srpska udarna brigada imale su zadatak da napadaju pravcem Štitari, Novaci, Rataje, da obuhvate lijevo krilo neprijatelja, uz istovremeno obezbjeđenje od Kruševca, da ga uklješte u sadejstvu s ostalim brigadama i unište. Obuhvat su vršile Druga krajiška udarna brigada Sedamnaeste divizije, Četvrta i Deseta krajiška udarna brigada opštim pravcem Narađe, Pleš, Latkovac i Supoglava. Štabu Šeste srpske brigade upućeno je pismo u kome je izložena tadašnja situacija, zatim način sadejstva u napadu i ostalo; pismo je potpisao i politički komesar divizije Ilija Materić. U određeno vrijeme, međutim, Šesta srpska brigada nije stigla na polazni položaj za napad i bataljoni Prve krajiške brigade sami su krenuli u borbu.

Borci Prvog bataljona imali su zadatak da, zajedno s Trećim bataljonom, tuku neprijatelja u selu Rataju i ne dopuste mu da se izvuče ka dolini Zapadne Morave. Treći bataljon, pored sadejstva s Prvim bataljonom, pošto razbije protivnika u Novacima i Boboti, produžiće komunikacijom za Aleksandrovac i napasti ga s istoka i jugoistoka. Četvrti bataljon je raspoređen tako da glavninom osvoji Zloginje, sadejstvuje s Trećim bataljonom u napadu na južnu stranu Novaka i zatvara pravac od Kruševca. Komandantima bataljona Boži Mutiću, Miloradu Novoselu i Savanu Kesiću posebno je naglašeno da napadi moraju biti iznenadni i siloviti, da se neprijatelj mora potući i odbiti i po cijenu većih sopstvenih gubitaka.

Napad je počeo u samo svanuće 30. avgusta, postupno se pojačavao i dobio je žestini. Najprije su se sukobile prethodnice bataljona s četničkim patrolama i predstražama. Bataljoni su nastupali, a četničke jedinice odstupale do Rataja i Bobote i tu pružile tvrd otpor. Nastupanje Prvog i Trećeg bataljona znatno je usporeno, a zatim i zaustavljeno. Komandanti su odlučili da se juriša. Usljedila je kraća vatrena priprema i borci su poletjeli na izdajnike. Djelimično se uspjelo, uglavnom na lijevom krilu Prvog i desnom krilu Trećeg bataljona, u stvari na njihovim spojevima, a u samom središtu odbrane neprijatelja. Uklinje-

ne čete trpjele su bočnu vatru, a krilne nisu mogle naprijed. U takvoj situaciji četničke jedinice su prešle u protivnapad na uklinjene čete, na pravcu Puzeljka i kote 264. Četnici su odbijeni i bataljoni su ostali na dostignutim položajima. Štab brigade je opravdano oklijevao da u borbu uputi Četvrti bataljon - iz prostog razloga što nije imao pouzdane podatke o jačini i namjerama neprijateljevih jedinica. Manji napadi i protivnapadi i dalje su se smjenjivali, ali se ostajalo na dostignutim položajima. Tek u podne u okršaj je upućen i Četvrti bataljon, a nešto kasnije pristigla su tri bataljona Šeste srpske brigade. Glavnina četničkih jedinica počela se povlačiti prema Zapadnoj Moravi, a njene zaštitnice davale su žestok otpor i potpuno razbijene. Uspjeh bi bio mnogo veći da su jedinice Šeste srpske brigade stigle na vrijeme odnosno da su odmah stupile u borbu.

U napadu je ubijeno i ranjeno 40 četnika, a zarobljena su 24; zaplijenjena je 21 puška, 7 ručnih bombi i 2.000 metaka. Ranjena su 3 borca Prve krajiške brigade.

Poslije protjerivanja četnika borci Prve krajiške zanoćili su u Gornjem i Donjem Stupnju, a ujutru krenuli na prostoriju Vukovice, Naupora, Vitanovaca i Kupaca, na komunikaciji između Kruševca i Razbojne. U tome kraju je više mladih ljudi stupilo u jedinice brigade. Stiglo je i oko 150 boraca iz sastava Dvadeset treće srpske udarne divizije i Ibarskog partizanskog odreda, pa je brojno stanje brigade osjetno poraslo.

ODLAZAK U ŠUMADIJU

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba NOV i POJ i vrhovnog komandanta maršala Josipa Broza Tita, Operativna grupa divizija dobila je naređenje da napusti područje Župe i Kopaonika i krene u Sumadiju da bi ostvarila sadejstvo s jedinicama Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa, koji su vodili borbe u zapadnoj Srbiji, tukli Nijemce, Bugare, četnike, nedićevce, i težili Beogradu da učestvuju u njegovom oslobođenju. U Šumadiji Operativna grupa divizija se povezala s Prvom proleterskom i Šestom ličkom proleterskom divizijom. Tako je Prvi proleterski korpus počeo dejstvovati u punom sastavu.

Prije polaska na pomenuti dugi borbeni put, u Operativnoj grupi divizija došlo je do izmjene. Iz njenog sastava izašla je Druga proleterska divizija i sada su je sačinjavale Peta, Sedamnaesta i Dvadeset prva srpska udarna divizija.

Marš je počeo pokretom prema Ibru. Preduzete su mjere da se divizije u početku ne upuštaju u veće okršaje, da što prije stignu cilju i tuku Nijemce i domaće izdajnike. U skladu s takvom zamisli, Prva krajiška brigada je 5. septembra pošla iz rejonu Osretka i Starog Sela i uveče stigla u Karači, Peciće, Blizensku Ravan, Kavanj, u kojem su se borci razmjestili radi odmora. Jače obezbjeđenje postavljeno je prema Ušću i dolini Ibra. Narednog dana Ibar je trebalo pregaziti na prostoru između Biljanovca i Ušća. Od pomenutog pravca se odustalo, pa su jedinice Prve krajiške upućene da rijeku pređu, uz obezbjeđenje lijevog i desnog boka, na sektoru Zerenja i Korlaća, da produže ka Beloj Steni i Gradcu i u Rudnom razbiju četničke jedinice. Razlozi za izmjenu plana nastupanja bili su: na prvobitnom pravcu pristup rijeci, zbog strmih obala, bio je težak, naročito za komoru i teža oruđa, to prije što se nije znala dubina vode. Neprijatelj je koristio i staru komunikaciju između Biljanovca i Ušća, bunkere i utvrđenja, pa je lako moglo doći do oštrijeg sukoba, a Štab brigade nije želio da se to dogodi i prerano otkrije pravac pokreta.

Noću između 7. i 8. septembra bataljoni su pristizali obali Ibra, bez zadržavanja gazili vodu i odlazili dalje. Na komunikaciji je savladan otpor manje neprijateljske jedinice i porušena su dva mosta. Sve je to izvedeno bez gubitaka. Drugi i Četvrti bataljon, s komandantom i političkim komesarom brigade na čelu,

usiljenim maršem su krenuli za Rudno i u zoru ga opkolili. Obruč je sužavan oko školske zgrade i seoskih kuća u kojima su spavali pitomci četničke podoficirske škole. Postignuto je iznenađenje, pa su pitomci munjevitim napadom savladani. Ubijena su 2 ranjen 1 zarobljeno 70. Zaplijenjeno je njihovo oružje i municija.

U oslobođenom Rudnom borci su se odmorili i krenuli prema Ivanjici. Išli su preko Borika, Tičje glave i Milića. Marševske kolone nisu uznemiravane od neprijatelja. U Tutiće je upućen Prvi bataljon i Izviđački vod brigade da prikupljaju podatke o neprijatelju u Ivanjici i okolini. U to vrijeme je u Štab brigade stigla zapovijest Štaba Pete divizije za napad na Lisanski rudnik i Ivanjicu.

Izviđači i obavještajci su otkrili da su Nijemci i bjelogardejci napustili Ivanjicu i povukli se prema Užicu. U gradu su, prema slobodnijoj procjeni, ostali i stotinjak nedićevaca i manje četničke jedinice. O jačini i rasporedu neprijatelja u Lisanskom rudniku, i pored svih nastojanja, nisu se mogli dobiti pouzdani podaci. Bez obzira na to, Štab brigade je odlučio da Prvi i Treći bataljon napadnu rudnik, da Četvrti zatvori pravac prema Arilju i Katićima, a Drugi ostanu u rezervi kako bi intervenisao u slučaju neke izuzetnije potrebe.

U napad se krenulo 10. septembra, nešto prije 23 časa. Borci su oprezno prilazili rudniku, mada nisu nailazili na otpor. Ubrzo su doznali da se neprijateljski vojnici nisu usudili da se upuste u borbu i nešto ranije su pobjegli. Umjesto puščane i puškomitraljeske vatre, dvije crvene svjetleće rakete, ispaljene jedna za drugom, objavile su daje uporište zauzeto. Sutradan je grupa rudara i đaka tražila da stupi u redove Prve krajiške brigade. Među njima su bili braća Miljan i Dušan Drašković, prvi rudar, a drugi gimnazijalac, koji su postali srčani mladi borci. Na njih su se ugledali ostali i brzo navikli na život u borbenoj jedinici.

I u Ivanjici su nedićevci i četnici odmah uvidjeli da ne bi odoljeli žešćem napadu i bez borbe su se povukli. U gradić su ušle jedinice Četvrte krajiške brigade. Kod sela Prilika oko 90 četnika naišlo je na borce Četvrtog bataljona Prve krajiške, koji su pokušali da izdajnike opkole i pohvataju. Kratkotrajna borba završila se bijegom četnika preko oplićale Moravice. Četvorica su zarobljeni, a nije utvrđeno da li su imali mrtvih i ranjenih. Od njihovog oružja i opreme zaplijenjeno je 15 pušaka, 1 teški mitraljez, 1 pištolj, 4 sanduka minobacačkih granata, 1.000 puščanih metaka, 4 zaprežna kola; 1 kamion, 1 motocikl i nešto odjeće. Bataljon nije imao gubitaka.

U popodnevним časovima 11. septembra jedinice Prve krajiške su krenule prema Arilju. Čim je doznao da se partizani približavaju, neprijatelj je umakao prema Užicu. Dva bataljona Prve krajiške bez borbe su ušla u grad i tu se nešto duže zadržala.

NOĆNI NAPAD NA UŽICE

Na osnovu obavještajnih podataka dobivenih od Štaba Operativne grupe divizija, grad na Djetinji branile su ove neprijateljske jedinice: dva puka nedićevaca, jačine do 1.000 ljudi, i neke četničke jedinice čije se brojno stanje nije znalo. Obavještajni oficiri brigade naknadno su potvrdili da su podaci tačni, ali... Situacija se izmijenila neposredno prije napada pristizanjem iz Višegrada jedinica 7. SS-divizije, koja je pojačavala odbranu Užica i okoline. Obavještajci su, istina, otkrili da Nijemci dolaze u Užice, ali se pretpostavljalo da ih nema više od jednog bataljona.

U napad na Užice upućene su Prva, Četvrta i Deseta krajiška brigada da iz pokreta, zajedno i silovito, neprijatelja pokušaju savladati. Planom napada su određeni i pravci nastupanja brigada: Prva drumom od Mačkata i Višegrada, Deseta na sektoru između drumu Užice-Tvrđići i Užice-Orlovac, Zabučje, Četvrta sa sjeverne strane, na prostoru između drumu Užice-Tvrđići i Užice-Višegrad. U skladu s tim Štab Prve krajiške uputio je Prvi bataljon, pojačan četom mino-

bacača, pravcem Zabučje da, u sadejstvu s Drugim bataljonom, tuče neprijatelja u širem području Orlovca, produži preko kote 565, prodre u grad i uspostavi vezu s jedinicama Četvrte i Desete krajiške brigade. Drugi bataljon je imao zadatak da nastupa komunikacijom od Čajetine prema Užicu, da koristi rijeku Đetinju, neopažen uđe u grad, izazove zabunu i pometnju i redovima neprijatelja u času kada uslijedi napad na spoljnu odbranu. Poslije ulaska u grad, bataljon je morao uspostaviti vezu s bataljonima Četvrte i Desete brigade, koji su, takođe, bili pripremljeni da se ubace u neprijateljev garnizon. Treći bataljon se pripremio da nastupa komunikacijom od Bajine Bašte za Užice, da sadejstvuje s Drugim bataljonom na desnom i jednim bataljonom Četvrte krajiške na lijevom krilu i prodre u grad. Četvrti bataljon, bez jedne čete, imao je zadatak da ruši komunikaciju Užice-Bajina Bašta i Užice-Kremna, zatim željezničku prugu i spriječi dolazak neprijateljevih jedinica iz pomenutog pravca. Štab brigade i brigadna bolnica nalazili su se nedaleko od Užica, na drumu za Čajetinu.

U sumrak 13. septembra bataljoni su pošli prema gradu. Prethodno se uslijeno marševalo od Arilja i borci su bili prilično umorni. Napad Prve krajiške počeo je u predviđeno vrijeme, u 21 čas, i uspjesi nisu izostali. U žestokom naletu Drugi i Treći bataljon potisnuli su protivnika i ušli u Užice. Drugi bataljon se dublje uklinio u odbrambene položaje u gradu i očekivao da nešto slično učine bataljoni Četvrte i Desete krajiške brigade, da neprijatelja dijelom privuku na sebe, ali je njihov udar izostao pošto su kasnili zbog dugog marša do polaznih položaja za napad. A kada su sa zakašnjenjem od tri časa, bili uvedeni u borbu neprijateljske jedinice su se sredile, oporavile od prvog iznenađenja i uporno branile. Teško se napredovalo. Borba se vodila za svaku zgradu, gotovo i za svaku pojedinu prostoriju. A onda bi uslijedio protivnapad neprijateljskih jedinica. Bataljoni Prve krajiške, a i ostali, tada nisu imali boljeg izbora od vođenja borbe u povlačenju. Samim tim, postavljeni cilj nije u cijelosti ostvaren, pogotovu kada je od komandanta divizije Milutina Morače i političkog komesara Ilije Materića stiglo naređenje da se borba obustavi i jedinice udalje od Užica. Bataljoni Prve krajiške su se razmjestili u Tripkovu i Braneševu da se odmore i pripreme za naredne okršaje. Jedino su snage Četvrtog bataljona štatile pravac prema Kremni; one su rušenjem onesposobile drum i željezničku prugu kako neprijateljska vozila i vozovi ne bi mogli proći prema Užicu. U analitičkom sagledavanju napada, izvlačenju pouka, zaključilo se slijedeće: daje uspjeh izostao zbog jakih njemačkih, nedićevskih i četničkih snaga u garnizonu, suviše dugog marša brigada, preduzimanja napada neposredno iz pokreta i zakašnjenja pojedinih bataljona Četvrte i Desete krajiške brigade.

O daljem nastupanju Operativne grupe divizija, u čijem je sastavu bila i Peta krajiška udarna divizija, u svom Ratnom dnevniku Milutin Morača piše:

»Sredinom mjeseca Operativna grupa je izbila na prostoriju Čačak-Požega-Užice. Kako su snage Prvog proleterskog korpusa u to vrijeme već izbile u rejon Valjevo-Lajkovac-Ljig, Vrhovni štab je ponovo forsirao nastupanje Operativne grupe. Tada je, u cilju neposredne koordinacije dejstava, od Prvog proleterskog i Dvanaestog udarnog korpusa i Operativne grupe divizija formirana Prva armijska grupa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Nastavljajući nastupanje na sjever, Operativna grupa divizija je do 20. septembra izbila na liniji Ljig-Arnađelovac-Topola i povezala se s jedinicama Prvog proleterskog korpusa«.

Ubrzo je uslijedio pokret za Dobrinje. U selo su bataljoni Prve krajiške stigli 16. septembra u podne. Borci su raspoređeni u seoske domove da se odmore. Domaćini su bili ljubazni i najviše nudili ono u čemu nisu oskudijevali: rakiju i hranu. A političkim delegatima vodova i političkim komesarima ranije je predloženo da preduzmu savjetodavne mjere kako borci ne bi prihvatili ponuđeno piće.

Jedinice su prenoćile u Dobrinju i sutradan produžile dalje. Pošto je bilo očevidno da se udaljavaju od Užica, borci se nisu ustručavali da propitaju kuda se to odlazi. Nije bilo razloga da im se ne kaže da se ide dalje u Šumadiju i bliže Beogradu. U Gornjem Branetiću - noćni predah, okrepljenje hranom i snom, a potom ubrzani marš da se stigne u Jelovik.

U toku pokreta bilo je manjih iznenađenja: na uzvišenju Kozelju primijećena je jača četnička kolona. Štab brigade je naredio da se ona iznenadi i razoruža. Jedinice Četvrtog bataljona su upućene da neprimijetno zađu četnicima za leđa, posjednu uzvišenje Kotrlje, a kod Oble glave postave zasjedu i pripreme takvu klopku iz koje se teško može izmaći. Četnici su dosta bezbrižno išli od Ljiga prema Belanovici. Doista se nisu nadali nekom iznenađenju. A kada je na njih osuta paljba, odmah su uvidjeli da ne mogu pružiti otpor i pobjeći. Mnogi su odgovorili da se predaju i bacali oružje. Nekoliko najzagriženijih ipak je otvorilo vatru i nisu se najbolje proveli. U sukobu su ubijena 3 i zarobljena 104 četnika. Od zarobljenika se doznalo da su pripadali Rudničkom četničkom korpusu. Zaplijenjena su 3 teška mitraljeza, 30 pušaka, manje količine municije i 6 konja.

BORBE U ARANĐELOVCU I OKOLINI

U jutarnjim časovima 19. septembra Štab brigade primio je naređenje Štaba Pete krajiške divizije da se izvrši napad na neprijatelja u Aranđelovcu, Bukulji i Venčacu. Za taj borbeni pothvat određene su Prva krajiška udarna - da osvoji Bukulju i produži u južni dio Aranđelovca, Četvrta krajiška udarna - da grad obuhvati sa sjeveroistoka, preko Velikih livada i Preseke sa dva bataljona, da dva bataljona rasporedi u zasjedi u rejonu Mladenovca, i Deseta krajiška brigada - da zauzme Venčac i Banju, da poslije djeluje prema Topoli i osujeti prodor neprijatelja iz toga pravca, a takođe da manjim snagama djeluje prema Aranđelovcu. Desetoj brigadi je sadejstvovala, u rejonu Venčaca i Kapetanovih stanova, Druga šumadijska brigada. Radi postizanja iznenađenja, Štab divizije je odlučio da se napad na grad izvede u podne. Uprkos svem zalaganju, obavještajci nisu uspjeli da za tako kratko vrijeme saznaju tačno brojno stanje, naoružanje i raspored neprijateljskih jedinica. Prema nepotpunim podacima je procijenjeno da uporišta brane 2. četnički ravnogorski korpus, jačine od 1.100 do 1.500 ljudi, i 150 do 200 nedićevaca i ljotićevaca.

Već u 10 časovajedinice Prve krajiške, svrstane u dvije napadne kolone: desnu i lijevu, pošle su u napad na neprijatelja. Desna kolona, koju su sačinjavali Prvi bataljon, Štab brigade, brigadna artiljerija i prištapske jedinice, imala je zadatak da prođe Jelovik, Kuselj, Travno Polje, Vrbicu, da se potom Prvi bataljon, uz podršku brigadne artiljerije i ojačan Pratećom četom, razvije za borbu, upadne u južni dio grada i ostvari sadejstvo sa bataljonima Četvrtč krajiške brigade. Lijeva kolona, sastavljena od Drugog i Četvrtog bataljona, prelaskom Jelovika i Kurjaške kose, morala je uništiti četnike na visoravni Ploče i vrhu Bukulje, produžiti u Bukovičku banju, napasti Aranđelovac sa zapada i uspostaviti borbeno sadejstvo s bataljonima u gradu. Treći bataljon je zadržan u brigadnoj rezervi, s tim da se u borbu uvede prema razvoju borbene situacije. Pozadinski dijelovi i brigadna bolnica su razmješteni u širem području Cincarovog groba i pripremljeni da ranjenicima ukazuju neophodnu pomoć.

I dok su jedinice već bile u pokretu, situacija se znatno izmijenila, dogodilo se, u stvari nešto neočekivano. Kada su Štab brigade i Prvi bataljon stigli na Travno Polje, obavještajni oficir Juraj Šmigmator i komandant bataljona Božo Mutić, koji su od ranog jutra, uz pomoć Izviđačkog voda, prikupljali podatke o neprijatelju, obavijestili su komandanta brigade o onome što se već moglo vidjeti - da im njemačka motorizovana kolona, preko Balabanaca, dolazi u susret. Na

drumu je prašinu podizalo oko 80 motornih vozila. Bio je to njemački motorizovani puk »Brandenburg«, koji je ujutru pošao iz Topole.

Oklijevati se nije smjelo. Na brzinu je izmijenjena ranija zamisao o napadu na Arandelovac i preduzeto slijedeće: Trećem bataljonu je naređeno da se trkom pridruži Prvom bataljonu na Travnom Polju, koji se već razvio da tuče bok i pozadinu njemačke motorizovane kolone. Drugom i Četvrtom bataljonu je poručeno da ne gube vrijeme u obuhvatu četničkih jedinica na Bukulji i njihovom sprečavanju da se povuku u Arandjeovac, da ih brzim naletom razbiju i na njihovim leđima ulete u grad.

Čelna njemačka vozila približavala su se Travnom Polju i namjeravala ka Venčacu. Prva četa Prvog bataljona, s komandnirom Milenkom Đudićem i političkim komesarom Živkom Radakom, trčeći je prešla planinsku visoravan i stigla na drum koji iz grada vijuga Bukulji. U tom času naletio je njemački vojnik na motociklu i projurio kroz razrijeđenu kolonu. Dok su se iznenađeni borci snašli da potegnu oružje i nanišane, motociklista je zamako u krivinu puta. Nezadovoljan, komandir je nešto progundao, a onda shvatio da se ne vrijedi ljutiti i naredio da se vodovi iz trčećih kolona razviju u streljački stroj. Po tome se vidjalo da Nijemci nisu daleko i da će sukob ubrzo uslijediti. Borcima je objašnjeno da će neprijatelju udariti u leđa i prekratiti mu odstupnicu u Arandelovac.

Prošlo je podne, a napad nije počinjao. U tom trenutku na položaj je stigao Treći bataljon i odmah se razvio za borbu. Stigli su kuriri Drugog i Četvrtog bataljona s izvještajem komandanata, u kome je, pored ostalog, pisalo: »Prešli smo preko Bukulje, rovovi su prazni, neprijatelja nema. Kroz koji trenutak napašćemo grad. U gradu i parku Bukovičke banje vidimo dosta neprijateljskih vojnika. ...« S pomenutim izvještajem Štab brigade je upoznao Štabove Prvog i Trećeg bataljona i zatražio da se ulože krajnji naponi kako bi se njemačka motorizovana kolona potukla, te time stvorili uslovi da cijela brigada krene u Arandelovac i uništi izdajnike.

Borci su koristili pokriveno zemljište da se približe vozilima na drumu. Nijemci su najprije primijetili borce Trećeg bataljona i otvrdili vatru. Vozila su stala. Njihov je zastoj dobrodošao nišandžijama minobacača i artiljerijskih oruđa da precizno nanišane i ne štede granate. Na drumu je nastao pravi pakao, neka su vozila planula. Njemački vojnici su hvatali busije da odbiju nalete bombaša i juriše ostalih boraca. Najviše su bili ugroženi s leđa, od napada boraca Prvog bataljona, i nikako nisu mogli ustuknuti u grad, u kome je, takođe, uzavrelo od pucnjave.

Najsmjelije su nastupale dvije grupe bombaša, predvođene od desetara Branka Vranješa i vodnika Milana Stojnića; one su prišle samom drumu i načinile pravu poharu. Eksplozijama ručnih bombi više Nijemaca je ubijeno, nekoliko vozila uništeno. Napuštena oštećena vozila, neka i blindirana, brzo su pretvorena u plamene buktinje. Za bombašima je zapristala cijela četa i juriš nije malaksavao.

Štiteći jedni druge, sada, poslije izvjesne ošamućenosti, nešto središnji, njemački vojnici su pokušavali da umaknu Ribničkoj rijeci i Zatrežju. U stopu su praćeni i tućeni. Više ih je oboreno hicima iz pušaka i puškomitraljeza. Kada mu nisu bili na domaku ručne bombe, Branko Vranješ ih je kosio iz puškomitraljeza, od kojeg se nikad nije odvajao. Njemu bi se s časa na čas pridružio desetar Ratko Pupavac, a uporedo je jurišao cio bataljon, uz gromoglasne povike da se Nijemcima ne dopusti da umaknu. Na ivici jednog šumarka zaleglo je nekoliko njemačkih puškomitraljezaca, žilavo se braneci preciznom vatrom. U pokušaju da ih istjeraju iz zaklona, nekoliko je bombaša, među njima Vranješ i Pupavac, palo. Pristigli su drugi borci i njemački vojnici nisu nekažnjeni izmakli. Nijemci su, na kraju, neorganizovano nagnuli u bijeg, ostavljajući i bacajući oružje i ratnu opremu. Ubijeno ih je 140; uništena su 23 kamiona, 3 tankete, 3 borna kola,

2 topa, 4 automobila, 7 motocikla, a zaplijenjeno je 6 kamiona, 4 motocikla, 2 pokretne radionice za opravku vozila i 1 sanitetski automobil.

O sukobu s jedinicama 1. njemačkog motorizovanog puka »Brandenburg« i njihovom porazu, Milutin Morača je u svom Ratnom dnevniku zabilježio i ovo:

»Bježanje Nijemaca bilo je skoro panično. Bili su tako razbijeni da su manjim brojem kamiona sa začelja kolone bježali preko seoskih puteva i njiva ka glavnom putu Topola-Mladenovac. Istovremeno sa napadom na Nijemce naši su već bili ušli u grad i sabili četnike i nedićevce na uski prostor i nekoliko zgrada«.

Dok je prikupljano oružje i ratni plijen, na bojištu se pojavila četnička jedinica koja je pobjegla iz Arandjelovca, mučki napala grupu ranjenika s njihovim pratiocima, upućenu iz Drugog i Četvrtog bataljona u brigadnu bolnicu na Cincarevom grobu. Četnici su ranjenike zarobili i s pravom se pretpostavljalo da ih neće poštediti. Čim su komandant i politički komesar brigade obaviješteni o tome što se dogodilo, preduzete su hitne mjere. Zamjenik komandanta brigade je poveo borce Prvog bataljona da sustignu četnike i oslobode svoje ranjene drugove. Izdajnici su skolišeni, neki ubijeni, više ih je zarobljeno, nešto pobjeglo, te su ranjenici, zajedno s pratiocima, spaseni sigurne smrti. U dramatičnim trenucima spasavanja ranjenika, komandir kurirskog voda Mile Anđelić je primijetio da je nestala drugarica Slavka Bogdanović Cica, šifrantkinja u Štabu brigade, koja je samovoljno pošla u Arandjelovac da učestvuje u uličnim borbama. Zarobljeni četnici su upitani da li su vidjeli djevojku u partizanskoj uniformi. Oni su se časak zagledali i jedan je odgovorio daje zarobljena djevojka najvjerovatnije odvedena prema Topoli, kuda su umakli i njihovi oficiri. Zamjenik komandanta brigade je izdvojio grupu srčanih boraca da se upute za odbjeglih četničkim oficirima i oslobode šifrantkinju.

Tek u 16 časova Prvi i Treći bataljon ušli su u grad i napadi su pojačani. Četnici, nedićevci i Ijotićevci žilavo su se branili iako su trpjeli prilične gubitke. Bez odziva su ostali pozivi više puta upućeni izdajnicima da prekinu paljbu i polože oružje. Najžešća paljba je odjekivala kod zgrade žandarmerijske kasarne i kod Starog i Novog zdanja. Pomenute zgrade bile su pretvorene u prave vatrene i teško osvojive tvrđave. Prozori i vrata bili su zazidani džakovima pijeska u kojima su ostavljeni samo mali otvori za puškarnice. U sumraku su sijevali plamičci oružja, žiškali puškomitraljezi, grmjele ručne bombe, minobacačke i topovske granate.

Opkoljeni u tvrdim zgradama, izdajnici nisu mogli izmaći. Ali komandanti bataljona ne žele zastoj i odlučuju da se juriša. U četama i vodovima pripremaju se bombaši i puškomitraljesci. Mrak je pogodan za prikradanje do zidina Starog i Novog zdanja. Borci vjeruju da će nekako uletjeti unutra i izdajnike dograbiti za guše. Juriši su se duže smjenjivali. Bombaši su pritrčavali prozorima, vratima, otvorima za oružje i nešto bombi ubacili unutra. Izdajnici su imali gubitaka, ali prolaz u njihove jazbine nije prokrčćen. U neko doba juriši su obustavljeni i odlučeno je da se zgrade blokiraju i sačeka dan. U brigadnu komoru upućeni su kuriri da dopreme dovoljno eksploziva kako bi se zgrade minirale.

Ujutro je borba dobila u žestini. Četnici i nedićevci su pokušali da se izvuku iz blokade, ali su dočekani žestokom paljbom i odbijeni u zaklone iza debelih zidova. Dovučeni su protivtenkovski topovi da neposredno gađaju ulaze u Staro zdanje i razbiju teška vrata. Kad je primijetio topove, iz obližnje kuće izašao je nešto stariji čovjek, potražio komandanta brigade i zabrinuto upitao šta se to priprema. Bez okolišenja mu je odgovoreno da će izdajnici biti zasuti granatama i platiti kako se nisu nadali. Starac je dotakao čelo, čutke pokazao da se tome ne raduje i objasnio da u zgradi ima, možda, bar pedesetak talaca, među kojima su i njegov sin i snaha... Onda je dodao da će oni izginuti od topovskih granata - ako već nisu ubijeni. Komandant je postao sumnjičaviji, sagovornika oštrije

pogledao i zatražio potpunije objašnjenje o hapšenju talaca. Starac je potanko ispričao o maltretiranju rodoljuba, zvjerstvima četnika i nedićevaca, i nije bilo razloga da mu se ne vjeruje. Taoci, ipak, nisu smjeli biti prepreka da se ne otvori vatra iz artiljerijskih oruđa. Starcu se, očigledno, steglo srce, ali je otkrio da je nekad bio artiljerac. Komandiru baterije je predložio da oruđa postavi na mjesto odakle se vidjela duža strana zgrade i preciznije moglo nišanići. Iz topovskih cijevi sijevnule su granate, prolijetale kroz prozore i vrata, neke eksplodirale u spoljnjem zidu... I minobacači su tukli i raznosili krov zgrade. Njihovom tutnju pridruživala se paljba iz stotina pušaka i desetina puškomitraljeza. Tada su izdajnici nešto rjeđe odgovarali i očekivalo se da će položiti oružje. Donijet je i ručni reaktivni bacač »džombul« i dvadesetak granata. Nišandžija i njegov pomoćnik našli su pogodan zaklon i počeli tući. Granate su svrdlale debeli zid i nije se čula njihova eksplozija. Na to su četnici odgovorili paljbom iz svih puškarnica na prozorima zgrade. Opet se pomišljalo na silovit juriš da se uskoči unutra, ali... Smetao je brisani prostor i dobar pregled iz zdanja. Sasređenom vatrom izdajnici bi, nesumnjivo, najprije desetkovali jurišlje, a onda bi ih kod zidina dočekali kanonadom ručnih bombi.

Ima li nešto snažnije od topovskih i minobacačkih granata da zgradurinu, nadžidženu vatrenu tvrđavu, s izdajnicima unutra, uzdrma iz temelja? Komandant Rauš, politički komesar Simurdić, njihovi zamjenici Jajčanin i Turić ne prihvataju da se juriša preko čistine i tako nastupanje plaća životima. Preporučuje se nešto drugo, manje rizično: da mineri, pod zaštitom puškomitraljeske vatre, prinesu nekoliko sanduka eksploziva uz temelj zgrade i pripreme za aktiviranje. Napad je obustavljen. Borci u zaklonima iščekuju šta će dalje biti. Srčaniji i negoduju što se oklijeva, a kad im je objašnjeno šta će uslijediti, nisu imali razloga za nervozu.

Na drugoj strani, kod zgrade žandarmerijske stanice, sa svih strana opasane vatrenim obručima, paljba nikako nije obustavljena. U večernjim časovima 19. septembra žandari su odbijali napade i ujedno smišljali kako da pobjegnu. Njihov komandant je odlučio da se iskradu iz zgrade, šmugnu ispod mosta na obližnjoj riječici i umaknu dalje od vreve i pucnjave u gradu. Borcima Prve čete Prvog bataljona je naređeno da se pripreme da jurišaju na žandarmerijsku kasarnu. Komandir Milenko Đudić i politički komesar Živko Radak, zajedno s vodnicima, tražili su načina da se izdajnici savladaju i proračunavali kako da se pretrči čistina do zgrade i prođe, ako je ikako moguće, bez osjetnih gubitaka. Na kraju je prihvaćeno da sreću okušaju dobrovoljci, sa svežnjevima ručnih bombi i šticeći vatrom oružja cijele čete. Dok se to pripremalo, žandari nisu sjedili skrštenih ruku i krišom su napuštali zgradu. Kada je to primijećeno, za njima je uslijedila potjera, ali su mnogi već pobjegli uz riječicu pored groblja, zaklonjeni njenim obalama obraslim žbunjem.

Mineri su stigli hotelskom zdanju, iz koga paljba nije prestajala. Dovezli su puna kola eksploziva, iz daljine posmatrali zgradu i procjenjivali kako je mogu razrušiti. Iskusan u tome poslu, Dušan Vujnović je rekao drugovima iz Štaba brigade da su dovoljna dva velika sanduka eksploziva da načine prolaz u zidu zgrade i borcima omoguće da uskaču unutra. Kako eksploziv donijeti zidu i aktivirati? Vujnović je ležerno uzvratio da je to njegova briga, da će on prenijeti jedan, a miner Esad Risović drugi sanduk eksploziva, sa dugim štapinima i kapislom, da će to pripaliti... Neko mu je dobacio da mu je glava u torbi, a Vujnović uzvratio da život минера i ne može biti drukčiji.

Sanduci eksploziva su istovareni u zaklon i pripremljeni za nošenje. Za to vrijeme puškomitraljezi i mitraljezi tako su raspoređeni da neprekidno tuku u prozore zgrade, da izdajnicima ne dopuste da provire napolje i primijete šta se priprema. Gotovo desetak minuta neprekidno trajala je vatrena paljba. S tereotom eksploziva, bez zastajkivanja, mineri su neozlijeđeni stigli zidu, postavili ek-

sploziv i plamičak prinijeli štapinu, koji je odmah zavarničio i zašištao. Minerici su pogureni potražali u zaklon.

Snazna eksplozija načinila je otvor u zidu širok skoro dva do tri metra. A grupa boraca, iskoristivši dim i prašinu, uletjela je unutra. Među prvima su bili Mile Anđelić, Đorđe Stupar, Jošo Agić, Bosiljka Kerkez, Jovan Mrda, Mileva Bosnić, Vojo Novaković i Branko Inđić. Za njima su pristigli ostali i dramatični obračun je počinjao.

Izdajnici su pružali žestok otpor, ginuli su, ali nisu pristajali da se predaju. Među njima je bila i jedna žena, sa činom poručnika, koja je suludo potrčala, zastala kod polusrušenog stepeništa i pažljivo nišaniła. Dočekana rafalom, bespomoćno se opružila na hodniku.

Napredovalo se korak po korak, od vrata do vrata, pažljivo nišaniło i zaklanjalo od neočekivanih i podmuklih hitaca. I pored sve opreznosti, smrtno je pogođen vodnik Mile Anđelić, a Vojo Novaković teže ranjen. Njemu je priskočila Mileva Bosnić, brzo ga sklonila za stepenište i kasnije odnijela u zaklon.

Tek kada su bili satjerani u nekoliko soba, četnici su se predali.

U podrumu su pronađeni taoci, njih pedesetak neki isprebijani i unakaženi ubodima izdajničkih noževa. Teže pokretni, uz pripomoć svojih oslobodilaca, izvedeni su pažljivo na svjetlost dana i upućeni kućama. Pred razrušenom zgradom naišao je stari mještani, čiji su sin i snaha takođe izbačeni iz kandži smrti, oboje s brojnim ozledama po tijelu i licu. Presrećan što ih vidi žive, nije štedio riječi zahvaljivanja.

Prije zauzimanja izdajničkog osinjaka, iz zarobljeništva je pobjegla i drugačica Cica, uz pomoć jednog četničkog potporučnika, koga je nagovorila da zajedno bježe i da se preda. U Štab brigade stigli su zajedno, ali je potporučnik nešto kasnije upućen u Štab Pete divizije da se provjeri da, možda, nije počinio zločin nad neđužnim ljudima.

Dok je komandant brigade stajao ispred porušene zgrade i posmatrao kako borci postrojavaju zarobljene izdajnike, prišao mu je sredovječan Arandelovčanin sa mladićem od svojih sedamnaest godina, gimnazijalcem. Obojica su komandantu, a time i borcima Prve krajiške, čestitali na izvojevanoj pobjedi i poželjeli im da tako nastave do konačnog oslobođenja. Onda je ovaj čovjek pružio ruku prema mladiću, komandantu objasnio da mu je to sin i da i on želi da se bori protiv okupatora i domaćih izdajnika. Završio je time da od sina ne traži ništa više nego da bude smion i hrabar kao borci Prve krajiške brigade.

U bici za Arandelovac i okolna uporišta, Četvrta i Deseta krajiška brigada uspješno su izvršile svoje borbene zadatke i neprijatelju nanijele ozbiljne gubitke u živoj sili i ratnoj tehnici.

U borbi na Venčacu i prema Topoli, Druga šumadijska brigada uspješno je sadejstvovala Desetoj krajiškoj brigadi. Nešto kasnije Druga šumadijska je preimenovana u Dvadeset prvu srpsku udarnu brigadu i uključena u sastav Pete krajiške udarne divizije.

O gubicima izdajnika u ljudstvu i ratnom materijalu, u izvještaju Štaba brigade od 20. septembra 1944. rečeno je i ovo:

»Četnici su imali 320 mrtvih (ovdje su uračunati sveukupni gubici četnika u gradu - gubici koje su im nanijele uz našu jedinicu i jedinice K-3). Zarobljeno je 296 četnika. Naši borci zaplijenili su 300 pušaka, 2 brza 'šarca' 1 'sarac' 2 strojnice, 13 raznih pištolja, 17 konja, nešto municije, sanitetskog materijala i druge ratne spreme«.

U danonoćnoj borbi 14 boraca Prve krajiške je dalo život za slobodu, a 35 je teže i lakše ranjeno.

U bici za Arandelovac, bici nepredviđenih obrta, s mnoštvom borbi u susretu, punoj teškoća i iskušenja, potpuno je razbijen 2. ravnogorski četnički korpus i jedan motorizovani bataljon I. njemačkog motorizovanog puka »Branden-

burg«, te stvoreni uslovi za ugrožavanje njemačkih jedinica na komunikaciji od Topole prema Mladenovcu i približavanje Smederavu i Beogradu.

Uveče 20. septembra u gradu je bio veliki narodni zbor. Mlado i staro se sjatilo da čuju govornike, da pjesmom i igrom proslave oslobođenje svog grada. Na zboru su govorili Dušan Petrović Šane, prekaljeni borac za radnička prava, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Milutin Morača, komandant, i Ilija Materie, politički komesar Pete krajiške udarne divizije. Njihova izlaganja često su prekidana ovacijama razdraganih mještana, klicanjem: da živi drug Tito, Narodnooslobodilačka vojska i nova, narodna vlast!

Poslije zbora i veselja, jedinice brigade imale su prilike da se odmire i oporave od teških okršaja. U redove brigade su dobrovoljno stupili, da zamijene pale i ranjene, mladi ljudi iz Arandjelovca i okoline.

U to vrijeme primljeno je naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ o produženju roka za dobrovoljni prelazak neprijateljskih jedinica na stranu Narodnooslobodilačke vojske. U vezi s tim, Štab Pete divizije proslijedio je štabovima brigada naređenje u kome je stajalo kako da se postupa s četničkim, domobranskim i drugim jedinicama koje su bile u taboru neprijatelja i nisu se predale do 15. septembra 1944. godine, isteka roka za dobrovoljni prelazak u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Naređenje je imalo velikog značaja za ujednačavanje stavova u štabovima i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske prema zarobljenicima i vojnicima koji se dobrovoljno predaju. U skladu s takvom orijentacijom, sa zarobljenim četnicima, pogotovu mlađima, prisilno mobilisanim, zavedenim lažnom propagandom, svakodnevno je razgovarano, ukazivano im koliko su bili u zabludi i traženo da dobrovoljno stupe u jedinice Prve krajiške udarne brigade. Odzivje bio osrednji i neki su postali dobri borci.

U oslobođenom gradu bilo je, uz odmor i predah, i dosta posla. Danonoćno su vršena obezbjeđenja Arandjelovca i okoline, pretraživanje terena, otkriveni su izdajnici koji su umakli u toku borbe i skrivali se u vrzinama i okolnim pošumljenim krajevima. Sređivani su spiskovi zarobljenika i provjeravano da li među njima ima ratnih zločinaca. Neki su brzo otkriveni i upućeni Vojnom sudu u Štabu Pete divizije. U štabovima bataljona evidentiranje zaplijenjeni ratni materijal i odašiljan, u skladu s planom Štaba brigade, tamo gdje je bio najpotrebniji. Sprovođenjem žive vojno-političke obuke borci su osposobljavani za teške zadatke koji ih još očekuju. Detaljno su upoznati sa situacijom u našoj zemlji i u svijetu, posebno s tim da se uskoro može očekivati susret s jedinicama Crvene armije koje će shodno sprazumu između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vlade SSSR, privremeno ući u našu zemlju i zajedno s jedinicama Narodnooslobodilačke vojske učestvovati u borbi protiv njemačkih i kvislinških snaga.

Održavani su partijski i skojevski sastanci, na kojima je raspravljano o radu komunista i skojevaca u jedinicama, o zalaganju u posljednjim borbama, a ukazivano je i na izvjesne greške i propuste i kako da se otklone.

Jedinice su popunjavane dobrovoljcima iz Beograda. Njih stotinak je uspjelo izići iz okupiranog grada i stupilo u jedinice Pete krajiške udarne divizije. Bili su to srčani borci koji su se rame uz rame sa Krajišnicima, borili protiv Njemaca i domaćih izdajnika.

Popunjavanje jedinica, borbena-političko osposobljavanje i sređivanje i duže bi potrajali da nisu uslijedili protivnapadi neprijatelja u namjeri da ovlada Arandjelovcem i okolnim mjestima značajnim prije svega za njega u taktičko-strateškom smislu. Tome su prethodili naleti aviona koji su bombardovali i mitraljirali položaje Drugog bataljona. Činili su to neprecizno i ranili samo jednog borca.

Komandant bataljona Dane Raca je obaviješten, 21. septembra, da se znatne neprijateljeve snage prikupljaju u Kopljarima i namjeravaju u Arandelovac. Odmah su preduzete mjere da se borci pripreme za odbijanje napada i nanošenje gubitaka protivniku. Čete na položaju obišli su politički komesar bataljona Žika Mijatović, zamjenik komandanta Vaso Sadžak i zamjenik političkog komesara Miloš Vuković, koji su ukazali na važnost predstojeće borbe u odbrani oslobođenog grada. Borci su odgovarali zaricanjem da neće ustuknuti, da će izdajnike i njihove naredbodavce potući. U pripremi odbrane je saradivano i s jednim bataljonom Četvrte krajiške brigade raspoređenim u neposrednoj blizini.

Izviđači su otkrili da je u Kopljarima bataljon nedićevaca, da imaju dosta automatskog oružja dobivenog od Nijemaca, a takođe i municije, i da se hvališu da ih nikakva sila neće zaustaviti da uđu u grad pod Bukuljom. Sve je to ukazivalo da opaki i podmukli protivnik ipak nije za potcjenjvanje.

Na dobro pripremljenom položaju vladalo je iščekivanje. Borci su bili raspoloženi i zbijali šale na račun neprijatelja. Osmatrači su budno motrili i javljali šta primjećuju.

Kada se pronijelo da nedićevci dolaze iz nekoliko pravaca, nastala je tišina i čuo se zveket zatvarača oružja. Svjesni da mogu biti iznenađeni, a u želji da se odgovori na vatru njihovog oružja, izdajnici su pripucavali i opreznije gazili. Dočekani su žestokom paljbom i primorani da okrenu leđa. Na bojištu su ostavili nešto oružja i municije.

Štab brigade je raspolagao podacima da jače njemačke motorizovane jedinice polaze iz Rudnika prema Bukulji i Venčacu. Uveče 22. septembra uslijedio je pokret bataljona da posjednu položaje na liniji: Jelovik, Čukovac, Lipar, Gornja Trešnjevica, da spriječe prodor njemačke motorizovane kolone i zatvore komunikaciju između Belanovice, Jelovika i Arandelovca. Na tome pravcu raspoređen je Prvi bataljon, a Drugi u rejonu Čukovca i nešto istočnije, da štiti međuprostor prema Vukosavcima. Treći bataljon je zatvarao pravac između Gornje Trešnjevica i Arandelovca, a Četvrti zadržan u brigadnoj rezervi u Jeloviku. Njemačke motorizovane kolone, međutim, prolazile su drumom Rudnik, Šatornja, Topola i osiguravale pomenuti pravac. Stoga je na položajima Prve krajiške brigade, izuzimajući Banju i Venčac, koje su Nijemci zauzeli 24. septembra da bolje obezbjeđuju sopstvene motorizovane kolone, vladalo zatišje. U rejonu Venčaca vršena su noćna nasilna izviđanja neprijateljskih jedinica i odbrambenih položaja. Dolazilo je i do manjih okršaja. A slobodno vrijeme i zatišje na položajima su iskorišćeni za partijsko-politički rad, naročito s novodošlim borcima. Kod pojedinaca se primjećivala izvjesna nesigurnost u političkom stavu pogotovu kod onih koji su ranije bili u redovima neprijatelja i trpjeli uticaj njegove propagande, pa nisu odmah i u svemu mogli shvatiti suštinu ciljeva narodno-oslobodilačke borbe i revolucije naših naroda i narodnosti. Politički komesari, delegati, komandiri četa i vodova, članovi KPJ i SKOJ-a stalno su novajlijama objašnjavali zašto se bore, daje pobjeda nad okupatorom neminovna, te da će naši narodi tek u slobodi moći da slobodno iskazivanom voljom potvrde kakvo društveno-političko uređenje žele. Njihovim svesrdnim zalaganjem jačana je moralno-politička svijest boraca, spremnost da se srčanije i umješnije bore.

Da bi se više ugrožavale neprijateljske komunikacije, Štab Pete krajiške divizije je odlučio da Prva krajiška brigada noću između 25. i 26. septembra posjedne položaje u Vukosavcima, Brezovcu, Kamenaru i Balabancu, s ciljem da napada komunikacije prema Šatornji, Rudniku i Belanovici. Za nekoliko časova izvršene su manje diverzije, porušeni su propusti i mostovi, da bi se usporio pokret neprijateljskih motorizovanih kolona. Vojnici su popravljali porušeno, ali se nisu udaljavali od komunikacije, nisu pokazivali želju da se upuste u borbu i rasterete pritiska. Jedino je jedna ojačana patrola Nijemaca sišla u Vrbicu, tu

se sukobila s vodom boraca Prvog bataljona, a bilans joj je bio: 3 mrtva i nekoliko ranjenih. Zaplijenjene su 3 puške i nešto ratne opreme.

Mirovanje neprijatelja, u situaciji kada i nije mogao nešto ozbiljnije da učini, navelo je Štab brigade da radi ometanja saobraćaja na drumu Topola - Mladenovac - Beograd, preduzme mjere za organizovanje većih i manjih napada. Prvi bataljon je upućen da Nijemce i nedičevce napada u dobro branjenim zaklonima na Venčacu. Ojačani vod iz Drugog bataljona dobio je zadatak da demonstrativno napadne neprijatelja u Banji, a ojačana četa Trećeg bataljona u Gornjoj i Donjoj Šatornji. Četvrti bataljon je bio u zasjedi, u rejonu kote 168 i Belosavaca. Cilj demonstrativnih napada bio je: iznuravati protivnika nanositi mu gubitke i posredno pomagati jedinicama Prvog bataljona u noćnom napadu na Venčac. Neprijatelj se žestoko branio iz utvrđenja na Venčacu i borci Prvog bataljona nisu ovladali uporištem.

Demonstrativni napad jedinica Trećeg bataljona na Gornju i Donju Šatornju prerastao je u nešto više od predviđenog u odsudni napad, pošto je neprijatelj pretrpio osjetne gubitke i bio satjeran na uži prostor.

Na zasjede Četvrtog bataljona neprijatelj u toku noći i prijepodneva nije naišao.

U borbi je ubijeno 15 neprijateljskih vojnika; zaplijenjени su: 1 puškomitraljez, 14 ručnih bombi, 2.300 metaka, 1 tovarni konj, 5 šatorskih krila i 5 vojničkih ranaca. Bataljoni Prve krajiške imali su 1 mrtvog i 10 ranjenih boraca.

Jedinice Prve krajiške brigade su 28. septembra u jutarnjim časovima odjednom bile uznemirene pojavom iz nekoliko pravaca neprijateljskih kolona podržavanih tenkovima i artiljerijom. Sagledavanjem situacije i njenom procjenom, Štab brigade je utvrdio da najmanje 1.000 njemačkih vojnika i domaćih izdajnika nastupaju da bi potisnuli bataljone s položaja i ušli u Arandelovac. Artiljerija je često tukla i granate su eksplodirale u blizini boraca primirenih u rovovima i zaklonima. Jedna kolona jačine oko 300 vojnika nastupala je od Venčaca prema Vrbici i Arandelovcu, druga, gotovo iste jačine, od Trešnjevica i Kamenara, treća, oko 200 vojnika, u pravcu Banje i Četvrta od Orašca i Preseke. Povremeno su dolijetali i avioni podržavajući kolone u nastupanju.

Ogorčena borba vodila se duž cijelog položaja Prve krajiške brigade, čiji su se bataljoni uporno branili, manevrisali, udarali u bok i pozadinu neprijatelja, naročito kod Venčaca i Gornje Trešnjevica. Uz veliko zalaganje boraca i starješina, nastupanje neprijateljskih jedinica zaustavljeno je gotovo na svim pravcima izuzimajući Banju, gdje su tenkovi uz bjesomučnu pucnjavu ušli u sjeveroistočni dio Arandelovca. Kada se otkrilo da jedinice 14. puka 7. SS-divizije ugrožavaju položaje Prve krajiške brigade i šire, komandant Pete divizije Milutin Morača i politički komesar Ilija Materić su odlučili da jedinice Četvrte krajiške i Dvadeset prve srpske brigade odbijaju napade na pravcu Preseke i Orašca i neprijatelja protjeraju u Markovac.

U popodnevним časovima odbijen je napad esesovaca kod Gornje Trešnjevica i Venčaca. U tako izmijenjenoj borbenoj situaciji, Nijemci se nisu usudili da ostanu na periferiji Arandelovca i užurbanu su se povukli u Banju. U toku sukoba ubijeno je 10 i ranjeno nekoliko neprijateljskih vojnika, koji su kamionima i zaprežnim kolima odvezeni s bojišta.

Noću između 30. septembra i 1. oktobra bataljoni Prve krajiške brigade posjeli su nove, za odbranu i protivnapade pogodnije položaje na liniji: Balabanac, Kapetanovi stanovi, Velika bara, Vetrilo. Sutrašnji dan je prošao u miru, ali... Sljedećegjutra dva njemačka puka, pomagani od četnika i nedičevaca, podržani tenkovima, artiljerijom i avionima, preduzeli su napad iz više pravaca da bi brigade Pete krajiške divizije odbili dalje od značajne komunikacije. Položajima Prve krajiške brigade približavalo se stotine neprijateljskih vojnika. Slično se do-

gađalo i pred položajima Četvrte i Desete krajiške i Dvadeset prve srpske brigade. Skoro 2.500 neprijateljskih vojnika smjelo su nastupali, otvarali vatru i sticali preimućstvo. Borba je vođena dan i noć. Na protivudare je odgovoreno žešćim napadima. Na kraju, Štab brigade je odlučio da se tri bataljona povuku na Bukulju, na područje oko Cincarevog groba, da jedan ostane na položaju na Velikim barama i uporno zadržava napadačeve jedinice. A kada su motorizovane jedinice ušle u Arandelovac i počele se utvrđivati, po tome se dalo zaključiti da se ne namjeravaju povući. U toku noći su jedinice Prve krajiške napadale grad u pokušaju da savladaju neprijatelja ili da ga primoraju da se povuče. Žestoke ulične borbe i juriši nisu zbunjivali dobro uvježbane njemačke vojnike, štice tenkovima-jednostavno nisu popuštali u odbrani. Gubici neprijatelja nisu poznati, a u jedinicama Prve krajiške brigade 1 borac je izgubio život i 13 ih je ranjeno.

Kada su sagledavani uzroci nešto smanjene borbenosti jedinica, u Štabu brigade je primijećeno da su borci premoreni od čestih okršaja, da su mnogi, uglavnom novodošli, bez dovoljno iskustva i da se neki ne zalažu u borbi. U izvještaju Štaba brigade od 1. oktobra, o tome je rećeno:

»Naše jedinice su mnogo umorne i iskisle, te baš zbog samog tog umora prilićan broj novih boraca se demoralisao i nastalo je skoro masovno dezerterstvo iz bataljona koji već 30 i nekoliko sati vode neprekidno borbe s neprijateljem. Dosad su nam dezertirala 22 novomobilisana...

Smatramo da bi bilo neophodno našu brigadu povući bar dva dana na odmor, da se sredi stanje unutar jedinica, da se postavi komandni kadar na upražnjena mjesta, koji je u ovim borbama izranjavan. Mi nastavljamo borbu i čekamo od vas naređenje za dalji rad. U našim jedinicama na ovim položajima ne može se ništa raditi ni vojno ni politićki uslijed borbi koje nam neprijatelj nameće«.

Pojedinaćna dezerterstva bila su, svakako, posljedica nedovoljne vojne i politićke pripreme novomobilisanih boraca prije upućivanja u paklenu vatru i teške okršaje u nepovoljnim vremenskim uslovima. Kada se to uvidjelo, teškoće su savladivane zahvaljujući dugoj borbenoj tradiciji Prve krajiške, zalaganju vojnih i politićkih rukovodilaca, ćlanova KPJ i SKOJ-a, da mlade borce vojnićki obuće, nauće da savlađuju strah, da ih vaspitavaju u duhu istinskog slobodarstva i da shvate zašto se bore. Njihov trud postupno će uveliko uroditi plodom, ćak u težim okršajima - u blizini Smedereva i na prilazima Beogradu.

Odlukom Štaba brigade neprijatelju se nije smjelo dati mira. Dva ojaćana bataljona, s baterijom topova, tukli su Nijemce na sektoru Velikih bara, Kape-tanovih stanova, Kamenara, za kratko vrijeme ih primorali, da se povuku na Venćac i u Banju. Ubijeno je 15 njemaćkih vojnika i 1 zarobljen. Bataljoni nisu imali gubitaka. Od zarobljenika se doznalo da su položaje Prve krajiške napadala dva ojaćana njemaćka bataljona 14. puka 7. SS-divizije »Princ Eugen«, da je cilj njihovog napada da potpuno kontrolišu komunikaciju od Gornjeg Milanovca-Šatornje i Topole. Napad je pripreman i na neprijatelja u Gornjoj i Donjoj Šatornji. Kad su naslutili šta se priprema i šta ih može snaći u toku noći, neprijateljski vojnici su se neprimjetno povukli i otišli u Topolu.

Stalnim napadima brigada Pete krajiške udarne divizije neprijatelj je bio primoran da se udalji od Arandelovca i da se povuće u Topolu i Mladenovac. U novonastaloj situaciji. Štab divizije donio je odluku da Četvrta krajiška brigada sadejstvuje s Kosmajskim partizanskim odredom u napadu na neprijateljske jedinice na komunikaciji između Mladenovca i Topole. Prva krajiška brigada posjela je dijelom snaga položaj na Bukoviku i zatvorila pravac prema Mladenovcu, a glavninu zadržala u Arandelovcu i okolini.

DVA NAPADA NA TOPOLU

U Topoli se nalazio bataljon njemačkih vojnika i stotinu četnika. Imali su dobra utvrđenja i zaklone, naročito na Oplencu, u blizini crkve, na padinama okićenim prezrelim vinogradima. Topola i Oplenac bili su značajno uporište u odbrani komunikacije od Kragujevca prema Beogradu.

Napad bataljona Prve krajiške brigade na garnizon Topolu i uporišta na Oplencu uslijedio je noću između 4. i 5. oktobra. Borci Prvog bataljona napali su Topolu sa sjeverne strane da bi brzim nastupanjem preko Torova i Strmova, u sadejstvu s ostalim bataljonima, razbili neprijatelja, slomili njegov otpor na Oplencu i produžili, prema potrebi, u centar gradića. Četvrti bataljon je napadao s jugozapada, preko kote 357, da bi ugrozio neprijatelju bok na oplenačkim položajima, da bi ga, u sadejstvu s Trećim bataljonom, uništio i ovladao Oplencem i Topolom. Manja jedinica je isturena na komunikaciju prema Kragujevcu da bi osujetila pristizanje pojačanja.

Napad je počeo u isto vrijeme na svim pravcima i brzo su likvidirani neprijateljevi istureni položaji. Nijemci i četnici pružali su žestok otpor, lagano uzimali, nadu polagali u brojna vatrena utvrđenja i zgrade preuređene za odbranu. Bataljoni su uporno nastupali, istina, nešto sporije nego što su to predvidjeli njihovi komandanti, osvajali rov po rov, bunker za bunkerom, i djelimično ušli u Topolu. Na Oplencu je išlo teže i odbrana se nije dala poljuljati. U trenucima kada su borci Trećeg bataljona krvarili ispred rovova, bunkera i tvrdih zgrada, Štab brigade je odlučio da dvije čete Četvrtog bataljona usmjeri na Oplenac da pomognu u suzbijanju protivnapada i manevrisanja neprijateljskih jedinica, da ne bi izmakle u Topolu u kojoj su borci Prvog i Drugog bataljona uspješno savladivali protivnika. I kada se očekivalo da će otpor prestati, drumom od Kragujevca naišla je jača motorizovana kolona koju nije mogla zadržati i odbiti jedinica isturena u zasjedu. Na čelu kolone bilo je više tenkova koji su neštedimice otvarali vatru i žurili u Topolu. Za njima su išli kamioni puni vojnika. U takvoj situaciji Štab brigade je naredio da bataljoni obustave borbu i napuste Topolu.

U višednevnoj borbi ubijeno je i ranjeno 70 neprijateljskih vojnika. Zaplijena su 3 kamiona; zaplijenjeno je više pušaka, 1.000 šajkača, 1.200 uvijača, 100 čebadi, 2 pisace mašine, 1.000 kilograma brašna, 1 radio-aparat, 400.000 nedicevskih dinara, dosta odjeće i obuće. Brigada je imala ove gubitke: 2 mrtva, 6 teže i 6 lakše ranjenih boraca.

Poslije povlačenja iz Topole, bataljoni Prve krajiške posjeli su prvobitne položaje u rejonu Balabanca, Zabrežja i jugoistočno od Arandelovca i odbili nekoliko napada neprijateljskih jedinica. Tako je potrajalo samo nekoliko dana. A onda je Štab Pete krajiške divizije, u skladu s operativnom zamisli Štaba Prvog proleterskog korpusa i u očekivanju susreta s jedinicama Crvene armije, naredio Prvoj krajiškoj da izvrši solidne pripreme, napadne i osvoji Topolu. U dopuni zapovjesti Štaba divizije od 9. oktobra rečeno je i ovo:

»Operacije divizija našeg korpusa moraju se ubrzati da bismo pravovremeno sadejstvovali jedinicama Crvene armije koje napreduju ka Moravi, ovladali saobraćajnim vezama koje vode glavnim komunikacijama prema Beogradu i time spriječili neprijateljsko povlačenje sa sektora Beograda prema Kragujevcu i obratno«.

U razradi plana napada, Štab brigade je naglasio da se najprije pokuša zauzeti Oplenac, a da se zatim udar usmjeri u centar dobro branjene Topole. Štab divizije, opet, pošto je Prvoj krajiškoj dao naredni zadatak: da krene prema Sraederevskoj Palanci, u susret jedinicama Crvene armije, nije insistirao na tome da se njeni bataljoni duže zadrže u borbama u Topoli, nego da položaje prepuste Desetoj krajiškoj udarnoj brigadi. U pomenutoj dopuni divizijske zapovijesti o tome se kaže:

»Ako se Nijemci ne budu mogli likvidirati u Topoli, Prva brigada predaće položaje oko Topole Desetoj krajiškoj brigadi i 10. oktobra izjutra krenuti na prostoriju (Selo Vranovo-Natalinci).

Desno održavati vezu s jedinicama Dvadeset prve divizije u cilju koordiniranja zajedničkih akcija«.

Brižljivo pripremljeni i izvedeni napad na neprijatelja u Topoli, uz artiljerijsku i minobacačku podršku, nije dao očekivane rezultate. Nijemci su se žestoko branili, u borbu uvodili pojačanja koja su pristizala od Kragujevca, umješno koristili baterije topova i tenkova.

Ujutru 10. oktobra bataljoni Prve krajiške su odstupili od Topole i požurili da izvršavaju naredne zadatke. Prvi bataljon je bez borbe ušao u Natalince, odakle je neprijatelj nešto ranije bezglavopobjegao. Drugi bataljon je zauzeo Kloke i Čučuge, a Treći i Četvrti Junkovac. Štab brigade je naredio da se jača obezbjeđenja postave prema Smederevskoj Palanci, Kusatku i Topoli i jedinice noću odmomore.

Topola je bila značajno uporište pogodno za obezbjeđenje povlačenja njemačkih jedinica od Kragujevca za Beograd i više od toga. Za povlačenje brojnih jedinica s juga Srbije, početkom oktobra 1944. godine, Nijemcima je ostala jedino komunikacija od Kragujevca preko Topole, Mladenovca, do Beograda, koja je stalno bila pod udarom jedinica Pete krajiške divizije i Kosmajskog pratizanskog odreda, naročito na dijelu između Kosmaja i Topole. Zauzimanjem Topole i Mladenovca, 12. oktobra, od jedinica NOV i Crvene armije, Nijemci su izgubili i tu komunikaciju.

Shodno zadatku da brigade Pete divizije, uz podršku artiljerijskog divizionara, likvidiraju neprijatelja u uporištima u Kusatku, Kovačevcu, Glibovcu i Smederevskoj Palanci, da privremeno onesposobe željezničku prugu i drumove prema Smederevu i Mladenovcu i Prva krajiška je pripremljena za žestoke okršaje. Komandanti bataljona su upoznati s odlukom da ujutru slijedi pokret jedinica s ciljem da napadnu i likvidiraju neprijatelja u Smederevskoj Palanci i da se sretnu s jedinicama Crvene armije. Prvi bataljon je stigao u Bačin, a odatle seoskim putem, preko Glogovačkog polja, Vodica i Uzun-Čuprije, izbio na željezničku prugu, porušio most na potoku Guberašu, jednu četvu ostavio da štiti pravac od Velike Plane, dok su ostale usmjerene na to da Smederevsku Palanku napadaju s istočne i jugoistočne strane. Drugi bataljon se kretao pravcem Čučuge, Čerovac, Pridvorica, Rudina, Drenovac, da postavi manje obezbjeđenje prema Glibovcu i Azanji, a zatim napadne neprijateljski garnizon sa zapadne i sjeverozapadne strane. Četvrti bataljon je stigao komunikacijom od Natalinaca i Smederevsku Palanku ugrozio s južne strane. Treći bataljon je upućen pravcem Kloke, Gaj, Rartari da uspostavi vezu s jedinicama Četvrte krajiške brigade, s najmjerom da zajedno tuku protivnika, zauzmu Glibovac i postave obezbjeđenje prema Azanji i Kustaku. Baterija topova je postavljena u rejon Šapanje da bi bataljone u nastupanju, na njihovo traženje, podržavala artiljerijskom vatrom. Četa pratećih oruđa je raspoređena u rejonu Velikih Rudina da podrži napad jedinica na Smederevsku Palanku. Prihvatilište za ranjenike i hirurška ekipa bili su u Cerovcu, a Štab brigade u Pridvorici, na koti 146 i u Velikim Rudinama.

U vrijeme pokreta bataljona i približavanja Smederevskoj Palanci, obavještajci su otkrili daje neprijatelj primijetio šta mu se priprema i užurbano se povukao. U takvoj situaciji je raniji plan izmijenjen, Prvi bataljon je upućen u Smederevsku Palanku, a ostali u napad na Glibovac, Kusadak i Azanju, s tim da željezničku prugu ugroze na više mjesta.

Ujutru 11. oktobra borci Prvog bataljona ušli su u Smederevsku Palanku, tu se sreli sa crvenoarmejcima i razdragani ih pozdravili. Nastalo je pravo veselje. Vođeni su razgovori i dobro se sporazumijevalo, bez obzira na to što crvenoarmejci nisu znali srpskohrvatski, a borci Prve krajiške ruski jezik. Često je po-

navijano da će jedni i drugi zajedno na Berlin. U takvom raspoloženju intendant bataljona je primijetio da najprije treba osloboditi Beograd i onda na Berlin. Uz smijeh je prihvaćeno da se to podrazumijeva i da se stalno mora napredovati dok se fašisti sasvim ne unište. Krajišnici su istakli da su krenuli 1941. godine, pod rukovodstvom druga Tita i KPJ, da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, da su prešli dug borbeni put od Bosanske krajine do Beograda i da neće stati dok zemlju ne oslobode od fašizma.

U nastupanju prema Beogradu, u svanuće 12. oktobra, borci Prvog i Četvrtog bataljona napali su željezničke stanice Suvu Česmu i Umčare. Uporišta su branili njemački vojnici. Odbrana neprijatelja bila je umješno organizovana, a otpor žilav i nepopustljiv. Iz toga se moglo zaključiti da Nijemci žele da što duže kontrolišu željezničku prugu i time obezbijede izvlačenje žive sile i ratne tehnike prema Beogradu. Borci su ulagali velike napore da skrše otpor protivnika i ovladaju betonskim bunkerima. U tome su uspjeli nakon višečasovne oštre borbe, u kojoj je ubijeno 6, ranjena 3 i zarobljeno 49 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je: 49 pušaka, 2 poluautomatske puške, 1 puškomitraljez, 7 pištolja, 35 ručnih bombi, 1 telefonski aparat, 10 šinjela i nešto druge ratne opreme. Gubici bataljona: 2 borca su izgubila život i 8 ih je ranjeno.

U vrijeme ulaska Prvog bataljona Prve krajiške u Smederevsku Palanku i susreta s jedinicama Crvene armije, Četvrta krajiška brigada je osvojila neprijateljsko uporište na kosi Debeljaku, dva kilometra istočno od Mladenovca, a zatim zauzela položaj na Granici i Rajovcu. Drugi, Treći i Četvrti bataljon Prve krajiške i bataljoni Dvadeset prve srpske brigade stigli su u rejon Kovačevca, Velike Krsne i Azanje. Deseta krajiška brigada se nalazila u borbi u području Topole.

Jedinice Prve krajiške su 13. oktobra kontrolisale prostor Malog Orašja i Umčara. Iz sastava Prvog bataljona izdvojena je četa boraca da uspostavi vezu s jedinicama Crvene armije koje su držale položaje u blizini Smedereva i pripremale napad na ovaj grad na desnoj obali Dunava.

BORBE U SMEDEREVU

Pred veče 13. oktobra komandant Pete motomehanizovane samostalne gardijske streljačke brigade Crvene armije zatražio je, zbog nedovoljno sopstvenih snaga, da u napadu na Smederevo učestvuju i jedinice Prve krajiške udarne brigade. Čim je primio poruku, Štab brigade, uz prethodno odobrenje Štaba divizije, donio je odluku da se udovolji traženju, bataljoni pripreme za pokret i uvođenje u borbu. Prvi i Drugi bataljon odmah su krenuli, a Treći i Četvrti nešto kasnije.

U zoru 14. oktobra u Petrijevu su se sastali komandant pomenute brigade Crvene armije i komandant Prve krajiške brigade, sa članovima svojih štabova, da izvrše posljednje pripreme za napad. Brižljivo je usaglašen plan nastupanja jedinica i njihova koordinacija. Bataljoni Prve krajiške ojačani su sa četiri tenka, baterijom artiljerijskih oruđa i jednim gardijskim raketnim minobacačem («kaćušom») da lakše savlađuju dobro utvrđenu vatrenu liniju neprijatelja. Raspoložujući podacima, dobivenim od obavještajnog oficira Mile Davidovića, da se u gradu nalazi ojačani njemački puk i nešto izdajnika, shvatajući značaj i težinu predstojeće borbe, komandant brigade je naredio načelniku štaba da se Treći bataljon ubrzanim maršem približi Smederevu kako bi potpomagao napad Prvog i Drugog bataljona. Prema dogovoru, bataljoni su napadali na dijelu fronta od Landola do Udovica: Prvi od Petrijeva, Kamena i Karađorđevog brda - da uđe u zapadni dio grada, a Drugi preko Parloga, komunikacijom Kolari-Smederevo, da uđe s južne i jugozapadne strane.

Artiljerijska oruđa postavljena su na vatreni položaj u rejonu Kamena da podržavaju napad oba bataljona, a tenkovi su čekali da zatutnje drumom koji iz Beograda vodi u Smederevo.

Jedinice Crvene armije napadale su drumom od Osipaonice prema Smederevu. Cilj je bio da se oslobodi Smederevo, potom nastupa prema Grockoj i Beogradu.

Napad je izveden u jutarnjim časovima 14. oktobra istovremeno na svim pravcima, uz podršku artiljerije i tenkova. Neprijatelju su nanijeti osjetni gubici, ali njegova odbrana nije olako popuštala. Borci Prvog i Drugog bataljona silovito su napadali, ovladali Karađorđevim brdom, Šestarom i kotom 161. Ostavljajući mrtve i ranjene, upaničeni neprijateljski vojnici brzo su uzimali u Smederevo da se pregrupišu, srede i organizovanije brane, koristeći zidine starog grada i više tvrdih zgrada. Komandanti bataljona Božo Mutić i Dane Raca, znajući koliko njihove jedinice imaju iskustva u uličnim borbama, nisu sumnjali u uspjeh i komandirima četa su poručili da se uporno napreduje.

U to vrijeme uveliko je započela bitka za Beograd, čiji je dio bila i borba za Smederevo. Desnom obalom Save nastupala su Jedanaesta krajiška, Šesnaesta vojvođanska i Dvadeset osma slavonska divizija, Šesta lička preko Rakovice i Topčidera, Trinaesta mehanizovana brigada Crvene armije preko Dedinja, Prva proleterska divizija preko Jajinaca i Banjice, uz nju Trideset šesta tenkovska brigada Crvene armije. Četrnaesta gardijska mehanizovana brigada i Šezdeset drugi motociklistički bataljon Crvene armije su nastupali u rejonu Velikog Mokrog Luga, a do njih, preko Konjarnika, Peta krajiška udarna divizija, bez Prve krajiške brigade. Drugi napadni ešelon činile su Sedamdeset treća gardijska i Dvjestrideset šesta streljačka divizija Crvene armije. Dvadeset prva srpska udarna divizija nalazila se u rezervi, u rejonu Avale, a Trideset šesta vojvođanska divizija u okolini Obrenovca...

Gradske kuće i bedeme u Smederevu, pogotovu u po bijela dana, bilo je teško osvajati, zaobilaziti i postizati iznenađenja. Kada su tenkovi crvenoarmejaca polazili da tuku najotpornije vatrene tačke žilavog protivnika, dočekivani su zviždukom granata protivtenkovskih topova, bacačima plamena, te time primoravani da oprezno manevrišu i ponekad uzmiču.

Krajišnici su se borili za svaku kuću, ulicu, baštu, dvorište, čak i pojedino drveće odakle su štekali puškomitraljezi i gruvale puške. Ponekad je dolazilo do borbe prsa u prsa, kad su radili kundaci i bajoneti. Sporo napredovanje i žestoki obračuni nisu prošli bez mrtvih i ranjenih. Nosila su oprezno odlazila brigadnom previjalištu i krv ranjenika natapala je staze kuda se nastupalo.

U podne je uslijedio najžešći protivnapad Nijemaca, s namjerom da se oslobode pritiska i stignu periferiji grada. Š teškoćom, su, pomoću tenkova i artiljerijskih oruđa, ipak odbijeni. U teškim trenucima, komandant brigade je odlučio da se Treći bataljon, s Miloradom Novoselom, Kostom Boljanićem, Stevom Đakovićem i Veljkom Kostadinovićem, uvede u borbu, pojača napade i pomogne u odbijanju protivnapada. Dogodilo se to u najpogodnijem trenutku. Nijemci su se užurbano povlačili u kasarnske zgrade, očajnički se branili i ubrzo bi kapitulirali da im nije pristigla pomoć od Požarevca. Najprije su se pojavile njemačka oklopna i druga vozila i borba se još više razbuktala. Njemački vojnici su poskakali sa karoserija, u streljačkom stroju krenuli u protivnapad da olakšaju nezavidnu situaciju sopstvenih jedinica u gradu i kasarnama. Tenkovi su ubitačnom paljbom tukli zaklone boraca da bi ih primorali da uzmaknu. U gradu su izbili požari, dim i prašina. Time je i vidik bio sužen. Za kratko vrijeme odbijena su čak četiri protivnapada Nijemaca i izvedeno je isto toliko napada. Bez obzira na to što su imali prilično gubitaka, 120 mrtvih i 250 ranjenih, Nijemci nisu namjerali ustuknuti. Oni su, zapravo, jurišima u Smederevu namjerali

da zaštite drum uz desnu obalu Dunava kako bi se tuda izvukli i pridružili svojim jedinicama u Beogradu.

U Smederevo su pristizale nove i svježe njemačke jedinice-snažna prethodnica grupacije od 20.000 vojnika - koje su, s obzirom na samu svoju nadmoćnost, prijetile opkoljavanjem. Da bi se izbjegle neugodnosti i ujedno izvršilo tek primljeno naređenje Štaba Pete divizije da brigada požuri u njen sastav i učestvuje u borbama bliže Beogradu, bataljoni su izvučeni iz okršaja i upućeni u Pudarce. U vrijeme izvlačenja, oko 17 časova, Prva četa Drugog bataljona, ušančena u gradu, nije znala za naređenje o povlačenju i neočekivano se našla u okruženju. Komandant Dane Raca, zabrinut za sudbinu boraca, pozvao je kurira Crnomarkovića, mršuljavo momče, preozbiljno za svoje godine, i upitao ga:

- Bi li se nekako¹ mogao provući u Smederevo? Prva četa, izgleda, nije obaviještena da smo se povukli.

Odlučnog pogleda i držanja, kurir je odgovorio:

- Pokušaću, družo komandante!

Kurir je napunio oružje i krenuo u sumrak. Birao je prečice, češće se osvrtao i žurio. Odjednom je primijetio da desetak njemačkih vojnika, s oružjem na gotovs, pretražuju krivudavu ulicu. Nije mu bilo teško razabrati da to prethodnica ispituje teren. Imao je pogodnu busiju i mogao ih je paljbom oružja prorijediti, ali... Morao se suzdržati da ostane neprimijećen i izvrši postavljeni zadatak. Uzbudjen je sačekao u zimzelenom rastinju da se vojnici u šljemovima udalje i produžio prečicom. U jednom dvorištu je iznenadio i uplašio domaćina koji je otvorio vrata da proviri napolje. Časak su se ćutke mjerkali. Kad je saznao šta kurir traži, domaćin mu je pokazao kako se najkraćim putem može prikristi opkoljenoj četi i sumnjičavo zavrteo glavom.

Kurir se ubrzo našao na raskrsnici dviju popločanih ulica, obazrivo izvurio iza ugla mecima izrešetane trgovinske radnje, u blizini primijetio njemačke vojnike i pokušao umaći. Uslijedila je vika da stane. Crnomarković nije imao drugog izlaza nego da se brani. Oružje je podigao u visinu očiju i nanišanio. Nekoliko hitaca bilo je dovoljno da se napadači opruče na pločniku. Kurir je zadihan potrčao dalje da zavera trag i stigne cilju. S mukom je izbjegao zamke, prokradao se pored neprijateljskih vojnika, ali na domaku cilja nije izbjegao pravi dvoboj iz neposredne blizine. Njemački podoficir je ugledao kurira da preskače nakrivljenu ogradu i nanišanio. Prosuo se cio rafal. Kurir se potrbuške strovalio u trošni zaklon i uzvratilo istom mjerom. Napadača je ranio, ali je i sam odjednom osjetio oštrinu bola u predjelu očiju i sasvim obnevidio. Krv je šikljala iz svježe rane, preplavila očne kapke i zamaglila ženice. Zadlanicom je zaustavio krvarenje iz rasjekotine pored očiju, trenutak progledao i shvatio kuda mora produžiti da bi izbjegao napad Nijemaca. Obliven krivlju, poluslijep, kurir je stigao komandiru opkoljene čete, izustio da se brzo povlače i zatražio zavoj za ranu pored lijevog oka. Zahvaljujući kurirovoj upornosti i snalažljivosti, Prva četa se izvukla iz obruča.

U jutarnjim časovima 15. oktobra Četvrti bataljon s komandantom Savanom Kesićem, političkim komesarom Vojom Radišićem, i zamjenikom političkog komesara Đurom Vukobratom, uz saglasnost Štaba brigade, opkolio je Grocku i potukao njemačke jedinice u toj varošici na obali Dunava. Dok su borci prikupljali ratni plijen, u popodnevnim časovima, iz pravca Smedereva, naišle su brojno nadmoćne motorizovane njemačke jedinice i preotele varošicu od ogromnog značaja za njihov prolaz prema Beogradu. Četvrti bataljon se izvukao ispod žestokog udara protivnika, položaje utvrdio na Ciganskom brdu koti 179 i trigonometrijskoj tački 239.

U složenoj situaciji Štab brigade je uvidio - na osnovu podataka dobivenih od zarobljenih njemačkih vojnika - da 1. brdska, 117. njemačka motorizovana divizija, 1. i 2. njemački puk »Brandenburg« i dijelovi 3. policijskog puka nastoje

da prođu, bez obzira na žrtve, od Požarevca i Smedereva u Beograd, u kome su vođene žestoke ulične borbe. Njih je u tome trebalo spriječiti.

Stoga su se jedinice Prve krajiške pripremile da, uz podršku četiri tenka i šest artiljerijskih oruđa Crvene armije, napadnu njemačku motorizovanu kolonu na drumu između Grocke i Brestovika. Žestoka borba je počela uveče i trajala gotovu cijelu noć. Nijemci su se žilavo branili i odbijali uzastopno napade boraca Prve krajiške brigade. Neka vozila su planula, ali to nije značilo da neprijatelj popušta i da se neće domoći Beograda. Napadnutoj motorizovanoj koloni je pristizalo pojačanje od Smedereva, te je brojna i vatrena nadmoć protivnika dolazila do izražaja. Bataljoni Prve krajiške su morali ustuknuti na polazne položaje u rejonu Pudaraca. Njihovo povlačenje, bez obzira na to što su i dalje ugrožavali bok snažne neprijateljeve grupacije, omogućilo je Nijemcima da se brže približavaju Beogradu.

Pošto je neprijatelj uporno nastupao, tražio najosjetljivija i manje branjena mjesta u rasporedu jedinica Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije izvučenih iz uličnih borbi da spriječe prodor njemačke borbene grupacije u Beograd, komandant Pete krajiške udarne divizije Milutin Morača i politički komesar Ilija Materić preduzeli su mjere da se tri brigade - Prva, Četvrta i Deseta krajiška - uspješno suprotstave ponovljenim napadima neprijateljevih jedinica pristiglih od Grocke i Boleča. U isto vrijeme je obezbijeđena koordinacija borbenih dejstava s jedinicama Dvadeset prve srpske udarne divizije i jedinicama Crvene armije da se sektor odbrane pojačao i neprijatelj uništavao na prostoru izvan grada.

U prijepodnevnim časovima 16. oktobra 400 njemačkih vojnika je krenulo od druma kod Brestovika s namjerom da jedinice Prve krajiške odbace od Kamendola i Pudaraca kako im ne bi ugrožavale bok i planirani pokret. U kratkotrajnoj i žestokoj borbi bataljoni su, uz podršku tenkova, prešli u protivnapad i Nijemce protjerali u Brestovik.

U to vrijeme plamtjela je bitka na ulazu u Beograd iz pravca Smedereva i Grocke. U njoj se radilo o biti ili ne biti. Nijemcima su zadavani teški udarci. U popodnevnim časovima, kada su sadejstvom uništeni ostaci njemačkih jedinica na Konjarniku, Laudanovom šancu, u Malom Mokrom Lugu, bataljoni Desete krajiške udarne brigade otišli su trčecim korakom iz Velikog Mokrog Luga da pojačaju lijevo krilo Četvrte krajiške udarne brigade, koja je, u rejonu Smederevskog puta i Zvezdare, branila prilaze gradu. Uveče su borci Desete krajiške zauzeli položaje lijevo od kote Veliki Vračar i očekivali udar njemačkih jedinica, čvrsto riješeni da iz zaustave i odbiju. S njima su bile artiljerijske jedinice Crvene armije da im pruže vatrenu podršku i odbijaju njemačka oklopna vozila.

TEŠKI OKRŠAJI U REJONU AVALE

Poslije nekoliko neuspjelih pokušaja da 20.000 njemačkih vojnika i ogromnu ratnu tehniku izvuče kroz Beograd, preko mosta na Savi, u Srem, njemački general-pukovnik Štetner naredio je komandantima potčinjenih jedinica da se teška oruđa ostave, da vojnike povedu podnožjem Avale i preko njenih padina, kako bi izbili na Savu uzvodno od Beograda i bliže Obrenovcu. Da bi prikrili takvu namjeru, Nijemci su stalno žestoko napadali i dobijao se utisak da ne misle odustati od prolaza kroz Beograd. Ujedno su bili primorani da brane sopstveno začelje od udarajedinica Crvene armije koje su dolazile drumom od Smedereva. U situaciji kada su istovremeno tučeni s čela i začelja, Nijemcima zaista nije preostalo ništa drugo nego da okrenu prema Avali. Njihove namjere ubrzo su otkrivene i preduzete su mjere da nikako ne izmaknu.

Avali su pristizale brigade Jedanaeste krajiške, Šesnaeste i Trideset šeste vojvođanske divizije, jedinice Crvene armije, da Nijemcima prekrate put prema Makišu, Obrenovcu i Savi. Prvoj krajiškoj brigadi telefonom je prenijeto naređenje Štaba Pete divizije da se privremeno stavi pod komandu Štaba Dvadeset prve srpske udarne divizije i učestvuje u borbama u podnožju Avale.

Borci Prve krajiške stigli su Avali, posjeli položaje na liniji Osoje, Konoplište, Šuplji kamen, do raskrsnice puta za Vrčin, s ciljem da spriječe prodor neprijateljskih jedinica prema Savi i Sremu. Na položaju je vladalo zatišje. Pristizale su artiljerijske jedinice Crvene armije da ojačaju odbrambenu liniju. Nešto dalje, na drumu između Grocke i Beograda, u Malom Mokrom Lugu i Velikom Mokrom Lugu, bez prestanka je odjekivala žestoka paljba i potvrđivala da se borba vodi s nesmanjenom žestinom.

U popodnevnm časovima 17. oktobra od Štaba Dvadeset prve srpske divizije Prva krajiška je dobila zadatak da izvrši pokret preko Zuca, ovlada kotama 278 i 259, da nastupa prema Lozoviku i uspostavi vezu s jedinicama Crvene armije, na komunikaciji Grocka-Beograd, da od njih zatraži tenkovsku i artiljerijsku podršku.

Komandant brigade Stevo Rauš, u dogovoru s političkim komesarom Petrom Simurdićem, zamjenikom komandanta Ljubomirom Jajčaninom Bijelim i zamjenikom političkog komesara Mirkom Turićem, donio je odluku da Četvrti bataljon zadrži pod Avalom da bi obezbjeđivao jedan artiljerijski puk Crvene armije i zatvarao pravac prema vrhu planine, da tri bataljona krenu prema Boleču da bi pomogla jedinicama Dvadeset prve srpske divizije u napadu na opkoljenog protivnika. Štab brigade nije znao da se situacija izmijenila i da se Nijemci užurbano približavaju.

Da bi se lakše kretale i uspješnije dejsvovala, general-pukovnik Šteter razdvojio je jedinice pod svojom komandom u tri borbene grupe: »Vitman«, »Hilebrant« i »Lengrok«, s jasnim ciljevima i zadacima - dajirečicama i obilaznim putevima dođu do Save i pređu na njenu lijevu obalu. Čak je bilo predviđeno da se koristi pontonski most na Cukarici, uz podršku jedinica koje su pristigle iz Zemuna i žestoko napadale, u namjeri da prodru čak do Rakovice i olakšaju izvlačenje ugroženoj grupaciji. One su, međutim, osujećene u samom početku, kod Fabrike šećera i zgrade škole na Cukarici.

Komandanti bataljona Božo Mutić, Dane Raca, Milorad Novosel, Savan Kešić i njihovi najbliži saradnici, upoznati su sa novim rasporedom i zadatkom: da Prvi, Drugi i Treći bataljon, s komandantom brigade, zamjenikom komandanta i političkog komesara požure iz Vrčina da neprijatelja napadnu u rejonu Lipovice, Malog i Velikog kamena, da Četvrti bataljon, sa političkim komesarom brigade, ostane u Belom Potoku i štiti prilaze Avali. Na čelu se kretao Drugi bataljon. Borci su podsticani da prećicama što brže stignu cilju. Za njima su išla četiri tenka, određena za podršku, prosto mileli seoskim drumom, u mraku kolišili brojne džombe i brzinu prilagođavali hodu boraca. Na njihovim kupolama bili su komandant brigade, njegov zamjenik i zamjenik političkog komesara. Crvenoarmejski su pažljivo upravljali tenkovima i nisu krili da im smeta što ne smiju upaliti svjetla da ne voze skoro naslijepo.

Borci Drugog bataljona, navikli na potpunu tamu, brzo su prelazili udoline i uzvišenja, ponekad primjećivali kako se nebo iznad Beograda najednom zažari, a onda uslijedi tutanj. Na jednoj zaravni prethodnica je otkrila više ljudskih silueta s oružjem u ruci. Komandir čete Ostoja Milaković u sebi je odgonetao ko bi to mogao biti i nije poslušao komandira voda da odmah otvore vatru. Siluete su stalno prolazile. Komandir je strogo upitao koje ispred njega, ali odgovor nije dobio. Tada je predosjetio blisku opasnost, vodnicima naredio da se borci razvijaju u strijelce i pripreme za okršaj.

Pristizale su ostale čete, zastajkivale i iščekivale naređenje da pođu dalje. Komandant bataljona Dane Raca došao je začelju Prve čete i političkog komesara Boška Vašalića upitao zašto se zastajkuje i zuri u taj gotovo neprozirni mrak. Kada mu je uzvraćeno da su primijećene ljudske siluete s oružjem, napregao je sluh i čuo zveckanje metala. U mislima mu je prostrujalo da to, možda, borci Trećeg bataljona, u marševskom poretku nešto lijevo i pozadi, nisu izmakli naprijed.

Komandir Milaković je predložio da se četa približi neznancima i dobio odobrenje da krene. Mrak je postao gušći i borci su slabije vidjeli na šta staju. Poneko se spoticao, posrtao, muklo izražvao nezadovoljstvo i produžavao. Siluete se više nisu primjećivale...

Odjednom je nešto potmulo bubnulo o zemlju, poskočilo i komandira udarilo u stopalo. Instinktom iskusnog ratnika, on je shvatio daje to ručna bomba i nogom je odbio da eksplodira nešto dalje. Time je počeo težak obračun. Zagrmjele su stotine pušaka, a puškomitraljezi kao da su se utrkiivali koji će više rafala da ispalj. Nijemci su pokušavali da iskoriste trenutno preimućstvo i žestoko jurišali.

Borba prsa u prsa najprije se razvila na pravcu nastupanja Prve i Treće čete Drugog bataljona. S potmulim udarima, kricima, pucnjevima, miješale su se komande njemačkih oficira da njihovi vojnici samo grabe naprijed bez posustajanja. Njihov iznenadni i siloviti nalet za kratko je odbijen. Predah je dobrodošao borcima Drugog bataljona da se pregrupišu, sklone ranjene drugove i pripreme za naredne okršaje. Nijemci su se, takođe, sredili i ponovo krenuli u napad. Sada su žestoko kidisali na Prvu četvu, da je potisnu sa dostignute linije i prođu ka padini Avale. Komandir čete se našao u streljačkom stroju i borcima ponavljao da nikako ne uzmiču. Nijemci ni sada nisu prošli kuda su naumili.

Komandant se pribijavao udara u nezaštićeni desni bok bataljona i Drugu je četvu trkom poveo da posjedne obližnji prevoj. S druge strane, nevidljivi u gustom mraku, trčali su njemački vojnici ne otvarajući vatru. Na prevoju je došlo do sudara, koji nije prošao bez žrtava. U okršaju su ranjeni komandant i politički komesar bataljona, zamjenik političkog komesara i sanitetski referent. Zamjenik komandanta bataljona je shvatio da je situacija kritična, uzeo komandu u svoje ruke i usklađivao napade. Od komandirä je zatražio da čete odbace Nijemce i zbrinu ranjenike. U juriš je krenuo Drugi vod, s komandrom Draganom Solomunom Crnim i političkim delegatom Rankom Repajićem; ti junaci su protivnika vještim udarom natjerali da im okrene leđa i umakne u noć. Okršaj je i dalje trajao, s promjenljivim uspjesima i na dosta širokom prostoru. Bataljoni su uspješno zadržavali i odbijali ponovljene juriše neprijateljevih vojnika.

Upravljavajući tenkovima, u kojima su bili komandant brigade, zamjenik komandanta i zamjenik političkog komesara, crvenoarmejski su ulagali velike napore da borcima Prve krajiške pomognu u odbijanju juriša. U neprovidu noći, samo kad im to dopusti komandant brigade, tenkisti su obazrivo otvarali vatru da greškom ne bi nanijeli gubitke streljačkom stroju bataljona. U jednom trenutku, u blizini tenkova, primijećeni su vojnici sa šljemovima na glavi. Cutke su prolazili, ne obazirući se na poziv da stanu i odlože oružje. Iščekujući naređenje da otvore vatru, tenkisti su čelične grdosije navodili u pogodniji položaj. Motori su zastrašujuće brujali. U noći se dobivao utisak da se više tenkova - a ne samo četiri - priprema da napadne i razgona protivnika. Nijemci su ponovo opomenuti da se predaju i uzalud ne ginu. Umjesto njih, začuo se drhtavi glas mještana iz susjednog sela, zarobljenog i primoranog da njemačkim vojnicima pokaže najkraći put do komunikacije između Avale i Beograda; kazao je da Nijemci ne namjeravaju da se predaju i da žure da izbjegnu opkoljavanje. Više se nije imalo šta čekati. Tenkovi su otvorili ubitačnu vatru, oprezno nastupali, gazili živice i šumarke. Za njima su zapristali borci Trećeg bataljona, sprečavajući Nijemce da

i dalje idu naprijed. Zarobljeni mještalin je iskoristio pometnju među neprijateljskim vojnicima, poguren se stušio u obližnji jarak i izmakao dometu njihovog oružja.

Noć je sporo prolazila. Na cijelom frontu Prve krajiške brigade neprestano je vrilo od žestoke pucnjave, eksplozija granata i ručnih bombi. Poslije ponoći odbrambene borbe više nije bilo nego udar na udar, uz upotrebu bajoneta i kundaka. Na obje strane bilo je sve više mrtvih i ranjenih...

Nemoć neprijatelja potpuno je dolazila do izražaja kada su nove jedinice ujutru pristizale od smederevskog drumu i neposredno ulazile u borbu. Krajiški proleter i crvenoarmejci nepopustljivo su odolijevali, odbijali napad za napadom, dok nisu dobili naređenje da manevrišu i odaberu povoljnije položaje. Nijemci su osjetili šta se dešava, pa su opijeni nekom ludom nadom tako jurnuli na lijevo krilo borbenog rasporeda brigade da su ga uspjeli potisnuti. U teškim časovima komandant brigade je odlučio da se novi položaji posjednu na Crkvištu, kotama 255 i 175 i duž željezničke pruge prema Zucama. Na toj liniji vojnici su uspješno zadržavani, a uz to su bili primorani da odbijaju vrlo oštre protivnapade.

U jeku žestoke borbe komandant jedinice Crvene armije na položaju kod Šupljeg kamena, iza Avale, zatražio je od komandanta Prve krajiške hitnu pomoć da odbije jake njemačke snage koje su došle odnekud od Zuca. Zamjeniku komandanta brigade je naređeno da Treći bataljon povede kroz neprijateljski raspored i pomogne crvenoarmejcima. Iznenađeni Nijemci bili su primorani da se pomjere sa dostignute linije. U najkritičnijem trenutku borci Trećeg bataljona su stigli Šupljem kamenu i Ciganskim kućama, pridružili se crvenoarmejcima i spriječili njemački streljački stroj da pređe komunikaciju Avala-Beograd i izmakne u Srem. Komandant bataljona je preduzeo mjere da se posjednuti položaji utvrde i borci pripreme za odbijanje narednih njemačkih juriša.

GENERAL-PUKOVNIK ŠTETNER ODBIJA ULTIMATUM I PRIBJEGAVA LUKAVSTVU

Dok su u Beogradu vođene žestoke borbe i bližio se čas oslobođenja glavnog grada naše zemlje, na smederevskom drumu, u Boleču, Vrčinu, Zucama, Belom Potoku, u širem području Avale, njemačke su jedinice, silovito tučene, bile primorane da stanu. U takvoj situaciji, u namjeri da se poštede životi više hiljada njemačkih vojnika, Štab Prve armijske grupe NOVJ i Komanda jedinica Crvene armije zatražile su od neprijatelja da položi oružje. Čak je predočeno kakve katastrofalne posljedice mogu nastupiti ako se to ne prihvati i sprovede. General-pukovnik Štetner je neko vrijeme oklijevao s odgovorom. Vjerovatno je želio da dobije u vremenu i sazna mišljenje potčinjenih komandanata, a onda poručio da njegove jedinice neće položiti oružje. Više se nije imalo šta čekati i preduzete su mjere za energičan napad jedinica Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije.

Štetnerovu grupaciju najprije su silovito tukle artiljerijske jedinice, osobito raketni gardijski minobacači i avioni u niskom letu. Potom su brigade Dvadeset prve srpske, Pete i Jedanaeste krajiške, Šesnaeste i Trideset šeste vojvođanske divizije krenule iz više pravaca da stežu vatrenim obručem, progone i tuku žilavog protivnika. Za nekoliko časova u borbi je ubijeno oko 400 njemačkih vojnika, a na stotine ih je ranjeno i zarobljeno. Na bojištu je ležala ogromna količina njemačkog oružja, municije, razne opreme i vozila. Samo u području Boleča, na smederevskom drumu, zaplijenjeno je više od 1.500 motornih vozila i 200 artiljerijskih oruđa. Gubici nisu obeshrabrili preživjele Nijemce - oni ne obustav-

ljaju paljbu, neće da kapituliraju. Naprotiv, Štetner je riješio da spasava što se spasti može i pribjegao je lukavstvu.

Čim je 19. oktobra mrak pokrio blago talasaste brežuljke i Avalu, Štetner je naredio potčinjenim komandantima da desetkovane jedinice obustave paljbu, da se neko vrijeme primire i poslije krenu prema položajima jedinica NOVJ i Crvene armije, s tim da im vođiči budu folksdojčeri, koji znaju srpskohrvatski jezik i koji će kazati da su partizani.

Poslije više uzastopnih i teških borbi u minulom danu, borci Prve krajiške jedva su dočekali da odahnu i malo odspavaju u rovovima i zaklonima na izduženom položaju. U prvi mah se mislilo da Nijemci nemaju snage da nešto ozbiljnije preduzmu, ali... Oni su užurbano prilazili drumu Mladenovac-Avala-Beograd polažući sve nade u lukavo smišljenu varku - u lažno predstavljanje kako bi iznenadili protivnika. Mrak im je dobrodošao da zamisao i počnu uspješno ostvarivati, što i jeste bilo najvažnije. Njihova prethodnica je najprije naišla na dioinicu položaja crvenoarmejske i na pitanje ko su, jedan njemački oficir je na tečnom srpskohrvatskom objasnio da su partizani i da žure u Ripanj. Ništa ne sumnjajući, crvenoarmejski su propustili čelne njemačke jedinice da prođu prema položaju Trećeg bataljona Prve krajiške brigade. Savladani umorom, borci su spavali na goloj i vlažnoj zemlji duž avalskog druma s oružjem u ruci, uvjereni da neprijateljski vojnici ne mogu proći kroz borbeni raspored crvenoarmejske. Nijemci su pretrčavali drum, jedni odlazili prema Ripnju, a drugi uz strminu Avale da ovladaju njenim vrhom i odatle brane odstupnicu.

Bolničarka Trećeg bataljona međutim nije mogla zaspiti i nervozna je primijetila, u neposrednoj blizini, vojnike sa šljemom na glavi i rancem na leđima. U prvi mah je pomislila da su to zarobljeni talijanski vojnici koji su se nerado odvajali od šljemova i ranaca, paje ćutala. Ali kada je vidjela da ih mnogo prolazi, nešto je posumnjala, jednog vojnika povukla za rukav i upitala da li je Talijan. Umjesto odgovora, bolničarka je dobila udarac kundakom, onesviješćena se stropoštala na puškomotraljesca, koji je, bunovan potegao obaraču i rafalom zahvatio Nijemca. Nastala je uzbuna! Naizmjenična vatra se najednom razlijegala duž cijelog položaja. Borci Prve krajiške i crvenoarmejski zajednički su jurišali na Nijemce, često ih hvatali za guše, savlađivali udarcima kundaka i bajoneta, zatvarali prolaz preko avalskog i vrcinskog druma. Osim artiljerijskih oruđa, upotrebe karteča, počeli su dejstvovati i raketni gardijski minobacači. Najstravičnija je bila borba prsa u prsa, hvatanje za guše, davljenje i udarci bajonetima.

Na kurire Štaba Trećeg bataljona, u jednoj kolibici, Nijemac je bacio ručnu bombu. Od eksplozije je teže ranjen Veljko Kostadinović, zamjenik političkog komesara Trećeg bataljona, koji se našao s kuririma. Drugih žrtava nije bilo.

Napadi i protivnapadi potrajali su do zore. Glavnina njemačkih snaga odbijena je nazad, prema Vrčinu, a oko 4.000 vojnika i oficira prošlo je prema Ripnju i drugim mjestima bliže Savi. Za njima je uslijedila potjera. Malo ih je preplivalo rijeku, umaklo uzvodno Savom i stiglo u Šabac.

Kada je glavnina njemačke grupacije odbijena prema Vrčinu i komunikaciji između Beograda i Smedereva, počeli su po njoj dejstvovati, sa kote 278 i Šupljeg kamena, gardijski raketni minobacači i nanositi joj teške gubitke. Za to vrijeme jedinice Prve krajiške nastavile su da uništavaju neprijatelja, da čiste prostor između željezničke pruge Vrčin-Beograd i druma Avala-Beograd, od Vrčina do Belog Potoka i Leštana. Mada su bili iznureni, dovedeni u bezizlaznu situaciju, Nijemci su se uporno borili i branili. Neki nisu htjeli da se predaju i izvršili su samoubistvo. To su, istina, najviše činili podoficiri i oficiri. Razbijeni u manje grupe, sakriveni u šumarcima, živicama, njemački vojnici su mučki napadali borce koji su pretraživali teren i sakupljali ratni plijen. Iz jednog grma na Vodičkom brdu iskočio je njemački oficir, nanišanio u komandira čete Branka Bucala i opalio. Smrtno pogođen, posrćući, Branko je smogao toliko snage da po-

tegne pištolj i više metaka izruči u napadača. Obojica su istovremeno pali i izdahnu. Iz neopreznosti su izvlačene odgovarajuće pouke. Borci su sada vrlo obazrivo pročešljavali pokriveno zemljište i pronalazili sakrivene vojnike.

U vrijeme pretraživanja zemljišta, Štab brigade nije bio na jednom mjestu. Komandant brigade, politički komesar, zamjenik političkog komesara i načelnik štaba bili su na položaju u blizini Vrčina, a zamjenik komandanta je, sa Trećim bataljonom, bio na položaju u podnožju Avale.

U prijepodnevnim časovima 19. oktobra zamjenik komandanta brigade Ljubomir Jajčanin Bijeli, sa Dragom Vojnovićem i Slobodanom Špegarom, uputio se prema Vrčinu da pronađe komandanta brigade i razgovara o narednim zadacima. Došli su do mjesta na kojem je nešto ranije bio iznenađen i poginuo komandir Bucalo. Namjeravali su kroz šumarak. Vojinović je za trenutak zastao, predosjećajući da Nijemci, možda, baš tu pritajeni iščekuju s uperenim cijevima. Podigao je strojnicu i ispalio nekoliko rafala. Iz šipražja je iskočio njemački vojnik s puškomitraljezom u rukama u namjeri da se preda. Bijeli je shvatio da još Nijemaca ima u šumarku, pa je na njemačkom jeziku oštrije povikao da su opkoljeni, da izađu na čistinu i odlože oružje. Predalo se 20 vojnika i 1 podoficir, koji su razoružani i potjerani u zarobljeničko sabiralište.

Ponekad se nailazilo na ranjene njemačke vojnike, ostavljene na nosilima, u njivama i šumaricama. S njimaje postupano humano i ukazivana im je pomoć. Borci Prvog voda Prve čete Trećeg bataljona otkrili su pravu malu pokretnu neprijateljsku bolnicu. Teški ranjenici beznađežno su gledali i očekivali najgore. Delegat voda Jovo Novaković i zamjenik političkog komesara čete Petar Tišma naredili su borcima da ranjenike smjeste u pokriveno karoserije kamiona da ne kišnu. A poslije su stigle bolničarke da im očiste i previju rane. Iznenađeni takvom brigom, zarobljeni ranjenici su zahvaljivali i spokojnije se osjećali.

Bitka za Beograd je uspješno završena u popodnevnim časovima 20. oktobra 1944. godine. Slobodarski Beograd, glavni grad Jugoslavije, ponovo je bio slobodan. Slavila je cijela zemlja.

Nijemcima je nanijet ogroman poraz u živoj sili i ratnoj tehnici. Ubijeno je 15.000 i zarobljeno 9.000 njemačkih vojnika.

U trodnevnim borbama vođenim i rejonu Avale, borci Prve krajiške ubili su i ranili 2.100, zarobili 1.500 neprijateljskih vojnika i oficira, zaplijenili 60 puškomitraljeza, 935 pušaka, 71 automat, 134 pištolja, 5 minobacača, 4 topa, 25 kamiona, 320 konja, 2 radio-aparata i 1 poljski telefon. Zaplijenjene su i znatne količine municije, odjeće, obuće i drugog ratnog materijala. Sada se ukazala prilika da se borci dobro odjenu i obuju.

Brigada je imala slijedeće gubitke: 42 mrtva, 65 ranjenih i 22 nestala borca. U borbi za oslobođenje Beograda, inače, život su dala 2.952 boraca NOVJ i oko 1.000 crvenoarmejaca. Odajući priznanje i zahvalnost oslobodiocima Beograda, vrhovni komandant NOV i POJ maršal Josip Broz Tito je u zapovijesti od 20. oktobra 1944. godine pored ostalog istakao:

»Ova velika pobjeda nad najvećim neprijateljem naših naroda - njemačkim okupatorom naročito je značajna po tome što su u borbi za oslobođenje junačkog Beograda dali svoju krv sinovi junačke Šumadije, junačke Krajine i ostale Bosne, junačke Crne Gore, sinovi bijelog Zagreba i Hrvatskog Zagorja, sinovi kršne Like, Dalmacije, Slavonije, Vojvodine i sinovi Slovenije. Taje pobjeda tim značajnija što je izvojevana zajedno sa jedinicama slavne bratske Crvene armije.

Za vanredno junaštvo i upornost u borbi za oslobođenje Beograda izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima: Prve divizije, Pete divizije, Šeste divizije, Dvadeset prve divizije, Dvadeset osme divizije, Šesnaeste divizije, Trideset šeste divizije i Jedanaeste divizije«.

Uveče 20. oktobra borci Prve krajiške stigli su u oslobođeni Beograd, da se pridruže razdraganim građanima i učestvuju u veličanstvenom slavlju. U tim časovima već su vođene žestoke borbe na prilazima Zemunu i Bežanijskoj kosi. Odjekivale su topovske kanonade. Nešto kasnije uslijedilo je naređenje Štaba Pete krajiške udarne divizije da Prva krajiška krene u Pančevo i Vršac.

DANI REORGANIZACIJE, VOJNE I POLITIČKE OBUKE

U Pančevu i Vršcu Štab brigade, štabovi bataljona, komande četa i vodova imali su pune ruke posla. Naročita je pažnja obraćena urednom vršenju garnizonske službe u oslobođenim gradovima, patroliranju i davanju brojnih straža. U tim poslovima prisno je saradivano s komandama mjesta i organima narodne vlasti.

Radi jačanja borbene gotovosti, jedinice brigade naoružane su savremenim oružjem sovjetske proizvodnje, dobavljenim iz baza za snabdjevanje u Petrovaradinu i Pančevu. Donijeta je odluka da se formira Peti bataljon, kasnije popunjen dobrovoljcima Slovincima koje su Nijemci protjerali sa rodnog ognjišta u Srbiju još 1941. i kasnije. Bilo je zamišljeno da se bataljon prekali u borbama i toliko ojača da preraste u brigadu. Štab novoformiranog bataljona su sačinjavali: komandant Stevo Daković, politički komesar Dušan Kecman i njihovi zamjenici Albin Dolšćak i Obrad Trninić. Komandiri četa su bili Ratko Dragić, Slobodan Savić i Rajko Babić. Bataljon je sasvim popunjen i naoružan tek u Beogradu, kada su jedinice Prve krajiške boravile u kasarnama na Dedinju i očekivale naređenje da krenu na sremski front.

U saglasnosti s Komandom mjesta i Komandom područja, u Vršcu su formirane krojačka i obučarska radionica, u kojima je izrađivana odjeća i obuća za vojne jedinice i mještane. Vrijeme je korišteno i za održavanje nekoliko kurseva: za osposobljavanje komandira četa i vodova, za obučavanje vojnika i starješina da rukuju sredstvima veze, za pripremu bolničkog osoblja da stručnije ukazuju medicinsku pomoć i zbrinjava ranjenike i bolesnike. Kurseve je pohađalo 100 boraca, 150 podoficira i oficira.

Za vrijeme boravka u Vršcu, borci i rukovodioci Prve krajiške doživjeli su najradosnije trenutke kada ih je, novembra 1944. godine, posjetio vrhovni komandant maršal Josip Broz Tito. On je obišao sve jedinice brigade, duže se zadržao u prostorijama kasarne, razgovarao s borcima i rukovodiocima o tome kako se vojnički i politički osposobljavaju za izvršenje borbenih i drugih zadataka. Starijim borcima, učesnicima bitaka 1942. godine u Bosanskoj krajini, bio je ovo drugi susret s drugom Titom. S njim su se sreli i prvi put razgovarali septembra 1942. u oslobođenom Jajcu i to neizbrisivo pamtili.

Poslije odlaska iz kasarne u kojoj su boravile jedinice Prve krajiške, Vrhovni komandant je dva puta primio komandanta i političkog komesara brigade da čuje njihovo mišljenje o stanju u jedinicama, njihovoj moralno-političkoj čvrstini i spremnosti za borbu. Kada se uvjerio daje sve u najboljem redu, drug Tito je savjetovao komandantu Raušu i političkom komesaru Simurdiću da se predah iskoristi za to da se borci što više odmire, da se oporave boljom ishranom, te dobro odjenu i obuju. Na rastanku je naglasio da se pojačaju političko-partijski rad i stručna obuka, da se to čini svakodnevno i planski. Vrhovni komandant nije zaboravio da najzaslužnijim treba odati i priznanje. Prilikom jednog prijema, u prisustvu više uglednih gostiju, drug Tito je uručio komandantu brigade 92 Partizanske spomenice 1941. godine da se dodijele borcima i rukovodiocima koji su učestvovali u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika neprekidno od prvih ustaničkih dana.

Brzo je protekao mjesec dana života i rada u Vršcu i okolini. Bez izuzetnijeg psihičkog i fizičkog napora, u novim uniformama, sa novim oružjem, borci su bili živahni i veseli. U takvom raspoloženju primili su naređenje za pokret u Beograd da tamo preuzmu ulogu garnizonske jedinice, da obezbjeđuju red i mir. Na tome poslu, međutim, neće dugo ostati. U Beogradu je naročita pažnja poklonjena popuni i jačanju Petog bataljona. Na osnovu odluke Štaba Pete krajiške udarne divizije, u vojnom odsjeku evidentirani dobrovoljci Slovenci dobili su poziv da se jave u kasarnu na Dedinju, da donesu ranac, pribor zajelo, čebe, rublje, a prema mogućnosti, i zimsku odjeću. Pozive su pravovremeno dobili dobrovoljci iz Beograda i okoline, a ostali na području Srbije nisu, naravno, zbog slabih saobraćajnih veza.

Pred domom kulturno-prosvjetnog društva »Franc Rozman« u Beogradu 26. novembra okupilo se 160 dobrovoljaca i pjevajući borbene pjesme krenulo, noseći jugoslovensku i slovenačku zastavu, u kasarnu na Dedinju. Smješteni su u barake u kojima su se nalazili borci Prve krajiške. Narednih dan-dva došlo je još 78 dobrovoljaca. Svi su raspoređeni u čete, kratko obučavani kako se rukuje oružjem i ponaša u borbi. Mladići su brzo shvatili kako se pravilno nišani i biraju podesni zakloni. Potom su položili zakletvu, pripremili drugarsko veče i nestrpljivo očekivali da krenu u ravnice i rovove Šrema.